

ALKALMAZOTT PSZICHOLÓGIA

2015/2

AZ ALKALMAZOTT PSZICHOLÓGIA ALAPÍTVÁNY FOLYÓIRATA

ALKALMAZOTT PSZICHOLÓGIA

2015/2

AZ ALKALMAZOTT PSZICHOLÓGIA ALAPÍTVÁNY – APA – FOLYÓIRATA

Alapítás éve: 1998

Megjelenik a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem
és a Debreceni Egyetem együttműködésének keretében.

A szerkesztőbizottság elnöke

Prof. dr. Hunyady György

E-mail: hunyady.gyorgy@ppk.elte.hu

Szerkesztőbizottság

Demetrovics Zsolt	Faragó Klára
Jekkelné Kósa Éva	Juhász Márta
Kalmár Magda	Katona Nóra
Király Ildikó	Kiss Enikő Csilla
Molnárné Kovács Judit	N. Kollár Katalin
Münnich Ákos	Szabó Éva
Urbán Róbert	

Főszerkesztő

Szabó Mónika

E-mail: szabo.monika@ppk.elte.hu

A szerkesztőség címe

ELTE PPK Pszichológiai Intézet
1064 Budapest, Izabella u. 46.

Nyomdai előkészítés

ELTE Eötvös Kiadó

E-mail: info@eotvoskiado.hu

Kiadja

az ELTE PPK dékánja

ISSN 1419-872 X

TARTALOM

EMPIRIKUS TANULMÁNYOK

A súlyos betegség transzformatív ereje

–Előnytalálás és poszttraumás növekedés emlődaganatos betegeknél 7

*Kovács Zsuzsa – Rigó Adrien – Sebestyén Árpád – Kökönyi Gyöngyi
– Szabó Csaba*

Laikus nézetek az adózás igazságosságáról és hatékonyságáról 21

Pántya József – Kovács Judit – Illyés Katalin

A jóllétet meghatározó tényezők vizsgálata egészségügyi szakdolgozók
körében 49

Deutsch Szilvia – Fejes Enikő – Kun Ágota – Medvés Dóra

A „szkizofrénia” diagnózis jelentésének vizsgálata laikus vizsgálati személyek
körében 73

Sztancsik Veronika – Máth János – Pék Győző

MŰHELY

Pornográf tartalmak használata serdülők körében (Áttekintő tanulmány) 89

Csonka Balázs

MÓDSZERTAN

Az Iskolai Kreatív Klíma Kérdőív 107

Péter-Szarka Szilvia – Tímár Tünde – Balázs Katalin

Munkaköri alkalmasságvizsgálat a Diagramok teszttel: rendszerkezelők
tesztelése 133

Münnich Ákos – Kurucz Győző

EMPIRIKUS TANULMÁNYOK

A SÚLYOS BETEGSÉG TRANSZFORMATÍV EREJE

Előnytalálás és poszttraumás növekedés
emlődaganatos betegeknél

KOVÁCS Zsuzsa

Semmelweis Egyetem ETK, Alkalmazott Pszichológia Tanszék
Semmelweis Egyetem ETK, 1088 Budapest, Vas utca 17.
kovacszs@se-etk.hu

RIGÓ Adrien

ELTE PPK, Személyiség- és Egészségpszichológia Tanszék

SEBESTYÉN Árpád

Egészségforrás Alapítvány

KÖKÖNYEI Gyöngyi

ELTE PPK, Klinikai Pszichológia és Addiktológia Tanszék

SZABÓ Csaba

Debreceni Egyetem, Pszichológia Intézet

ÖSSZEFOGLALÓ

Háttér és célkitűzések. Az elmúlt két évtized klinikai kutatási eredményei arra hívták fel a figyelmet, hogy a daganatos betegség, amellett, hogy nehezen feldolgozható trauma, egyben lehetőség is a változásra, a fejlődésre. A nehéz élethelyzetből, a fájdalomtól előny kovácsolható. Az értelemtalálás, a növekedés elősegítése olyan erőforrást képvisel, mely a betegeknél több síkon képes jótékony hatást kifejteni. *Módszer:* A legújabb kutatási eredmények alapján kidolgoztunk, és egy emlőrákos betegekből álló csoporttal (kísérleti n = 86, kontroll n = 87) végigvittünk egy Magyarországon úttörőnek számító, a hagyományos onkológiai daganatterápiát kiegészítő, komplex életmód- és pszichoszociális intervenció programot. Jelen tanulmányunkban az előnytalálást (*Előnytalálás Kérdőív*), a poszttraumás növekedést (*Poszttraumás Növekedés Kérdőív*) és a társas támogatás (*Interperszonális Támasznyújtást Értékelő Lista*) változását vizsgáltuk a program hatására. *Eredmények:* A traumafeldolgozás nyomán a betegséggel való megküzdésben a betegek jelentős előnyt tudtak kovácsolni a kontrollcsoporthoz képest. A kísérleti csoport a poszttraumás növekedés kérdőíven az Élet tisztelete, az Új

lehetőségek, a Spirituális változás, a Másokhoz való viszonyulás alkálákon, valamint a társas támogatás területén a Megbecsülés alkálán mutatott szignifikáns pozitív változást. *Következtetések:* Elemzésünk alapján leszögezhető: hozzá tudunk járulni a traumafeldolgozás eredményességéhez. A betegek mély belső átalakuláson mentek át. Működésük meghaladta a betegség előtti állapotot, személyiségükben fejlődés, növekedés jött létre.

Kulcsszavak: mellrák, előnytalálás, poszttraumás növekedés

BEVEZETÉS

A szenvedés lélekerősítő, transzformatív ereje a vallási és bölcséleti rendszerek egyik központi témája. A lélektanban Victor Frankl (1963) megrázó tapasztalatai és munkássága, az egzisztencialista irányzatok, valamint a humanisztikus pszichológia, elsősorban Yalom (1980) és Maslow (1954) írásai nyomán vált ismertté.

Az 1990-es évek elején, a pozitív pszichológia térnyerésével bontakozott ki az az empirikus kutatási irányvonal, amely szisztematikusan vizsgálja a súlyos traumát átélt emberek tapasztalatait, lelki változásait. A kutatások a legkülönbözőbb traumatikus események, életkrízisek (katasztrófák, balesetek, veszteségélmények, abúzusok, súlyos betegségek stb.) lélektani hatását vizsgálták. Számos esetben a tipikusan negatív reakciók mellett (mint a szorongás, az erős félelmek, a fenyegetettség érzése, a depresszió, a sóvárgás, a vágy, hogy az esemény meg nem történt legyen) a trauma feldolgozása nyomán pozitív lelki változásokat is regisztráltak (Wortman–Silver 2001).

A poszttraumás növekedés fogalmát Tedeschi és Calhoun (1996) vezette be. Meghatározásuk szerint a poszttraumás növekedést átélő személyek a komoly kihívást jelentő életkrízisekkel való küzdelem nyomán pozitív változást tapasztalnak, bizonyos területeken olyan fejlődésről számolnak be, ami meghaladja a súlyos krízissel való talál-

kozás előtti állapotot. A pozitív változás több területen jelentkezhet: az élet fokozott értékelésében és megbecsülésében, a melegebb, intimebb interperszonális kapcsolatokban, a személyes erő megélésében, a prioritások módosulásában, spirituális élmények megtapasztalásában.

Ez a jelenség elkülönül a normatív fejlődési folyamattól, az idő múlásával együtt járó érettebbé válástól. Egyéni jellegű, sajátos önfeltáró, érzelmi és tanulási folyamat eredménye. A személyek értékékként fogják fel a pozitív változásokat, a növekedést, ami az erőfeszítés, a megküzdési folyamat eredménye, következménye; maga a trauma negatív esemény marad. Tehát külön kell választani a sikeres megküzdéstől, ami gyakran csak a személyiségfunkciók trauma előtti állapotának helyreállítását célozza, a poszttraumás növekedés viszont mindig a trauma előtti állapot meghaladását jelenti (Tedeschi–Calhoun 2004).

DAGANATOS BETEGSÉG ÉS NÖVEKEDÉS

A rákos megbetegedés konnotációja a köztudatban ma még a halálos fenyegetettséggel társul. Ugyanakkor az utóbbi egy-két évtizedben számos klinikai vizsgálat rámutatott: a súlyos betegség, amellel, hogy nehezen feldolgozható trauma, egyben lehetőség is a változásra, a fejlődésre. A nehéz élethely-

zetből, a fájdalomból előny kovácsolható. Vizsgálatok szerint (Stanton–Bower–Low 2006; Riskó 2006) a rákot túlélő betegek, köztük a gyermekkori daganatból meggyógyult felnőttek jelentős hányada is úgy nyilatkozott, az élete a betegség nyomán pozitív irányba változott. Emlőrákos asszonyoknál ez az arány 74% volt (Riskó 2006). A diagnózissal és a kezeléssel együtt járó kritikus életszakasz fokozott önismeretre, növekedésre ösztönözhet, magában hordozza a változás, a fejlődés lehetőségét (Cordova et al. 2001; Taylor 2000; Tedeschi–Calhoun 1996). Bellizzi és Blank (2006) mellrákosoknál az életért érzett hálát, a kapcsolatok átrendeződését és javulását, új lehetőségek, új életpályák felfedezését regisztrálta.

A súlyos betegség pszichoszociális átmenetként értelmezhető (Parkes 1971, in Cordova et al. 2001), megkívánja az élettervek és az életszemlélet jelentős átrendezését. A koncepció közel áll az egzisztencialista szemlélethez, mely szerint az élet végességével, a halállal való konfrontáció az élet megbecsülését, az interperszonális kapcsolatok átrendeződését, a személyes erőforrások jobb kiaknázását hozza magával, előtérbe kerül a transzcendens dimenzió. A kognitív feldolgozási modellek magyarázata szerint az extrém veszteséggel, az élet végével, a halállal való konfrontáció kimagasló distresszel jár, megkérdőjelezi a selfet, a világgal, a jövővel való alapfeltevéseinket. A helyzet megkívánja a gondolatok és érzések aktív feldolgozását (kontempláció), majd a kognitív struktúrákba való visszarendezését – ennek a folyamatnak a nyomán jöhetnek létre a jótékony változások (Rachman 1980, in Cordova et al. 2001).

A növekedés összefüggést mutat a trauma (betegség) szubjektíven megélt súlyosságá-

val, az élet fenyegetettségével (Stanton 2010). Antoni és munkatársai (2001) azoknál az emlőrákos betegeknél regisztráltak nagyobb mértékű növekedést, akik fokozott fenyegetettséget éltek meg. Stanton, Bower és Low (2006) 29 kutatást összegző tanulmányában hasonló eredményeket publikált: bár mutatható ki összefüggés egyes szociodemográfiai tényezők, a stresszor jellege, egyes személyiségjellemzők, mint a diszpozicionális optimizmus, a társas támogatás és a megküzdés között, a betegség nyomán észlelt előny, értelemtalálás szignifikánsan a rák súlyosságával és a személyes elköteleződéssel volt összefüggésben.

Bár a mélyebb összefüggések feltárása és az ellentmondásos eredmények behatóbb vizsgálata még előttünk áll, fontos kiemelni azokat az adatokat, melyek szerint az előnytalálás/értelemtalálás több területen is pozitív hatást eredményezhet, segítheti a daganatos betegséghez való alkalmazkodást. Bower és munkatársai (2005) nagy emlődaganatos mintán (n = 763) végzett kutatása azt igazolja, a pozitív traumafeldolgozás hosszú távon (5 év) segíti az érzelemszabályozást, pozitív érzelmi állapot kialakítását. Egy metaanalízis (összesen 87 keresztmetszeti elrendezésű tanulmány, ebből 9 mellrákra vonatkozó) eredményei szerint az előnytalálás összefüggést mutat a depresszió csökkenésével, a pozitív jólléttel (Helgeson–Reynolds–Tomich 2006). Súlyos betegeket (köztük rákos betegeket) vizsgáló longitudinális tanulmányok összefoglaló elemzésében Algoe és Stanton (2009) összefüggést mutatott ki az előnytalálás és a jobb egészségmutatók között, míg a pszichés alkalmazkodással az előnytalálás kevésbé konzisztens mintázatot mutatott.

Értelemtalálást, növekedést célzó programok

A Tedeschi és Calhoun (1995) által leírt jelenség fontos kutatási és fejlesztési irányt nyitott meg az onkopszichológiában. A szerzők arra hívják fel a figyelmet, hogy a terápiás eljárások nagymértékben elősegíthetik a személyiség fejlődését, a trauma előtti állapot meghaladását. Az értelemtalálás, előnytalálás, poszttraumás növekedés lehetőségét figyelembe kell venni, mind a kezelési terv kialakításánál, mind az eredmények tudományos értékelésénél (Cordova et al. 2001). Ugyanakkor több szerző is arra figyelmeztet, a pozitív alkalmazkodás egyoldalú hangsúlyozása, a jó oldal láttatása teherré válhat a beteg számára, és megakadályozza a mélyebb rétegekben meghúzódó megterhelő érzelmek, gondolatok feldolgozását, a nehéz napok vállalását, ezáltal hosszabb távon a növekedést (Spiegel–Classen 2000; Stanton 2010; Taylor 2000).

Számos kutatási adat igazolja a pszichoszociális intervenciók, pszichoterápiák pozitív hatását a személyiségfejlődésre, az értelemtalálás folyamatára, a poszttraumás növekedésre. Mindenekelőtt a Calhoun és Tedeschi (2000) által kidolgozott programot kell említenünk, és az egzisztencialista irányzatokhoz kapcsolódó módszereket (Frankl 1963; Wall 2010). Ugyanakkor adatok vannak arra vonatkozóan is, hogy a kognitív-viselkedéses stresszkezelés is segíti a kedvező konzekvenciák kialakítását, a traumatikus életesemény feldolgozását, erősíti az optimizmust. Antoni és munkatársai (2001, 2006) az általános optimizmus szintjének növekedését tapasztalták, fokozódott az előnytalálás, a növekedés, az élet értékelése, a prioritások módosulása. Az MBSR (Mindfulness Based Stress Reduction, Éber figyelmen alapuló

stresszcsökkentés), a buddhista vipassana és a zen hagyományokban gyökerező éberség-meditáció a meditációs módszerek közül a legelterjedtebb (Kabat-Zinn 1990, 2003). Számos úton fejt ki harmonizáló hatást, mint nyitottságot a változásra, önkontrollt, a tapasztalatok megosztását, személyes növekedést, spiritualitást (Mackenzie et al. 2007). A szupportív-expresszív terápiás módszerek a mélyebb rétegekben meghúzódó érzelmi és feszültségfeldolgozó munka útján segítik a beteget a növekedésben (Spiegel–Classen 2000).

A betegségekkel való megküzdés egyik legfontosabb összetevője a társas támogatás. A társas integráció hozzájárulhat ahhoz, hogy az egyén az egészséget támogató magatartásformákat vegyen fel, az úgynevezett puffertás segít a stresszhatások elviselésében. Feltételezhető, hogy a támogató kezelések, a szupportív terápiák azonos mechanizmusokon keresztül hatnak, és hasonló hatást fejtenek ki (Spiegel–Sephton–Terr–Stites 1998). A poszttraumás növekedés esélyét is segítheti a szociális támogatás – olyan millió, amely ösztönzi az átélt trauma belső feldolgozását, és lehetőséget ad annak átbeszélésére (Lepore–Helgeson 1998, hivatkozik rá Cordova et al. 2001).

Az empirikus irodalom még nem rendelkezik kiérlelt válaszokkal, mi segítheti a súlyos betegség nyomán létrejövő pozitív transzformációt. Stanton (2010), a kutatási terület jeles ismerője szerint a pszichoszociális intervenciók alkalmazása mellett a betegnek támogatni kell az életmódváltást, az egészséges életvezetés kialakítását, a társas kapcsolatok erősítését, és arra kell biztatni a beteget, hogy merjenek mély belső hitük és értékrendjük szerint élni.

Korábbi keresztmetszeti vizsgálataink, klinikai tapasztalatok és a legújabb kutatási

eredmények alapján kidolgoztunk egy átfogó, az egészségmagatartás, az életvezetés, a lelki működés több síkján ható multidiszciplináris pszichoszociális intervenciós programot. Általános célkitűzésünk a megküzdés, a kognitív-érzelmi feldolgozás elősegítése, az érzelmszabályozás, az életminőség javítása, az értelemtalálás, a lelki és spirituális növekedés támogatása volt. A programba a részemek közötti szinergikus hatásokat elősegítő beépítettünk számos olyan területet, ami a szakirodalmi adatok és a klinikai tapasztalatok alapján segítheti a szervezet öngyógyító erőit (aktív testmozgás, egészséges táplálkozás és életvezetés, stresszkezelés, imagináció, relaxáció, pozitív szuggesztiók, csoportterápia).

Jelen tanulmányunkban a betegség feldolgozása nyomán észlelt előnytalálás adatait mutatjuk be. Feltételeztük, hogy a kísérleti csoport magasabb szintű előnykovácsolásról számol be a program végén, mint a kontrollcsoport. A kísérleti programban részt vett betegeknél létrejött változásokat több területen behatóbban is vizsgáltuk. Elemeztük a poszttraumás növekedés és a társas támogatás alakulását. Feltételeztük, hogy a kísérleti csoportban poszttraumás növekedés jön létre, és erősödik a társas támogatás a program hatására.

VIZSGÁLAT

A vizsgálat menete és a kísérleti programban részt vett betegek

A vizsgálatot Budapesten, az Országos Onkológiai Intézettel való együttműködésben végeztük, az Intézet Etikai Bizottságának engedélyével (eng. száma: 7-45/2008). A kutatásban 173 emlődagánatos beteg vett részt

(diagnózis: emlőcarcinóma, áttét nélkül – C50). A mintát random módon kísérleti (n = 86) és kontroll. (n = 87) csoportba soroltuk. A kísérleti csoportba sorolt személyeket először tájékoztató levélben, majd telefonon kerestük meg. 36 fő vállalta a programban való részvételt. Minden, az intervenciós programba bekerülő beteggel első interjút vettünk fel. Kizáró kritérium volt a kóros depresszió, kóros szorongás, egyéb pszichiátriai zavar. A 36 fő között nem találtunk ilyet. A 36 fővel 2 csoportra bontva dolgoztunk 2009. szeptember–december (1. csoport), és 2010. február–június között (2. csoport). Összesen 2 beteg lépett ki (1 fő érdektelenség, 1 fő családi problémák miatt) a vizsgálatból/programból, a végső elemszám így 34 fő.

Két mérést végeztünk: a program előtt (1. mérés – T1), a program befejezése után (2. mérés – T2). Az első mérés alkalmával a betegek a mammográfiai vizsgálat keretében töltötték ki a tesztek, a második mérés alkalmával postán kapták meg a kérdőívcsomagot. A kérdőív nyolc oldalból állt, kitöltése 50 percet vett igénybe. Mindkét mérés alkalmával azonos kérdőívcsomag került kitöltésre.

A betegek átlagéletkora 53,17 év (szórás: 7,66). Az iskolai végzettséget illetően a betegek 97,2%-a (n = 35) érettségivel vagy diplomával rendelkezik, 2,8%-a (n = 1) általános iskolát végzett, vagy szakmunkás. A családi állapot vonatkozásában 61,1% (n = 22) stabil állapotban él, míg 38,9%-nak (n = 14) nincs stabil párkapcsolata. A csoport 83,3%-nak (n = 30) van gyermeke, 16,7%-nak (n = 6) nincs gyermeke. A gazdasági aktivitás vonatkozásában a betegek 47,2%-a (n = 17) aktív, 52,8% (n = 19) inaktív. A medikális mutatók közül a diagnózis óta eltelt idő 2,47 év (szórás: 0,47), a műtétől eltelt idő 2,3 év

(szórás: 0,74). A családban volt-e daganatos megbetegedés kérdésre a kísérleti csoportban részt vevő betegek 77,8%-a ($n = 28$) válaszolt igennel, míg a 22,2% ($n = 8$) válaszolt nemmel (7. táblázat).

KÍSÉRLETI INTERVENCIÓS PROGRAM

A kísérleti programba olyan emlődaganatos betegeket választottunk, akiknél legalább 3 hónappal korábban befejeződtek a kemo-, ill. sugárterápiás kezelések. Ebben az időszakban a betegeknél egy új életszakasz kezdődik, túl a diagnózisközlés és az onkológiai kezelések nehézségein, a „most hogyan tovább?” kérdés fogalmazódik meg. A hagyományos onkológiai ellátás kevés figyelmet fordít erre a rehabilitációs időszakra, ahol lehetőség van a lelki-érzelmi fájdalmak feldolgozására, a megbékélésre, új jövőkép, egy egészségesebb, a remissziók esélyét lecsökkentő életvezetés kialakítására.

A program három fő egységből állt, ezek: 1) Multidiszciplináris gyógyító team (onkológus szakorvos, klinikai szakpszichológusok, pszichiáter szakorvos, dietetikus, gyógytornász, jogaoktató) által facilitált *5 napos bentlakásos életmódtábor*, ahol a betegek elméleti és gyakorlati felkészítést kaptak az egészséges életvezetésről. 2) A tanultak *beépítése a napi életvezetésbe*, valamint 3) *csoportos szupportív pszichoterápiás foglalkozások, 15 héten keresztül*, heti egyszeri alkalommal, 5 órában. A terápiás csoportmunka célja a diagnózissal és a kórlefyással kapcsolatos érzelmi-kognitív feszültségek, a mélyebb rétegekben meghúzódó ambivalenciák, félelmek, szorongások feldolgozása, ugyanakkor a belső erőforrások aktiválása, a megküzdés, a gyógyulás elősegítése volt.

ALKALMAZOTT MÉRŐESZKÖZÖK

1. Előnytalálás Kérdőív

A kérdőívet speciális problémákkal terhelt gyerekek szülei számára állították össze. Antoni és munkatársai (2001) adaptálták az emlőrák diagnózisának és kezelésének élményéből adódó észlelt előny becslésére. 17 tételből áll, minden tétel úgy kezdődik, hogy „A betegségem ...”, és az élményből származó valamilyen lehetséges előnyt fogalmaz meg. A személyek ötfokozatú Likert-skálán értékelik az állítást: 1 – egyáltalán nem értek egyet, 2 – kicsit egyetértek, 3 – közepesen értek egyet, 4 – nagyon egyetértek, 5 – teljesen egyetértek. A mérőeszköz a jelentés keresést az élet 3 különböző területén méri fel: 1. Az élet hiányosságainak elfogadása; 2. Családi kapcsolatokban bekövetkezett pozitív változások; 3. Személyes növekedés (Antoni et al. 2001). A kérdőív belső konzisztenciája a program előtt (Cronbach- α : 0,949) és után (Cronbach- α : 0,951) is magas volt.

2. Poszttraumás Növekedés Kérdőív (PTGI)

A Tedeschi–Calhoun (1996) által kidolgozott kérdőív a traumát követő pozitív változások élményének feltérképezésére szolgál. 21 kérdésből áll, mutatói: összpontszám és az 5 alskála (új lehetőségek, másokhoz való viszonyulás, személyes erő, spirituális változás, az élet tisztelete) pontszámai. A válaszokat hatfokozatú Likert-skálán pontozzák 0-tól 5-ig. A kérdőív a mintában megbízhatónak bizonyult (Cronbach- α : 0,989 a program előtt és 0,882 a program után).

3. Interperszonális Támasznyújtást Értékelő Lista (ITÉL)

A kérdőív 40 tételből áll, amelynek itemeit elméleti alapon állították össze. A tételek egyik fele pozitív, míg a másik fele negatív állítás. A kérdőív a társas támogatás négy különböző funkciójának észlelt elérhetőségét méri. 1) Megbecsülés (értékelés, emocionális támogatás, expresszív támogatás, az önértékelés támogatása, ventiláció és közeli támogatás): annak érzékeltetése, hogy a személyt önmagáért értékeli, nehézségei vagy hibái ellenére elfogadják és becsülik. Hatására az önbecsülés nő. 2) Információs támogatás (tanácsadás és kognitív vezetés): segítségnyújtás bármely problematikus helyzet meghatározásában, megértésében és a vele való megküzdésben. 3) Társaság (diffúz támogatás vagy összetartozás): az affiliációs vagy összetartozási szükséglet kielégítése, a szabadidő együttes eltöltése (amelyben az egyéni problémákkal kapcsolatos aggodalmaskodást a „jó csoportszellem” pozitív érzelmi állapotot indukáló ereje győzi le). 4) Instrumentális támogatás (segítségnyújtás, anyagi támogatás, megfogható támogatás): fizikai jellegű problémák közvetlen megoldása, „szolgáltatások” nyújtása (ide tartozik a fizikai támogatás, betegápolás is). A teszt belső reliabilitásáról két vizsgálat nyújt információt. Az elsőben a Cronbach- α értéke 0,88 volt, míg a másodikban 0,90 (Cohen et al. 1985). A kérdőív belső konzisztenciája mindkét mérésünk alkalmával magas volt (intervenció előtt: Cronbach- α : 0,839, intervenció után: Cronbach- α : 0,827).

EREDMÉNYEK

A kísérleti és a kontrollcsoport összehasonlítása

Vizsgálatunkban leíró jellegű és többváltozós statisztikai számításokat végeztünk, átlagszámítást, szórásелеmzést, korreláció- és lineárisregresszió-számítást. A kategorikus változóknál χ^2 próbát vagy Fisher egzakt próbát alkalmaztunk, a folytonos változóknál varianciaanalízis-számítást. A kísérleti program rövid és hosszú távú hatásainak vizsgálatában a regressziós elemzési modellt alkalmaztuk, amennyiben a kísérleti és kontrollcsoport adatai is rendelkezésre álltak.

Első lépésben összehasonlítottuk a kísérleti és a kontrollcsoport adatait az első adatfelvételi időpontban (az intervenció előtt). Összehasonlítottuk a két csoportot az életkor, a betegség-időtartam (a diagnózis felállítása óta eltelt idő), a műtét óta eltelt idő, az iskolai végzettség, a családi állapot, a gyermekek (van vagy nincs gyermeke), a gazdasági aktivitás (aktív dolgozó vagy inaktív) és annak vonatkozásában, hogy a családban volt-e korábban daganatos megbetegedés.

A kísérleti és a kontrollcsoport demográfiai jellemzőit tekintve az iskolai végzettségben (a kísérleti csoportba többen kerültek olyanok, akik érettségivel vagy felsőfokú végzettséggel rendelkeztek, Fisher exact próba: $p = 0,007$), a betegséggel kapcsolatos mutatókat tekintve pedig a családi daganatos megbetegedés előfordulásában volt különbség (a kísérleti csoportnál magasabb arányban fordultak elő a családban daganatos megbetegedések, $\chi^2 = 7,16$, $p < 0,01$) (1. táblázat).

Második lépésben a kontrollcsoportban a kérdőívet visszaküldők és nem visszaküldők csoportját hasonlítottuk össze. Nem találtunk szignifikáns különbséget a kérdőívet

1. táblázat. A vizsgált minta demográfiai jellemzői a program előtt

	Kísérleti csoport (N = 36)	Kontrollcsoport (N = 87)	p
Életkor (átlag és szórás)	53,17 (7,66)	52,09 (9,15)	t = 0,61 ns.
Betegség-időtartam (átlag és szórás)	2,47 (0,47)	2,55 (0,86)	t = 0,45 ns.
A műtét óta eltelt idő (átlag és szórás)	2,30 (0,74)	2,30 (0,79)	t = 0,04 ns.
Iskolai végzettség: N (%) ált. isk. vagy szakmunkás érettségi vagy diploma	1 (2,8%) 35 (97,2%)	19 (22,1%) 67 (77%)	p = 0,007*
Családi állapot: N (%) nincs stabil párkapcsolat stabil párkapcsolat	14 (38,9%) 22 (61,1%)	21 (24,1%) 66 (75,9%)	$\chi^2 = 2,72$ ns.
Gyermeke: N (%) nincs van	6 (16,7%) 30 (83,3%)	6 (6,9%) 81 (93,1%)	$\chi^2 = 2,76$ ns.
Gazdasági aktivitás: N (%) aktív inaktív	17 (47,2%) 19 (52,8%)	42 (48,3%) 45 (51,7%)	$\chi^2 = 0,01$ ns.
Családban volt-e daganat N (%) nem volt volt	8 (22,2%) 28 (77,8%)	42 (68,3%) 45 (51,7%)	$\chi^2 = 7,16$ p < 0,01

ns. = nem szignifikáns; *Fisher exact próba

visszaküldők és nem visszaküldők között, sem a pszichológiai skálákon, sem a demográfiai jellemzőkben. Összehasonlítottuk azokat is, akik részt vettek a programban, és azokat is, akik nem fogadták el a felkérést a programban való részvételre. A két csoport között szignifikáns eltérést találtunk az iskolai végzettség tekintetében ($\chi^2 = 3,81$, $p = 0,05$). A programot elfogadók között nagyobb arányban voltak magasabb képzettségűek.

A PROGRAM HATÉKONYSÁGÁNAK VIZSGÁLATA

Előnytalálás

Harmadik lépésben a program hatékonyságát vizsgáltuk, összehasonlítottuk a program előtti eredményeket a program utáni eredményekkel. A program rövid távú hatásainak vizsgálatakor azt elemeztük, hogy a csoport-

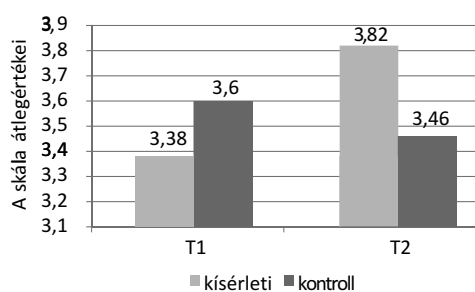
tagságnak (a személy részt vett-e az intervencióban vagy sem) van-e szignifikáns hatása a kimeneti változókra. A becslési módszer alkalmazásánál figyelembe vettük, hogy a változók nagy része nem normál eloszlású (Muthén–Muthén 1998–2007). Az intervenció változót bináris változóként kódoltuk (1: intervenció csoport, 2: kontrollcsoport), emellett az iskolai végzettséget (a két csoport különbözött az iskolai végzettség megoszlásában) és az első adatfelvételnél elért pontszámot (T1 adat) vettük figyelembe a magyarázó változók között.

A sztenderdizált regressziós együtthatókat a 2. táblázat mutatja be. A csoport (kísérleti versus kontroll) változó szignifikáns volta esetén különbözik a két csoport eredménye a T2 időpontban. Ha az együttható pozitív, akkor a kontrollcsoportnak, ha negatív, akkor az intervenció csoportnak van magasabb átlagértéke a második időpontban.

2. táblázat: A program hatékonyságának regressziós elemzése

Változó	Csoportváltozó sztenderdizált regressziós súlya és szignifikanciája	Az iskolai végzettség sztenderdizált regressziós súlya és szignifikanciája	Előnytalálás a program előtt (T1) változó sztenderdizált regressziós súlya és szignifikanciája	R ²
Előnytalálás a program után	-0,307 p = 0,000	-0,007 p = 0,924	0,767 p = 0,000	0,620

A program hatására a kísérleti csoport betegeinél jelentős mértékű előnytalálás volt kimutatható [3,38 (szórás: 0,84) átlagpontértékről 3,82-re (szórás: 0,78)], a kontrollcsoportnál nem volt ilyen irányú változás [3,60 (szórás: 0,88) versus 3,46 (szórás: 0,88)]. A csoportváltozó (kísérleti versus kontroll) regressziós súlya és szignifikanciája alapján szignifikáns különbséget találtunk az Előnytalálás kérdőívén ($\beta = 0,307$; $p = 0,000$; $R^2 = 0,620$).

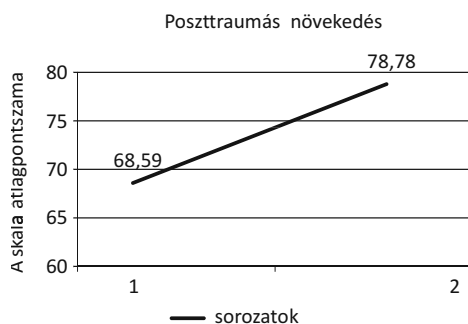

1. ábra. Az előnytalálás alakulása a program előtt (T1) és a program után (T2) a kísérleti és a kontrollcsoportban

Poszttraumás növekedés és a társas támogatás vizsgálata a kísérleti csoport betegeinél

Tekintve, hogy a program fontos célkitűzése volt az értelemtalálás, a poszttraumás növekedés elősegítése, a kísérleti csoport betegeinél behatóbban vizsgáltuk ezt a folyamatot. A kontrollcsoportot nem vontuk be ebbe az elemzésbe. A változást ismételt mérése-

rianciaanalízissel teszteltük. A normalitást Kolmogorov–Smirnov-tesztel ellenőriztük. Az ismételt mérése varianciaanalízis során a szóráségyezést tesztelő mutatót (Maucley's sphericity) figyelembe véve közöljük az F értékeket. Amennyiben a szferitást tesztelő próba eredménye szignifikáns, a Greenhouse–Geisser-értéket közöljük.

2. ábra. A poszttraumás növekedés változása a kísérleti csoportban részt vett betegeknél a program előtt (T1) és a program után (T2)

A 3. táblázatban az összpontszám mutatja, hogy a kísérleti program után jelentős változás, poszttraumás növekedés jött létre a betegeknél. Négy területen (alskálán), történt szignifikáns változás: a másokhoz való viszonyulásban, az új lehetőségek felismerésében, az élet tiszteletében és a spiritualitásban. A társas támogatás vonatkozásában a Megbecsülés alskálán regisztráltunk szignifikáns változást.

3. táblázat. A Poszttraumás Növekedés Kérdőív és az Interperszonális Támasznyújtást Értékelő Lista átlagpontszámai és az ismételt méréses varianciaanalízis eredményei a kísérleti csoport betegeinél a program előtt (T1), a program után (T2)

	T1	T2	F / p
Poszttraumás növekedés összpontszám	68,59 (15,29)	78,78 (12,02)	$F_{(1, 31)} = 24,186$ $p = 0,000$
PTN – Élet tisztelete	11,18 (2,60)	12,30 (2,28)	$F_{(1, 32)} = 9,796$ $p = 0,004$
PTN – Új lehetőségek	16,39 (4,15)	19,33 (3,56)	$F_{(1, 32)} = 22,931$ $p = 0,000$
PTN – Személyes erő	12,93 (3,98)	13,67 (4,20)	$F_{(1, 32)} = 2,121$ $p = 0,147$
PTN – Spirituális változás	3,97 (3,34)	5,55 (2,66)	$F_{(1, 32)} = 10,570$ $p = 0,003$
PTN – Másokhoz való viszonyulás	23,63 (5,66)	26,88 (5,47)	$F_{(1, 31)} = 9,720$ $p = 0,004$
Társas támogatás – Megbecsülés	31,13 (3,16)	32,33 (3,61)	$F_{(1,29)} = 4,804$ $p = 0,037$
Társas támogatás – Információs támogatás	33,35 (4,90)	34,12 (4,54)	$F_{(1,33)} = 0,729$ $p = 0,399$
Társas támogatás – Társaság	31,94 (3,97)	32,13 (4,56)	$F_{(1,30)} = 0,062$ $p = 0,873$
Társas támogatás – Instrumentális támogatás	34,41 (3,77)	34,81 (4,11)	$F_{(1,31)} = 0,306$ $p = 0,584$

MEGBESZÉLÉS

A rák diagnózisa mint súlyos trauma magában hordozza a változást, a fejlődés lehetőségét is. A kutatások igazolják (Stanton–Bower–Low 2006; Bower et al. 2005; Mackenzie et al. 2007), a betegség feldolgozása nyomán olyan belső transzformáció jöhet létre, amely a betegeknél több sikon is képes jótékony hatást kifejteni. Tanulmányunkban daganatos betegek rehabilitációjára kidolgozott multidiszciplináris intervenció program hatékonyságát vizsgáltuk ebben a tekintetben.

Az Előnytalálás kérdőíven a program szignifikáns jótékony hatása mutatkozik meg: míg a kontrollcsoport személyei esetében az előnytalálás értéke nem változik a második mérési időpontra, addig a kísérleti csoportnál ez az érték emelkedik. Úgy élnek meg,

a rák diagnózisa, a betegséggel való szembeesés és megküzdés számos pozitív hatással járt, képesek voltak a nehéz helyzetből előnyt kovácsolni.

A poszttraumás növekedés területén is hatékonyan bizonyult a program. A kérdőív öt területen vizsgálja a változást. Négy területen, valamint az összesített mutatóban is szignifikáns javulást regisztráltunk. A betegeknél megerősödött az élet iránti tisztelet, az élet értelme és értéke. Erőteljes változás jött létre a kapcsolatokban – megnőtt az odafigyelő, meghitt kapcsolatok értéke, mélyült az intimitás képessége. Új lehetőségek, új dimenziók nyíltak meg, és a trauma nyomán, a belső munka eredményeként spirituális növekedés jött létre – ezt a betegek gyakran újjászületésnek, egy új élet kezdetének élik meg. Más kutatók is hasonló eredményekről

számolnak be (Bellizzi–Blank 2006; Cordova et al. 2001; Taylor 2000; Tedeschi–Calhoun 1996).

A társas támogatást, támasznyújtást értékelő kérdőíven a Megbecsülés alszála emelkedik ki szignifikánsan. Azt mutatja, a rehabilitációs programban a betegek támogatást kaptak érzelmeik kifejezéséhez, s azt tapasztalták meg, hogy a nehézségek és a hibák ellenére is elfogadást kapnak, önbecsülésük nőtt.

Az alkalmazott intervenció komplexitása miatt (alap célkitűzésünk a program elemei közötti szinergikus hatások létrehozása volt) nem állapítható meg egyértelműen, hogy az intervenció mely elemeinek köszönhetőek az előnytalálásban és a poszttraumás növekedésben megfigyelhető változások. A Tedeschi–Calhoun (2004) modell értelmében három fő tényező játszhat szerepet: az egyéni jellemzők, a társas támogatás és a kognitív mechanizmusok. Vizsgálatunk az egyéni jellemzőkre nem terjedt ki, a további kutatásokban érdemes e területre is nagyobb hangsúlyt fektetni. A komplex program ugyanakkor egyértelműen emelte a társas támogatottság észlelt mértékét, s számos olyan elemet tartalmazott, amely segíthette a személyeket a feldolgozásban és a kognitív újrastrukturálásban.

Fontos kiemelni, hogy a kísérleti csoportban magasabb volt az iskolai végzettség, ami feltehetően számos úton, mechanizmuson (pl. több ismeret, kedvezőbb anyagi lehetőségek, szabadabb időbeosztás, szélesebb szociális háló stb.) keresztül képes megküzdési potenciálokat mozgósítani. Véltetően a magasabb iskolai végzettségű betegek érdeklődőbbek, nyitottabbak, ők vállalták a felkérést a programban való részvételre. Hatása számos területen megmutatkozhat (pl. szociális működés, tünetészlelés, életminőség, jövőkép stb.). Vizsgálatunkban az isko-

lai végzettség kontrollálása mellett is hatékonyan bizonyult a program.

A kutatásban kapott eredmények általánosíthatóságát csökkenti néhány tényező. A vizsgált betegcsoport emlődagaganatos betegekből állt, ezáltal a mellrák sajátosságai jelentek meg a terápiás munkában és a vizsgálatban. A program jellegét más malignus megbetegedés esetén az adott betegség sajátosságaihoz célszerű adaptálni. További korlát a relatív alacsony elemszám. Releváns következtetések levonása céljából a rehabilitációs program hatékonyságát további betegcsoportokon is szükséges tesztelni. Csökkenti az adatok értékét, hogy a poszttraumás növekedés és a társas támogatás tekintetében nem rendelkezünk adatokkal a kontrollcsoportból. A betegek jelentős hányada magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik. Célszerű vizsgálni, a kevésbé képzett betegeket hogyan lehet motiválni az ilyen jellegű programokban való részvételre.

Elemzésünk alapján leszögezhető: hozzá tudunk járulni a traumafeldolgozás eredményességéhez. A betegek mély belső átalakuláson mentek át. Személyiségük működésének színvonala meghaladja a betegség előtti állapotot, tehát fejlődés, növekedés jött létre.

Igazolva látjuk a Tedeschi és Calhoun (1995) által leírtakat, miszerint a terápiás eljárások nagymértékben elősegíthetik a személyiség fejlődését, és Cordova és munkatársai (2001) meglátását, miszerint az értelemtalálás, előnytalálás, poszttraumás növekedés lehetőségét figyelembe kell venni mind a kezelési terv kialakításánál, mind az eredmények tudományos értékelésénél. Annál is inkább, mert a növekedés nemcsak a lelki terhek oldásában segít, de visszacsatoló befolyással bír az egészségi állapotra is (Algoe–Stanton 2009).

Szeretnénk köszönetet mondani Dr. Eckhardt Sándor professzor úrnak a támogatásáért. Köszönjük az Országos Onkológiai Intézet, Radiológiai Klinika munkatársainak együttműködését.

SUMMARY

THE TRANSFORMATIVE POWER OF SERIOUS ILLNESSES – BENEFIT FINDING AND POSTTRAUMATIC GROWTH IN BREAST CANCER PATIENTS

Background and aims: During the last two decades numerous studies have pointed out that besides being a huge trauma, the diagnosis of cancer is also a great opportunity for personal growth. A difficult life situation can be transformed into a beneficial experience. Benefit finding promoting personal growth represents a power source providing benefits for the patient in several different ways. *Methods:* On the basis of latest research results we designed and conducted an integrated lifestyle and psychosocial intervention program, groundbreaking by Hungarian standards, tying in with a conventional tumour therapy in a group of patients with breast cancer (intervention group n=86, control group n=87). In this study we measured benefit derived from the diagnosis and treatment of breast cancer (*Benefit Finding Scale*), posttraumatic growth (*Posttraumatic Growth Inventory*) and social support (*Interpersonal Support Evaluation List*) on behalf of the intervention. *Results:* Significant effects of the program were observed on the results of the Benefit Finding Scale. In processing the trauma the patients greatly capitalized on coping with the disease in comparison to the control group. In the Posttraumatic Growth Inventory a significant improvement was measured on the subscales of “Respect for life”, “New opportunities”, “Spiritual change”, and “Relating to others”, and participants also scored higher on the Self-esteem subscale of ISEL. *Discussion:* Based on our analysis, we can conclude that we could contribute to the successful processing of the trauma. The patients have gone through a profound inner transformation. Their personality exceeded their state prior to the illness; therefore there has been a growth, a development and advancement established.

Keywords: breast cancer, benefit finding, posttraumatic growth

IRODALOM

- ALGOE, S. B. – STANTON, A. L. (2009): Is benefit finding good for individuals with chronic disease? In PARK, C. L. – LECHNER, S. C. – ANTONI, M. H. – STANTON, A. L. (eds): *Medical illness and positive life change: Can crisis lead to personal transformation?* American Psychological Association, Washington DC. 173–193.
- ANTONI, M. H. – LEHMAN, J. M. – KILBOURN, K. M. – BOYERS, A. E. – CULVER, J. L. – ALFERI, S. M. – CARVER, C. S. (2001): Cognitive-behavioral stress management intervention

- decreases the prevalence of depression and enhances benefit finding among women under treatment for early-stage breast cancer. *Health Psychology*, 20(1). 20–32.
- ANTONI, M. H. – WIMBERLY, S. R. – LECHNER, S. C. – KAZI, A. – SIFRE, T. – URCUYO, K. R. – CARVER, C. S. (2006): Reduction of cancer-specific thought intrusions and anxiety symptoms with a stress management intervention among women undergoing treatment for breast cancer. *American Journal of Psychiatry*, 163(10). 1791–1797 doi: 10.1176/appi.ajp.163.10.1791.
- BELLIZZI, K. M. – BLANK, T. O. (2006): Predicting posttraumatic growth in breast cancer survivors. *Health Psychology*, 25(1). 47–56. doi: 10.1037/0278-6133.25.1.47.
- BOWER, J. E. – MEYEROWITZ, B. E. – DESMOND, K. A. – BERNARDS, C. A. – ROWLAND, J. H. (2005): Perceptions of positive meaning and vulnerability following breast cancer: predictors and outcomes among long-term breast cancer survivors. *Annals of Behavioral Medicine*, 29. 236–245.
- CALHOUN, L. G. – TEDESCHI, R. G. (2000): *Facilitating posttraumatic growth: A clinician's guide*. Erlbaum, Mahwah, New Jersey.
- COHEN, S. – MERMELSTEIN, R. – KAMARCK, T. – HOBERMAN, H. M. (1985): Measuring the functional component of social support. In SARASON, G. – SARASON, B. R. (eds): *Social support: Theory, research and applications*. 73–94.
- CORDOVA, M. J. – CUNNINGHAM, L. L. – CARLSON, C. R. – ANDRYKOWSKI, M. A. (2001): Posttraumatic growth following breast cancer: a controlled comparison study. *Health Psychology*, 20(3). 176–185.
- FRANKL, V. E. (1963): *Man's search for meaning*. Pocket Books, New York.
- HELGESON, V. S. – REYNOLDS, K. A. – TOMICH, P. L. (2006): A meta-analytic review of benefit finding and growth. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 74(5). 797–816. doi: 10.1037/0022-006x.74.5.797.
- KABAT-ZINN, J. (1990): *Full catastrophe living: Using the wisdom of your body and mind to face stress, pain and illness*. Delacourt, New York.
- KABAT-ZINN, J. (2003): Mindfulness based intervention in context: past, present and future. *Clinical Psychology*, 10. 144–156.
- MACKENZIE, M. J. – CARLSON, L. E. – MUNOZ, M. – SPECA, M. (2007): A qualitative study of self-perceived effects of mindfulness-based stress reduction (MBSR) in a psycho-social oncology setting. *Stress Health: Journal of the International Society for the Investigation of Stress*, 23. 59–69.
- MASLOW, A. H. (1954): *Motivation and personality*. Harper, New York.
- MUTHÉN, L. K. – MUTHÉN, B. O. (1998–2007): *Mplus user guide. 5th ed.* Muthén & Muthén, Los Angeles, California.
- RISKÓ Á. (2006): A sikeresen túlélő daganatos betegek lelki és társadalmi alkalmazkodása, életminősége. In HORTI J. – RISKÓ Á. (szerk.): *Onkopszichológia a gyakorlatban*. Medicina, Budapest. 92–94.
- SPIEGEL, D. – SEPHTON, S. E. – TERR, A. I. – STITES, D. P. (1998): Effects of psychosocial treatment in prolonging cancer survival may be mediated by neuroimmune pathways. *Annals of the New York Academy of Science*, 840. 674–683.

- SPIEGEL, D. – CLASSEN, C. (2000): *Group therapy for cancer patients : a research-based handbook of psychosocial care*. Basic Books, New York.
- STANTON, A. L. – BOWER, J. E. – LOW, C. A. (2006): Posttraumatic growth after cancer. In CALHOUN, L. G. – TEDESCHI, R. G. (eds): *Handbook of posttraumatic growth: Research and practice*. Erlbaum, Mahwah, New Jersey.
- STANTON, A. (2010): Positive Consequences of the Experience of Cancer: Perceptions of Growth and Meaning. In HOLLAND, J. C. – BREITBART, W. (eds): *Psycho-Oncology*. Oxford University Press, Oxford – New York. 547–550.
- TAYLOR, E. J. (2000): Transformation of tragedy among women surviving breast cancer. *Oncology Nursing Forum*, 27(5). 781–788.
- TEDESCHI, R. G. – CALHOUN, L. G. (1995): *Trauma and Transformation: Growing in the Aftermath of Suffering*. SAGE Publications.
- TEDESCHI, R. G. – CALHOUN, L. G. (1996): The posttraumatic growth inventory: measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9. 455–471.
- TEDESCHI, R. G. – CALHOUN, L. G. (2004): Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquire*, 15. 1–18.
- YALOM, I. (1980): *Existential therapy*. Basic Books, New York.
- WALL, K. (2010): *Psycho-spiritual integrative therapy for women with primary breast cancer: Treatment manual*. Institute of Transpersonal Psychology, Palo Alto.
- WORTMAN, C. B. – SILVER, R. C. (2001): The myths of coping with loss revisited. In STROEBE, M. S. – HANSSON, R. O. – STROEBE, W. – SCHUT, H. (eds): *Handbook of bereavement research – consequences, coping and care*. American Psychological Association, Washington DC. 405–429.

LAIKUS NÉZETEK AZ ADÓZÁS IGAZSÁGOSSÁGÁRÓL ÉS HATÉKONYSÁGÁRÓL¹

PÁNTYA József²

Debreceni Egyetem BTK Pszichológiai Intézet
Szociál- és Munkapszichológiai Tanszék
pantya.jozsef@arts.unideb.hu

KOVÁCS Judit

Debreceni Egyetem BTK Pszichológiai Intézet
Szociál- és Munkapszichológiai Tanszék
kovacs.judit@arts.unideb.hu

ILLYÉS Katalin

Debreceni Egyetem BTK Pszichológiai Intézet
MA-hallgató
illyes.kata@freemail.hu

ÖSSZEFOGLALÓ

Háttér és célkitűzések: Exploratív kutatásunk célja a jövedelemadózással és a jövedelemadózást szabályozó rendszerekkel kapcsolatos laikus nézetek tartalmának feltárása, különös tekintettel az adórendszerekre vonatkozó igazságosság- és hatékonyságértelmezésekre. Vizsgálat tárgyává tettük azt is, hogy ezeket az észleleteket mennyiben befolyásolja a szubjektív módon megítélt anyagi státusz és a gazdasági különbségeket igazoló nézetekkel való egyetértés. *Módszer:* A laikus nézeteket 62 személlyel készített interjúk tartalomelemzésével vizsgáltuk. Az interjú mellett a megkérdezettek demográfiai kérdőívet és a gazdasági rendszerigazolást mérő skálát töltötték ki. *Eredmények:* Válaszadóink véleményének koherenciáját validálta, hogy a gazdasági egyenlőtlenségeket igazoló személyek igazságosabbnak látták az egykulcsos

---

¹ Pántya József publikációt megalapozó kutatása a TAMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² Levelező szerző.

adórendszert. A személyek többsége a progresszív adórendszert preferálta, és preferenciáikat összehangolták igazságosság- és hatékonyságválasztásaikkal. Ezeket a preferenciákat és választásaikat leginkább az igazságosságról alkotott reprezentációik támasztották alá. Míg az igazságosság-reprezentációk tükrözték a legfőbb szakértői szempontokat, a hatékonyság-reprezentációk eltértek a közgazdasági megközelítéstől: kimaradtak az említésekből a munkára ösztönzés, megjelentek azonban az elégedettség szempontjai. A válaszadók nézeteit befolyásolta saját érdekük, és még ennél is erősebben azt feltételezték, hogy a politikai-gazdasági vélekedéseket az embereknél általában az érdek befolyásolja. *Következtetések:* Az adózással kapcsolatos laikus nézetek részben tükrözik a társadalomtudományok nézőpontjait, számos ponton azonban eltérnek ezektől. Ezek megismerése az együttműködő adózási magatartás ösztönzéséhez kulcsfontosságú.

Kulcsszavak: adózás, egykulcsos és progresszív adórendszerek, igazságosság, hatékonyság, anyagi státusz, gazdasági egyenlőtlenségek igazolása

BEVEZETÉS

„Egy nemzet közteherviseléshez való viszonya a nemzet holnapjának tükröképe” – mondta egykor Széchenyi. A közteherviseléssel kapcsolatos vélekedések, az adófizetés, az adóelkerülés és adócsalás, illetve az ezekkel kapcsolatos attitűdök komplex jelenségek; jobb megértésük nemcsak gazdasági, hanem pszichológiai és társadalmi tényezők bevonásával is történhet. Tanulmányunkban a közteherviseléshez való viszony vizsgálatára vállalkoztunk azzal a céllal, hogy – egy szűk mintán ugyan, de – közelebről megismerjük a jövedelemadózással kapcsolatban aktuálisan fennálló laikus reprezentációk főbb tartalmait, különös tekintettel az egykulcsos és progresszív adórendszerek vélt igazságosságára és hatékonyságára.

Exploratív kutatásunk eredményeit bemutató tanulmányunk szakirodalmi részében röviden összefoglaljuk az adózással kapcsolatos főbb elméleteket, majd kitérünk az adózás igazságossági és hatékonysági vonatkozásaira. Bemutatjuk az adózással kapcsolatos reprezentációk kutatásának főbb vonulatait, illetve az adózással és adórendszerekkel kap-

csolatos attitűdöket vizsgáló, kutatási kérdéseink szempontjából is releváns kérdőíves kutatásokat idézünk.

Mivel adórendszerünk struktúrájában a közelmúltban jelentős változás állt be, érdemesnek tartottuk a laikus reprezentációkat az egykulcsos és progresszív adórendszerekkel kapcsolatban külön-külön is lekérdézni. A reprezentációk feltárásának vezérszempontjai az adózás vélt szükségessége, igazságossága, hatékonysága, az egykulcsos és többkulcsos adórendszerek előnyei és hátrányai voltak.

Kíváncsiak voltunk arra is, hogy az előbbieken felsorolt szempontok mentén vizsgált laikus nézetek mennyiben vannak kitéve a szubjektíven megélt anyagi státusz és a gazdasági egyenlőtlenségeket igazoló attitűdök, valamint a kormányzati működésekkel szembeni bizalom egyéni hatásainak. A vizsgálat során a válaszadók egykulcsos vagy progresszív adórendszerrel kapcsolatos preferenciáira és e preferenciák érdekalapú meghatározottságára is rákérdeztünk.

Kutatásunk eredményei szerint az adórendszer-preferenciák, illetve az adórendszerekről vallott igazságossági és hatékony-

sági elgondolások nem függetlenek az egyének gazdasági érdekeitől és világnézeti állásfoglalásaitól. Úgy véljük, az adózással és az adórendszerekkel kapcsolatos, aktuális laikus nézetek ismerete hasznos kezdő lépés lehet a témával kapcsolatos későbbi kutatási kérdések megfogalmazásában, így eredményeink is inkább csak egyfajta megalapozó funkciót tölthetnek be, melyek egyúttal az adózási magatartást ösztönző beavatkozások előtt is utat nyithatnak.

AZ ADÓZÁS ÉS MODELLJEI

Az adózás fontossága és szükségessége még az igen kis mértékű állami szerepvállalást előtérbe helyező nézőpontok szerint sem vonható kétségbe (Papanek 2003). A gazdasági ciklusok kontrollálása mellett a közjavak előállítás, illetve a jövedelemegyenlőtlenségek mérséklése az adóztatás alapvető funkciói közé tartozik (Samuelson–Nordhaus 1990). Az utóbbi két funkció megvalósulását számos tényező befolyásolja; ezek kutatásához, többek között a gazdaságtan, a jogtudomány vagy a szociológia mellett a gazdaságpszichológia is érdemben hozzájárul. A kormányzati működésnek feladata tehát az is, hogy a közterhek optimális és igazságos elosztása az egyes adózói csoportok között úgy valósuljon meg, hogy a legszükségesebb közcélok kielégíthetők legyenek (pl. egészségügyi szolgáltatások, oktatás, útépités, alapkutatások támogatása stb.) (Szilovics 2013).

Az adók fontos állami bevételt jelentenek, ezért az elmúlt évtizedekben az államok

többsége jelentős adóreformokat hajtott végre a megfelelőbb közteher-elosztási és -viselési rendszerek kialakítása érdekében (ld. pl. Szilovics 2012, 2013). Az adórendszerek kutatásában a közgazdaságtani megközelítések dominanciája vitathatatlan, ugyanakkor mivel a különböző adózói csoportok hozzájárulása nélkül például a közjavak építése nem elképzelhető, a gazdaságpszichológia is egyre intenzívebb érdeklődéssel fordul az adózás témája felé. A legkülönbözőbb gazdasági viselkedések előzményeit és következményeit vizsgáló gazdaságpszichológia az adózási magatartást, az ezt motiváló vagy gátló tényezőket is igyekszik feltárni, amelyek az adófizetést vagy éppen az adóelkerülést és adócsalást³ támogatják (Kirchler 2007; Papanek 2003).

Az adórendszerek egyik fontos teljesítménymutatója az adóbefizetés. Egy optimális adórendszer kialakítása az állam nem pazarló működését feltételezi, vagyis az adóalanyok közterhei nem nagyobbak annál, mint amennyire az államnak ténylegesen szüksége van (Szilovics 2012). Az összes adóbefizetést teljes egészében kikényszeríteni nem lehet, így ellenőrzésre is szükség van. Az ellenőrzés azonban nagy adminisztrációs és koordinációs költségeket von maga után. Egy, az Amerikai Egyesült Államokban lezajlott felmérés például azt az eredményt hozta, hogy az adóbevételeknek csupán harmada válik valós bevétellé, nagyobb része valójában az adóztatás intézményeinek fenntartását szolgálja (Payne 1993). A megfelelő adóbefizetés még így is csak szűrőpróbaszerűen ellenőrizhető. Ráadásul az adócsalás igen komoly problémát jelent a kormányzatok

³ Elismerjük, hogy az adóelkerülés és az adócsalás eltérő magatartás, hiszen az előbbi az adótörvények szellemiségét sértő, mégis legális, utóbbi pedig illegális cselekvésekre vonatkozik, mindazonáltal osztjuk azoknak a szerzőknek a nézetét, akik a jelenség lényegét tekintve a szinonim használat mellett döntenek (ld. pl. Papanek 2003).

többsége számára: egyes becslések szerint a fejlett országokban az adóbevételek mintegy 20, fejlődő országokban még ennél is nagyobb százaléka esik ki (Orviska–Hudson 2002). Mindezek miatt nagyon is fontos ismerni azokat a hatásokat, amelyek befolyásolják és alakítják az adómagatartást.

Az adók befizetését befolyásoló tényezők több megközelítés perspektívájából is szemlélhetők és vizsgálhatók. A következőkben röviden bemutatunk néhány jelentős megközelítést, amelyek eltérő hangsúllyal emelnek be gazdasági és/vagy pszichológiai tényezőket az adózási magatartás magyarázatába. Az adóviselkedést meghatározó hatások két főbb szemlélet alapján tárgyalhatók: az egyiknek Becker (1968) bűnözéssel kapcsolatban felvázolt „racionális gazdasági döntéshozó” elmélete, a másikkal pedig az adózás társas megközelítése (Braithwaite–Wenzel 2008) szolgál alapjául. Az első megközelítésben az adózás inkább kikényszeríthető, a másodikban pedig inkább önkéntes cselekedetként jelenik meg.

Az adózás gazdaságtani/racionális modellje

A racionális gazdasági döntéshozó felfogás szerint döntéseinket a költségek és a hasznok mérlegelése előzi meg (Becker 1968). A gazdasági értelemben vett racionalitás szerint amennyiben a költség–haszon-elemzés után az egyén számára gazdaságos az adóelkerülés, azt fogja preferálni. Ha azonban az adó be nem fizetésével többet lehet veszíteni, mint a befizetéssel, a döntéshozó az adóbefizetést fogja preferálni az adó be nem fizetésével szemben. A racionális gazdasági szemlélet ennek a költség–haszon-kalkulusnak megfelelően elsősorban a külső oki tényezőknek az adómagatartást befolyásoló hatá-

sait ragadja meg. Ez a szemlélet húzódik meg az olyan adóztatási stratégiák mögött, amelyek például az adóelvonás mértékét csökkenteni igyekeznek, a befizetések ellenőrzését gyakoribbá teszik (a lebukás valószínűségét növelik), vagy a rajtakapás esetére kilátásba helyezett büntetések mértékét növelik (Cowell 1990; Papanek 2003).

Az adócsalás szankcionálásának a szabálykövető adómagatartásra gyakorolt pozitív hatásáról számos empirikus bizonyíték is rendelkezésre áll (összefoglalást ld. Braithwaite–Wenzel 2008). Egyes beszámolók szerint a helyes adófizető magatartás útjára adott esetben nem is a pénzbeli veszteségek lehetősége tereli az állampolgárt, hanem a lebukás esetére anticipált szégyen és büntudat érzése (Andreoni–Erard–Feinstein 1998; Grasmick–Bursik 1990). A morális normákat sértő ilyenfajta gondolkodás pedig az adómagatartás társas vonatkozásaira is felhívja a figyelmet (Andreoni et al. 1998).

Mielőtt az adózás társas megközelítésére rátérnénk, érdemes kiemelni, hogy a racionális döntéshozó modellje megfelel annak a játékelméleti logikának is, amely az adózást mint a közjavak fő előállítási módját kölcsönösen függő, fogolydilemma-logikájú helyzetnek látja. A társadalom többi tagját az egyén fogolydilemmabeli partnereként feltételezve az egyén számára a legnagyobb kimenettel járó, racionális stratégiának a potyautas stratégia tűnik, azaz ha ő nem, de mások fizetnek adót. A közjavak sok ilyen stratégia mellett döntő „játékos” esetén azonban nem biztosíthatók (Tóth 1997). Az adózást kísérletes modellek segítségével vizsgáló empirikus kutatások szerint azonban az adócsalás mértéke általában mindig kisebb, mint amit a „racionális döntéshozó” elgondolás alapján várhatnánk (Baldry 1986).

A társas és társadalmi megközelítés

A társas megközelítés értelmében az embereket nem pusztán önérdelkeik vezérlik, hanem őket olyan társas hatások is befolyásolják, mint a belátás, a közösségi jóérzés vagy a becsület. Az önérdék és a társas hatások már az észleletek szintjén is jól elkülönülnek. Antonides, Faragó, Ranyard és Tyszka (1997) a különböző gazdasági tevékenységekkel kapcsolatos észleleteket több kultúrából vett mintán is vizsgálták, és két olyan faktor rajzolódott ki, amelyek mentén az észleletek jól rendezhetővé és összevethetővé váltak: egy költség–haszon alapú gazdasági faktor és a társas értékek faktora. A társas hatások is felelősek tehát azért, hogy az emberek nem minden esetben a játékelmélet szerint várható racionális stratégiának megfelelően cselekszenek.

A nem-gazdasági tényezők erősebb adómagatartást alakító hatására hívja fel a figyelmet Richardson (2006) több mint 40 országot összevető vizsgálata is, megállapítva, hogy – többek között – az adórendszerek észlelt igazságosságának és az adómorál nagyobb mértékének visszatartó ereje van az adóelkerülés tekintetében. Adómorál alatt egy csoport vagy az adófizetők egész populációja által az adókötelezettségek teljesítéséről vagy megtagadásáról osztott attitűdöket értjük (Schmölders 1960).

Az adómagatartás tanulmányozásakor valóban igen gyakran vizsgálják a társas normáknak az adózást befolyásoló szerepét. A normakövetés viselkedésirányító szerepe az adózási magatartás esetén is tetten érhető: ha az adófizetés normaszintű elvárás, az adófizetők igazodnak ehhez a normához. Az adófizetés meghatározó legfontosabb tényezők között a hozzáférhető referenciacsoportok, illetve az e csoportok által helyesnek (vagy

nem helytelennek) vélt viselkedések szerepét külföldi kutatások is kiemelik (Sigala–Burgoyne–Webley 1999). A fentebb idézett, magyar mintát is vizsgáló kultúráközi kutatás azt az eredményt hozta, hogy a magyarok – a brit, holland és lengyel válaszadókhöz képest – az adócsalást valamivel pozitívabban ítélik meg (Antonides et al. 1997). Papanek (2003) következtetése szerint „az adóelkerülés hazai elterjedtségében a kooperációt támogató normák elégtelen működése is szerepet játszhat” (p. 460). Igaz, hogy egy több mint 20 éves hazai felmérés eredménye, mégis némi aggodalomra adhat okot az is, hogy az emberek közel 80%-a részben vagy teljes mértékben egyetért azzal a megállapítással, hogy boldogulni szükségszerűen a szabályok áthágásával lehet (Sík–Tóth 1993).

Tanulmányunkban az adórendszerrel kapcsolatos nézetek elemzésének egyik kiemelt szempontja annak észlelt igazságossága lesz, ezért ennek külön szakaszt is szentelünk. A rendszerrel kapcsolatos igazságtalanságérzést általánosságban véve is az adóelkerülés fontos meghatározójaként tartjuk számon (pl. Smith 1992), igaz, Wenzel (2002) úgy találta, hogy az igazságosságérzet leginkább azok esetében jósolja be a jó adómagatartást, akik identitásukban jobban azonosulnak az adórendszer társadalmi hordozójával (az ő konkrét esetükben az ausztrál állammal). A szerző arról számol be, hogy a kevésbé azonosulók hajlamosak az adózásra kimenetorientált módon, az egyéni haszonmaximalizálás perspektívájából tekinteni (pl. milyen az adóbefizetés ellenszolgáltatása), míg az azonosulók az igazságosnak észlelt adóztatás esetén normatívnak tartják a rendszerrel való együttműködést. A Braithwaite és Wenzel (2008) által javasolt adózói élettermodellben is éppen *a más adófizetővel vállalt sorsközösség* mértéke lesz az, ami

alapjaiban meghatározza, hogy az egyén milyen mértékben fogadja el a hozzájárulásokat kikényszerítő szankciókat, milyen mértékben képes értékelni a rendszertől érkező juttatásokat, de azt is, hogy kielégítően igazságosnak észleli-e és támogatja-e a fennálló adórendszert.

Az adózás kikényszerítés-alapú és önkéntes alapú megközelítéseit ötvöző „csúszós lejtő” modellje

Az adófizetés gazdasági és pszichológiai szempontú megközelítéseit ötvözi a „csúszós lejtő” modell (*Slippery Slope Framework* – Kirchler–Hoelzl–Wahl 2008). Az elképzelés két fő dimenziót emel ki, amelyek hatással vannak az adózási magatartásra. Az egyik dimenzió az adóhatóság „erős hatalma”, amely azt az észleletet igyekszik megragadni, hogy a hatóságnak mekkora a felhatalmazása a betartás ellenőrzésére, milyen mértékben képes feltárni és büntetni az adóelkerülést. A másik dimenzió a „bizalom”, amely az embereknek arra az általános vélekedésére vonatkozik, hogy az adóhatóság mennyire jóindulatú, és mennyiben szolgálja a közöség érdekeit. Attól függően, hogy a két dimenzióhoz milyen értékek rendelhetők egy közösségben, az adómagatartás és annak minősége nagyon eltérő lehet.

Ha a bizalom alacsony, és a hatóságok is gyengék (azaz a „lejtő” alján járunk), valószínűbb, hogy az adófizetők jellemzően csak a saját hasznukat tekintik, és elkerülik az adókat. Ha a kismértékű bizalomhoz a hatóság erős működésének észlelete társul, az adófizetés mértéke nő, mert a lebukás valószínűsége és a büntetés mértéke miatt az elkerülés költséges alternatíva lenne az adófizető számára, azaz itt az adózás kikényszerítéséről van szó. Ha csak a bizalom szintje emelkedik, akkor szintén nő az adófizetés mértéke,

de már az önkéntes adófizetés fokozódása révén. A bizalom és a hatalom között dinamikus kapcsolat is van, ha az egyik változik, az hatással lesz a másik tényezőre is. A jó adófizetői magatartást ennek megfelelően az segíti, ha az államnak egyrészt nagy a felhatalmazása a betartás ellenőrzésére, másrészt nagy a hatóságokkal, a vezetéssel, az államszervezettel szembeni társadalmi bizalom szintje is.

A modell érvényességét a kutatás nemcsak kontrollált laboratóriumi kísérletekben (Wahl–Kastlunger–Kirchler 2010), de több országot bennfoglaló nemzetközi összehasonlító vizsgálatok által is támogatta (pl. Kogler et al. 2013; Muehlbacher–Kirchler–Schwarzenberger 2011). Az igazságosságot a „csúszós lejtő” modell értelmezési kerete a bizalom meghatározói között tartja számon.

AZ ADÓZÁS (ÉSZLELT) IGAZSÁGOSSÁGA ÉS HATÉKONYSÁGA

Kutatásunkban elsősorban az adózással és a különböző adórendszerek igazságosságával és hatékonyságával kapcsolatos laikus nézetekre voltunk kíváncsiak. A következő szakaszokban az adórendszerek észlelt igazságosságával és vélt hatékonyságával kapcsolatos szakértői nézeteket és a laikus vélekedéseket vizsgáló kutatások eredményeit összegezzük.

Az adórendszerek igazságossága

Az adórendszerek megítélésében az igazságosság megkerülhetetlen szempont. Az adórendszerek igazságosságáról beszélhetünk elméleti síkon is, de a szubjektív észleletek szintjén is, amely szintek nem feltétlenül fednek át teljes mértékben. Elméleti síkon

Szilovics (2012, 2013) két főbb normatív megközelítést emel ki az adózás igazságosságával kapcsolatban. A teljesítmény elvét képviselők az adóztatás középpontjába a teljesítményarányosan egyenlő teherelosztást helyezik, arra való tekintet nélkül, hogy az állam milyen ellenszolgáltatást biztosít a befizetett adóért, vagy aktuálisan milyenek a társadalom gazdasági és szociológiai összefüggései. A hasznosságelvű megközelítés viszont figyelembe veszi a társadalmi egyenlőtlenségeket és az adófizetésért alanyi jogon járó állami szolgáltatásokat. A rosszabb helyzetben lévők számára kisebb arányú adót ír elő, így biztosítva a kiegyenlítés irányába vivő társadalmi újraelosztást, és azt, hogy javak csoportosuljanak át azokhoz, akik számára az nagyobb értékű. Ez utóbbi fölfogás mellett voksolnak a maximin-elvet (maximalizáljuk a minimumot) képviselő morálfilozófusok is (pl. Rawls 1971).

Arról, hogy milyen tényezők befolyásolják az emberek igazságosságészleleteit, a szociálpszichológiai igazságossággal kapcsolatos széles körű ismeretekkel rendelkezik. Ezeket a megfontolásokat és empirikus eredményeket Wenzel (2003) konkrétan az adózás és az adózási magatartás kutatási területére is alkalmazza, és a disztributív, procedurális és retributív igazságosságot egyéni, csoport- és társadalmi szinten egyaránt elemezi. A legnagyobb kutatási figyelmet az adózáskutatásban a disztributív igazságosság kapta, amely az adózást tekintve úgy értelmezhető, hogy az adófizető mennyire észleli egyensúlyosnak az ő közjavakhoz történő hozzájárulását mások hozzájárulásaihoz, illetve a kapott előnyökhöz (pl. szolgáltatásokhoz) képest (Kirchler 2007; Wenzel 2003). (Bár az erőforrások elosztási módjára és folyamatára vonatkozó procedurális igazságosság, illetve a normaszegést követő szankciók ész-

lelt helyénvalóságára vonatkozó retributív igazságosság észlelete is jelentősen alakítja az adózói magatartást, úgy véljük, hogy témánk szempontjából kevésbé relevánsak, így részletes tárgyalásukat is mellőzzük.)

Az adózás disztributív igazságosságának tárgyalásakor a laikus igazságosságnézetekben is gyakran felmerülő szempont az igazságosság horizontális és vertikális értelmezése. A horizontális szempont arra vonatkozik, hogy a társadalom két tetszőlegesen kiválasztott tagja, mégpedig olyan két tagja, akik az adózás szempontjából lényeges jellemzők (pl. teljesítőképességük, adózási képességük) alapján tökéletesen egyformák, azonos mértékű adót fizetnek-e. Ennek az igazságossági megfontolásnak az adóviselkedést befolyásoló hatása számos empirikus alátámasztást is nyert: az adózás szempontjából magukat másokhoz képest előnytelenebb helyzetben látók adóelkerülési hajlandósága általában magasabb (pl. Kinsey–Grasmick 1993; Spicer–Becker 1980).

A vertikális szempont viszont arra vonatkozik, hogy a különböző kategóriákba tartozó személyek eltérő adóterhelése egymáshoz való viszonyításban igazságos-e (Papanek 2003; Wenzel 2003). Ez a szempont is gyakran megjelenik az adófizetők kiértékelésében. Az ausztrál megkérdezetteknek igen nagy százaléka vélte például, hogy a tehetősebbek nem járulnak hozzá kellő mértékben a közjavakhoz (Braithwaite 2003), és erről a csoportról úgy nyilatkoztak, mint akik az adótörvények kikapuit is inkább kihasználják (Rawlings 2003). Az amerikai adófizetőknek az a vélekedése, hogy az adórendszer inkább a gazdagoknak kedvez, elfogadhatóbbá is teszi számukra az adóelkerülést (Kinsey–Grasmick 1993). Úgy tűnik tehát, hogy a vertikális igazságosság szempontjának megfelelően az emberek általában nagyobb

mértékű hozzájárulást várnak a társadalom tehetősebb csoportjaitól.

Szintén alakíthatja az adórendszerek igazságosságáról vallott nézeteket, hogy valaki mennyire látja természetesnek és egyúttal nem felszámolandónak a társadalom egyes csoportjai között fennálló szélsőséges gazdasági különbségeket. Az ilyen értelemben a fennálló gazdasági rendszert nem igazoló beállítódás várakozásaink szerint a progresszív adókulcs preferenciájával jár. (Empirikus vizsgálatot erről az összefüggésről nem találtunk, ezért vizsgálatunkba egyfajta válasszkonzisztenciát ellenőrző változóként bevontuk a Jost és Thompson által 2000-ben közölt gazdasági rendszerigazolás mértékét becsülő skálát is.)

Az előző bekezdésekben idézett vertikális kritérium iránti igényt többféle adóztatási mód is kielégítheti, ezek közül csak az egyik a progresszív elvonás, azaz a mindenkire egyformán vonatkozó egyetlen adókulcs helyett több kulcs alkalmazása, amelyek révén a jövedelem növekedésével az elvonás mértéke is progresszív módon nő (Papanek 2003). Mindazonáltal, szigorúan elméleti síkon, Rawlsra (1971) hivatkozva kijelenthetjük, hogy egy ilyen progresszív adórendszer azért lehet igazságosabb, mint az egykulcsos, mert mérsékli a jövedelemkülönbségeket, és különösen figyel a legrosszabb helyzetűekre.

Az egykulcsos vagy többkulcsos adórendszerek kialakítása, azok adózást befolyásoló hatása a gazdasági és társadalmi folyamatok összetettsége miatt számos nehezen megválaszolható kérdést vet fel, ráadásul – mint az a későbbiekben részletesebben kifejtjük – a laikusok vélekedése és preferenciái az egy- és többkulcsos rendszereket illetően következtelenek is bizonyulnak (pl. Roberts–Hite–Bradley 1994). Ezzel kapcsolatban Kirchler (2007) kiemeli, hogy az

adómagatartás elemzése szempontjából nem feltétlenül az állampolgárok objektív ismerete számít sokat, hanem azok szubjektív reprezentációi. Éppen ezért ezekről a következtelenségekről tanulmányunknak a különböző adórendszerekkel kapcsolatos reprezentációkat és attitűdöket tárgyaló szakaszában részletesebben is szólunk, mivel vizsgálatunk legfőbb kérdésfelvetései is erre a témakörre irányultak. Mindezek előtt vizsgálatunk másik fontos kérdésére, az adórendszerek hatékonyságára térünk ki.

Az adórendszer hatékonysága

Az adórendszerek hatékonyságának két lehetséges mutatója, hogy mennyire ösztönöz nagyobb erőfeszítésre és jobb teljesítményre, illetve mennyire motiválja az adózókat adóik becsületes befizetésére. Hozzátehetjük, hogy a társadalmi összhasznosságot tekintve az utilitárius fölfogás szerint a jövedelemkülönbségeket mérséklő újraelosztás is egyfajta hatékonysági kérdésként fogható föl, amennyiben a csökkenő marginális hasznosság miatt a szegényeknél ugyanannak az egységnyi erőforrásnak a haszna nagyobb, mint a gazdagoknál. A különbségeket csökkentő rendszer tehát ebből a szempontból hatékonyabb (Baron 1993).

A teljesítmény tekintetében az elméleti okfejtések ellentmondóak. Egyes vélemények szerint az egykulcsos rendszer, mint a teljesítményarányos méltányosság egy megvalósulási formája, növeli a teljesítményt, hiszen a teljesítményarányos méltányosság definitív módon a teljesítmény növelésének a célját szolgálja (Deutsch 1975), ráadásul empirikus tapasztalatok sora is alátámasztja, hogy a jutalom jó hatást gyakorol a teljesítményre (Lazear 2000). A többkulcsos rendszerrel szemben megfogalmazott aggály, hogy nagyobb terhet róva a jól teljesítők ma-

gasabb jövedelmére, csökkenti a teljesítés mögötti motivációs bázist (Okun 1975). Más vélekedések szerint viszont a teljesítményt éppen a gyengéket támogató újraelosztás segíti, több forráshoz juttatva azokat, akik ezek nélkül nem vagy csak nehezen tudnának jobban teljesíteni (Aghion–Caroli–Garcia-Penalosa 1999; Osberg 1995). Az elméleti okfejtéseken túl ellentmondó implikációk megfogalmazására lehetőséget nyújtó evidenciákat is találhatunk: egyesek szerint a gazdasági teljesítmény és a társadalmi egyenlőtlenségek közötti összefüggés pozitív (Forbes 2000; Scully 2002), mások szerint azonban negatív (Oishi–Schimmack–Diener 2012). Az adórendszereknek a teljesítményt befolyásoló hatását kontrollált, laboratóriumi körülmények között folytatott kutatások tisztázhatnák, tudásunk szerint azonban a kérdést ilyen módon eddig még nem vizsgálták.

Az adórendszerek másik teljesítmény-mutatója az adóbefizetés mértéke: az adóbevétel legyen elégséges az állami funkciók ellátásához, és az emberek ne térjenek ki az adóbefizetés elől. A rendszer hatékonyságának igénye a laikusok körében is megfogalmazódik. Az ausztrál válaszadók között készült felmérésben például a rendszer nagyobb mértékű átláthatóságát, adminisztrációs költségeinek csökkentését, a tehetősek nagyobb mértékű hozzájárulását, az adófizetők adóinak és adminisztrációs terheinek csökkentését, illetve a becsületes adófizetés ösztönzését mind a hatékonyság növelése eszközeiként említik (Braithwaite 2003). Mint utaltunk rá, az adóbefizetés ellenőrzésének adminisztrációs terhe valóban nagy, a megfelelő adóbefizetés pedig csak szűrőpróbaszerűen ellenőrizhető. Olson (1977) szerint a nagy csoportok két jellemzője, az egyéni hozzájárulások jelentéktelenségének észlelete és a nagy csoport szervezési költségei még a közös érdek felis-

merése esetén is távol tarthatja a személyt az adófizetéstől. Mindezek miatt nagyon fontos ismerni azokat a hatásokat, amelyek befolyásolják az adómagatartást. Kutatásunkban arra is kíváncsiak voltunk, hogy a laikus nézetekben milyen tartalmak jelennek meg az adórendszerek hatékonyságát illetően. Tanulmányunk eddigi szakaszaiban igyekeztünk áttekinteni az adóviselkedést befolyásoló gazdasági és társas hatásokat, a következő részben a különböző adórendszerekhez való viszonyulásokat vizsgáló kutatások tapasztalatait összegezzük.

A KÜLÖNBÖZŐ ADÓRENDSZEREKHEZ VALÓ VISZONYULÁS VIZSGÁLATAI

Az adózással kapcsolatos reprezentációk kutatása számos témát érint. Ezek között ott találjuk annak vizsgálatát, hogy az adófizetők szubjektív tudása, személyes normáik, az észlelt társas normák, az adótörvények komplexitása stb. hogyan hatnak az adózással kapcsolatos attitűdökre és az adómagatartásra (összefoglalásért lásd Kirchler 2007).

Tanulmányunkban az egy- és többkulcsos adórendszerekkel kapcsolatos laikus vélekedéseket vizsgáltuk. A kutatások egy része konkrétan azt vizsgálja, hogy mi az emberek véleménye a különböző adóterhelési rendszerekről. Az adórendszerekkel szemben megnyilvánuló laikus véleményeket a szakirodalom meglehetősen következtetlenek találta. Ezeket a véleményeket ugyanis többféleképpen lehet megragadni: a kérdések általában véve, absztrakt módon is feltehetőek, de a vélekedések a konkrét részletek szintjén is lekérdezhetőek. A tapasztalat szerint ezek a vélemények igen gyakran nem vágnak egybe (Roberts–Hite–Bradley 1994). Ha az

embereket általában kérdezik arról, hogy véleményük szerint az egykulcsos vagy a többkulcsos adórendszer az igazságosabb-e, akkor inkább arra a válasza hajlanak, hogy a progresszív. Ha azonban a válaszadóknak konkrét élethelyzetekbe kell belegondolniuk, olyanokba, amelyekben egy személynek történetesen kétszer annyi az adóköteles jövedelme, mint a másinak, majd a válaszadót egy szerinte igazságos adómérték megállapítására kéri, akkor a személyek jellemzően az egykulcsos rendszert preferálják (vagyis többségük azt mondja, hogy aki kétszer annyit keres, kétszer annyit is fizessen be adóként) (Roberts et al. 1994).

A hivatkozott kutatásban a következetlenséget csak csökkentette, de teljes mértékben fel nem oldotta, ha csupán azoknak a személyeknek a válaszait vették figyelembe, akik egy egyszerű ellenőrző tesztfeladat szerint értették a „progresszív”, az „egykulcsos” és a „regresszív” szavak adó-kontextusban vett jelentését.

Egy másik kutatás szerint az a technikai kérdés sem közömbös, hogy a válaszadóknak vajon százalékokban vagy befizetett összegekben, illetve a befizetések vagy az adózás után megmaradt jövedelmekben kell-e gondolkodniuk az adórendszerek igazságosságának megítélésükor (Reimers 2009). Az eredmények szerint a válaszadók inkább a progresszív adóztatást preferálják, ha elvonási százalékokról kell nyilatkozni, semmint a befizetendő összegekről. Ami a befizetendő összegek és az adózást követő maradvány különböző megjelenítését illeti, a személyek a progresszív rendszert kívánatosabbnak tartották, ha a befizetések után megmaradó összegeket kellett tekinteni, és nem a befizetéseket.

Mindebből az következik, hogy az adórendszerekkel kapcsolatban érdemes lehet

fenntartásokkal kezelni a közvéleménykutatásokból érkező véleményeket. A válaszok ugyanis a kérdésfeltevésre érzékenyek tűnnek, ezért nem biztos, hogy az emberek komolyan meg tudják mondani, melyik rendszert is tartják igazságosnak. Kirajzolódik ugyan egy olyan mintázat, amely elvi szinten az emberekkel inkább a progresszív adórendszert láttatja igazságosabbnak, de a véleményalkotás konkrét szintjén feltett kérdésekre adott egykulcsos válaszok ezzel kapcsolatban valamelyest elbizonytalaníthatnak bennünket.

Ismertek olyan kutatások is, amelyek amellettt érvelnek, hogy az emberek egykulcsos vagy progresszív adórendszerekkel kapcsolatos preferenciája nem független attól, hogy az igazságosságról milyen értelmezési keretben gondolkoznak. Haferkamp és Fetchenhauer (2007) vizsgálatuk alanyait arra kérték, hogy egy feltételezett, de jól meghatározott jövedelemkategóriákra bontható populációra vonatkozóan tetszésük szerint alakítsanak ki egy adórendszert. Azt találták, hogy azok a vizsgálati alanyok, akik az adórendszerek igazságosságáról egyenlőségorientált módon gondolkodtak, inkább egykulcsos rendszert, míg azok, akik az igazságosságról a szegények és gazdagok közötti jövedelmkülönbségek mentén gondolkodtak, progresszív rendszert alakítottak ki. Heinemann és Hennighausen (2010) egy német reprezentatív felmérés adatait elemezve megállapítják, hogy azok, akik az erőforrások igazságos elosztásáról a szükségletelv alapján gondolkoznak (vagyis azt az elosztást tartják igazságosabbnak, ami garantálja egy jó élethez szükséges erőforrások mértékét), inkább preferálják a progresszív rendszert. Megjegyzendő, hogy az adórendszerek preferenciája ebben a kutatásban sem teljesen mentes az önérdelalapú kiértékeléstől: a személyes

jövedelemmel való elégedettség és a progresszív rendszer előnyben részesítése között negatív összefüggés mutatkozott.

VIZSGÁLAT

A vizsgálat kérdésfelvetése

Kutatásunkban az adózással, illetve a különböző adózási rendszerekkel kapcsolatos laikus vélekedéseket vizsgáltuk. Mivel Magyarországon az elmúlt években két, jelentősen eltérő elvű adózási rendszer – a progresszív és az egykulcsos – váltotta egymást, érdemesnek tartottuk ezekkel kapcsolatban a laikus véleményeket külön-külön lekérdezni és összevetni. Kulcskérdés volt, hogy a válaszadóink melyik rendszert és miért tekintik igazságosnak, melyiket és miért tekintik hatékonynak, és melyik rendszert választanák. Válaszaikat az anyagi helyzetük függvényében is vizsgáltuk.

Elvárásaink szerint a vélemények megoszlának az adórendszerek igazságosságáról és hatékonyságáról. A szakirodalmi áttekintésben bemutatott kutatások, de legfőképpen Heinemann és Hennighausen (2010) eredményei alapján arra számítottunk, hogy az embereket egyrészt anyagi érdekük is befolyásolja az adórendszerekkel kapcsolatos véleményalkotásban és választásban, de a társadalmi modellel összhangban olyanok is lesznek, akik nem csak a saját érdekeik által vezérelve nyilatkoznak. Feltételezzük továbbá, hogy az egyének hiedelmei (pl. a gazdasági különbségeket igazoló nézetek vagy a kormányzat állampolgárok érdekeit szolgáló működésébe vetett bizalom) szintén befolyásolják az adórendszerekkel kapcsolatos nézeteket. Kíváncsiak voltunk arra is, hogy az igazságosnak és hatékonyknak mely összetevőit reprezentálják a laikusok. Célki-

tűzéseinket tekintve tehát vizsgálatunk exploratív szándékú volt.

Módszer

Az adózással kapcsolatos laikus nézeteket egy strukturált interjú segítségével igyekeztünk feltárni. Az interjúfonalat a tanulmány *1. számú melléklete* tartalmazza. Az általunk kialakított interjúfonal főbb elemei a következők voltak. Az első kérdések az adózás lényegére, az adófunkciókra és a válaszadó adózással kapcsolatos érdeklődésére vonatkoztak. Ezután rákérdeztünk a Magyarországon jelenleg és korábban érvényben lévő adórendszer típusára (amennyiben az interjú alanya nem tudta a választ, definiáltuk és tisztáztuk az egykulcsos és a progresszív adórendszer működését; megfigyelésünk szerint ezek után ezekben az esetekben sem okozott nehézséget a további kérdésekre történő válaszadás), majd a jelenlegi és korábbi adórendszerekre vonatkozó kérdések után is feltettük a kérdést, hogy a válaszadó milyen előnyeit és hátrányait látja a különböző rendszereknek.

Rákérdeztünk arra, hogy az alany melyik adórendszer szerint adózna, ha maga választhatná meg az adórendszer típusát (az alanyok erre adott válaszát a későbbiekben preferenciakérdésként kezeljük). Megkérdeztük, hogy melyik rendszert tartják hatékonyabbnak, illetve igazságosabbnak a kettő közül, és megkérdeztük azt is, hogy mitől lesz hatékony, illetve igazságos egy adórendszer, továbbá arra is rákérdeztünk, hogy a válaszadó szerint milyen tulajdonságokkal kellene egy ideális adórendszernek rendelkeznie. Az ezt követő kérdések arra vonatkoztak, hogy az interjúalany mit gondol mások nézőpontjairól: megkérdeztük, hogy mások szerint milyen lehet egy ideális adórendszer, és kik azok, akik az egykulcsost, illetve kik azok, akik a progresszív

rendszert preferálják. Kérdést tettünk fel az adórendszerek közötti váltás vélt okaira, a váltás előnyeire, hátrányaira vonatkozóan is, majd megkérdeztük, hogy a válaszadó általában mennyire gondolja érdekezéreltnek az embereket, és milyen egyéb tényezőket sorolna fel, melyek befolyásolhatják a véleményalkotást.

Az interjú elkészítése után egy rövid kérdőív kitöltésére kértük a válaszadókat. A kérdőívben az interjúalany neme, kora és iskolai végzettsége mellett arra is rákérdeztünk, hogy alkalmazottként vagy vállalkozóként dolgozik-e, illetve hogy saját maga vagy más készíti el az adóbevallását. A válaszadók szubjektíven megítélt gazdasági státuszát egy hétfokú skálán mértük, amelyen azt kellett jelölniük, hogy milyennek vélik saját anyagi helyzetüket (a legszegényebbtől a leggazdagabb csoportig tartó kontinuumon). Egy háromtemes skálával felmértük, mennyire bíznak az emberek abban, hogy a kormányzati működés az állampolgárok érdekeit szolgálja (mennyire igazságosak a kormányzat intézkedései, mennyire vannak egyformán képviselve az emberek érdekei, és a kormányzati intézkedések mennyire tartják szem előtt az emberek érdekeit). Az itemek esetében hétfokú skálákat használtunk ($1 = \text{egyáltalán nem ért egyet}$, $7 = \text{teljes mértékben egyetért}$). Ezt a három itemet Kogler et al. (2013) munkájából adaptáltuk (2. számú melléklet), meg-

bízhatóságuk esetünkben is jónak mutatkozott (Cronbach- $\alpha = 0,70$), így elemzéseinkben a három item átlagát használtuk fel.

A kérdőív tartalmazott egy tizenhét itemes gazdasági rendszerigazolást mérő skálát (Jost–Thompson 2000; 3. számú melléklet).⁴ A skála kérdései arra vonatkoztak, hogy az emberek milyen mértékben látják igazoltnak vagy éppen felszámolhatónak a társadalmon belül fennálló gazdasági egyenlőtlenségeket. A gazdasági rendszert igazoló beállítódás várakozásaink szerint az egykulcsos adókulcs preferenciájával jár.

A skála egyik igazoló itemére példa a következő állítás: „*A legtöbb embernek, aki a társadalmunkban nem boldogul, nem a rendszert kellene hibáztatnia; csak magukat okolhatják*”, a skála egyik fordított iteme pedig a következő: „*Semmi értelme sincs annak, hogy megpróbáljuk a jövedelmeket egymáshoz közelíteni*”. Az itemek esetében itt is hétfokú skálákat használtunk ($1 = \text{egyáltalán nem ért egyet}$, $7 = \text{teljes mértékben egyetért}$). Jost és Thompson (2000) vizsgálatukban a skála jó megbízhatóságáról számoltak be (Cronbach- $\alpha = 0,73$). Vizsgálatunkban a teljes skála megbízhatósági értéke alapján (Cronbach- $\alpha = 0,46$) 8 item eltávolítását láttuk indokoltnak, elemzéseinkben a megmaradt 9 item (az 1., 4., 7., 9., 10., 12., 15., 16. és 17. számú itemek) átlagával számoltunk (Cronbach- $\alpha = 0,61$).⁵

⁴ A skála fordítását a jelen tanulmány pszichológia szakfordító képesítéssel rendelkező első két szerzője végezte, két szakaszban. Az első lépésben egymástól függetlenül készítettük el a skála fordítását, majd a második lépésben a fordításjavaslatokat összevetettük, és az eltérő módon lefordított itemeket közösen korrigáltuk.

⁵ A skála megbízhatósága sajnálatos módon jóval elmarad a Jost és Thompson (2000) által közölt 0,73-as értéktől. A megmaradt 9 item közül további (a 9., 12., 15. és 17. számú) itemek eltávolításával a Cronbach- α 0,64-es értékkel éri el a maximumát, amely szintén elég alacsony. Tekintettel arra, hogy az itemek számának csökkenésével egyrészt a megbízhatósági analízis egyre pontatlanabbá válik, másrészt annak is egyre nagyobb az esélye, hogy egy esetlegesen inadekvát item nagy súlyt kap a végző skálapontszámokban (de Vaus 2002), eltekintettünk ettől a jelentősnek nem mondható javulástól, amely tehát csak további 4 item eltávolításával lett volna elérhető. A skála szempontjából érintett és az *Eredmények* c. részben közölt analíziseket a 0,64-es Cronbach- α érték mellett megmaradó 5 item átlagával is ellenőriztük, és ugyanazokat az eredményeket kaptuk.

Minta

Vizsgálatunkban összesen 62 személy vett részt: 20 vállalkozó (átlagéletkoruk: $M = 38,30$; $SD = 13,04$; közülük 11 férfi), 20 alkalmazásban álló munkavállaló (átlagéletkoruk: $M = 40,40$; $SD = 12,14$; közülük 7 férfi) és 22, munkatapasztalattal rendelkező egyetemista (átlagéletkoruk: $M = 22,13$; $SD = 1,42$; közülük 5 férfi). A vállalkozók és alkalmazottak tevékenységi körét tekintve törekedtünk a változatosság biztosítására, így termelői tevékenységet végzők és szolgáltatók is vegyesen kerültek a mintába.

Eredményeink összefoglalásakor nem teszünk különbséget a különböző csoportokból jött válaszok között. Ebben a tekintetben drámai különbségeket a válaszokban ugyanis nem találtunk, és egyik motivációnk is pontosan az volt az adatgyűjtéssel kapcsolatban, hogy általánosító, de mértéktartó következtetéseket vonhassunk le kutatásunkból. Meg kell azonban említenünk, hogy az egyetemisták nézetei jobban közelítenek az alkalmazottakéihoz, mint a vállalkozókéihoz.

Eljárás

A résztvevőkkel először elkészítettük az interjút, amelyet beleegyezésükkel diktafonra rögzítettünk az adatok későbbi feldolgozásának megkönnyítése érdekében (a hanganyagot név vagy egyéb, a személy azonosítását lehetővé tevő adat nem szerepel). Az interjúk hosszát illetően nagy volt a változatosság: a legrövidebb alig 7, a leghosszabb közel 50 perc volt. Az interjút követően a résztvevők kitöltötték a kérdőívet, ami körülbelül 10 percet vett igénybe. Az interjú minden esetben kétszemélyes helyzetben, csendes, nyugodt körülmények között zajlott, többségükre 2014 januárjában került sor. (Az adatgyűjtést nehezítette

egyébként, hogy az adózás témáját említve az interjúra felkért személyek közül sokan nagyon komplex dolgokra gondoltak, és nem vállalták a vizsgálatban való részvételt.)

A diktafonnal rögzített beszélgetések mindegyikét szövegfájlokba gépeltük, ezt követően pedig leködoltuk és elemzés tárgyává tettük a válaszokban megjelenő tartalmi szempontokat. Az egyes interjúkérdésekre adott válaszokat a válaszokban megjelenő szempontok tartalmi szerinti szerzők egyike kódolta és adatbázisba rögzítette. Az adatelemzés megkezdése előtt a szerzők együtt is áttekintették az azonosított tartalmi szempontokat, és a nagyon hasonló jelentésű választartalmak nagyobb kategóriákba kerültek. Az adórepresentációk elemzése során nem ritka, hogy az egyes tartalmi elemek előfordulási gyakoriságát vizsgálják, amely révén megkülönböztethetőek és meghatározhatóak, hogy mely elemek képezik az adózási rendszerekkel kapcsolatos reprezentációk tartalmát (Kirchler–Maciejovsky–Schneider 2003).

EREDMÉNYEK

Tanulmányunkban legfőbb célunk elsősorban az adórendszerek igazságosságával és hatékonyságával kapcsolatos laikus nézeteknek a jobb megismerése, így eredményeink bemutatásakor is az erre vonatkozó kérdésekre, illetve ezeknek a kérdéseknek az adórendszer-preferenciával való összefüggésére szorítkozunk. Kitérünk továbbá arra is, hogy a válaszadók milyen szempontokat említenek egy ideális adórendszer kritériumaiként, mit gondolnak arról, hogy mások vélekedései mennyiben érdekalapúak, és bemutatjuk, hogy a válaszadó szubjektíven megítélt gazdasági státusza mennyiben befolyásolja azt, hogy melyik adórendszert preferálja.

Mintánkról általánosságban elmondható, hogy a válaszadók harmada ($n = 21$, a minta 34%-a) az egykulcsos, kétharmada ($n = 41$) a progresszív adórendszert jelöli meg mint általa preferált és választott adórendszert. Az egy- és többkulcsos adórendszerek közül a progresszív adórendszert a válaszadók többsége (68%-a, $n = 42$) tartja igazságosnak, míg 40%-uk ($n = 25$) szerint az egykulcsos és 48%-uk ($n = 30$) szerint a progresszív rendszer a hatékonyabb (az igazságosság esetében 4, a hatékonyság tekintetében 7 fő elkerülte a választást). (A vizsgált mintában lévő három csoport véleményeltérése csak ezekben a kérdésekben jelentkezett számottevő módon: a vállalkozók mintegy fele az egykulcsos adózást preferálta, tartotta igazságosabbnak és hatékonynak, ezek az arányok az alkalmazottak és a diákok esetében jellemzően 25–35% körüliek voltak.)

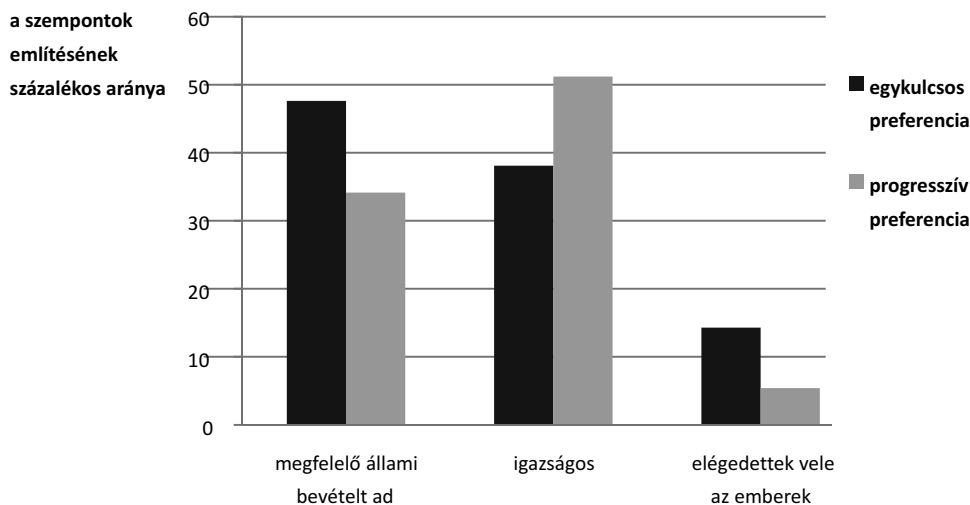
Annak egyfajta ellenőrzéseképpen, hogy a beszámolt adórendszer-preferencia mögött elvi megfontolások is húzódnak, az adórendszerek preferenciájával kapcsolatos kérdésre adott válaszokat összevetettük a gazdasági rendszerigazolás egyéni mértékével. A többkulcsos rendszert összességében jobbnak tartó és választó személyek a gazdasági egyenlőtlenségeket igazoló állításokkal kisebb mértékben értettek egyet [$M_{\text{EGYKULCSOS}} = 3,85$ ($SD = 0,76$); $M_{\text{PROGRESSZÍV}} = 3,22$ ($SD = 0,71$); $t = 3,21$; $df = 60$; $p < 0,01$].

Az elemzés során az egyes interjúkérdésekre adott, esetenként máshogy megfogalmazott, de hasonló jelentésű válaszokat igyekeztünk nagyobb tartalmi kategóriákba rendezni. Arra, hogy mi tesz hatékonyá egy adórendszert, az interjú alanyai meglepően sokszor válaszoltak úgy, hogy hatékony egy adórendszer, ha *igazságos*. A hatékonyság két lényegi összetevője, vagyis az állam bevételeinek biztosítása és az adócsalás visz-

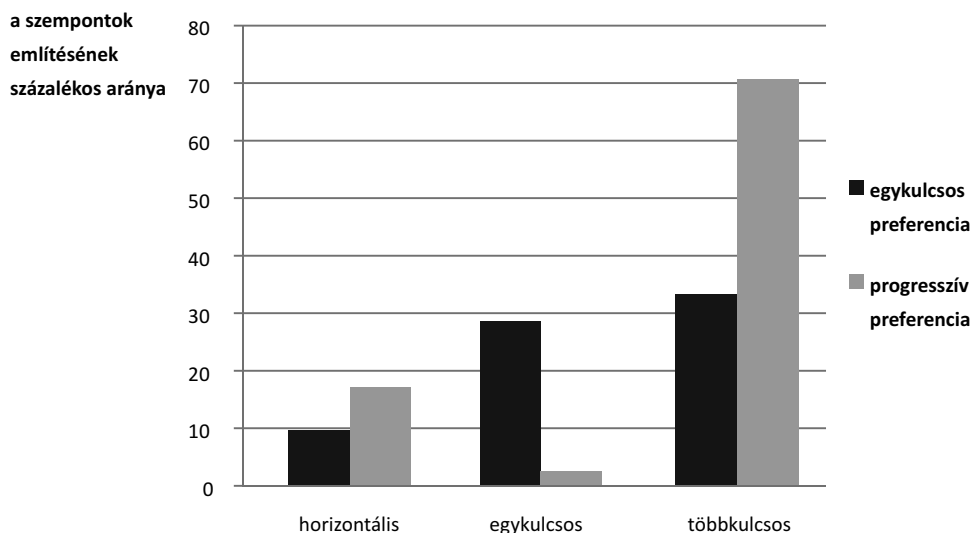
szaszorítása, valamint a munkára ösztönzés közül inkább csak a *befizetésekkel* kapcsolatosat említették. Bár e szempontok említésének gyakoriságát a χ^2 -statisztikák eredménye szerint jelentősen nem befolyásolta, hogy a kétféle adórendszer közül a válaszadó melyiket preferálja, az egykulcsos rendszert preferálók gyakrabban említették az állami bevétellel kapcsolatos tartalmakat, míg a progresszív rendszert preferálók válaszaiban gyakrabban jelent meg az igazságosság szempontja. A hatékonyságra adott válaszok gyakoriságait az 1. ábra illusztrálja az adórendszerekkel kapcsolatos preferenciák szerinti bontásban. A hasonló tartalmú válaszokat összevontuk, és csak azokat a tartalmakat jelenítjük meg, amelyek az egész mintát tekintve legalább öt alkalommal megjelentek.

Hasonló elemzésnek vetettük alá azokat a tartalmakat is, amelyeket az interjúalanyok az igazságosság értelmezéseként említettek. Ebben az esetben is törekedtünk nagyobb gyűjtőkategóriákba rendezni a megfogalmazásukban más, de hasonló jelentésű tartalmakat. Így jött létre a horizontális igazság szempontját megjelenítő kategória (pl. „ne lehessen kikerülni”, „mindenki járuljon hozzá”), illetve a vertikális igazságosságot egykulcsos jelentéssel megtöltő kategória (pl. „arányaiban mindenki ugyanannyit adózzon”, „a jövedelem tükrözze a munka mennyiségét, minőségét”), illetve többkulcsos jelentést beleértő válaszkategória (pl. „legyen tekintettel a kisemberre”, „alakítson ki több sávot” stb.).

A 2. ábra szintén csak azokat a tartalmakat jeleníti meg, amelyeket az összes interjúalany közül legalább öten említettek. Az egykulcsos és a többkulcsos rendszert preferálók igazságosságra adott tartalmai újra külön színekkel jelennek meg. Az egykulcsos rendszert preferálók az igazságosságra adott

1. ábra. Az egy- és többkulcsos preferenciájú személyek hatékonysáértelmezései

2. ábra. Az egy- és többkulcsos rendszert választó személyek igazságosságértelmezései

jelentések közül arányaiban többen említenek egykulcsos tartalmat [$\chi^2(1) = 9,47, p < 0,01$], a többkulcsost választó személyek közül pedig többen említik a többkulcsos igazságosságtartalmat [$\chi^2(1) = 7,98, p < 0,01$].

Megállapíthatjuk tehát, hogy a válaszadók preferenciáit inkább alátámasztják az

igazságosságértelmezéseik, mint a hatékonysáértelmezéseik. A megkérdezettek az arra a kérdésre adott válaszukat, hogy melyik rendszer igazságosabb, nagyobb mértékben is hangolják össze preferenciájukkal, mint teszik azt a hatékonyságra vonatkozó kérdés esetében. Ez az igazságosság- és hatékonyság-

1. táblázat. Az adórendszer-preferencia, illetve az igazságosság- és hatékonyságmegítélés összefüggése

		igazságos		összesen	hatékony		összesen
		egykulcsos	többkulcsos		egykulcsos	többkulcsos	
egykulcsos preferencia	<i>n</i>	12	6	18	14	6	20
	gyakoriság	21%	10%	31%	25%	11%	36%
többkulcsos preferencia	<i>n</i>	4	36	40	11	24	35
	gyakoriság	7%	62%	69%	20%	44%	64%
összesen	<i>n</i>	16	42	58	25	30	55
	gyakoriság	28%	72%	100%	45%	55%	100%

2. táblázat. A hatékonyság- és igazságoságmegítélés összefüggése

			igazságosság		összesen
			egykulcsos	többkulcsos	
hatékonyság	egykulcsos	<i>n</i>	10	14	24
		gyakoriság	20%	27%	47%
	többkulcsos	<i>n</i>	3	24	27
		gyakoriság	6%	47%	53%
összesen	<i>n</i>	13	38	51	
	gyakoriság	26%	74%	100%	

ságrepresentációk ismeretében (1. és 2. ábra) egyáltalán nem meglepő. Az 1. táblázat az adórendszer-preferencia, illetve az adórendszerek igazságosságának és hatékonyságának megítélései közötti összefüggést mutatja be.

A táblázatban feltüntetett gyakoriságok alapján azt mondhatjuk, hogy a válaszadók jellemzően azt a rendszert tartják igazságosabbnak, amelyiket preferálják [$\chi^2(1) = 19,96, p < 0,001$]. A hatékonyságmegítélést ugyanígy összehangolják a preferenciájukkal, tehát akár az egykulcsos, akár a progresszív rendszert preferálják, arra mondják, hogy hatékonyabb, amelyiket személyesen választanák is. Bár a χ^2 -statisztika eredménye ez utóbbi esetben is szignifikáns [$\chi^2(1) = 7,64, p < 0,01$], a preferencia és a hatékonyságmegítélés átfedése már korántsem olyan markáns, mint azt az igazságosság megítélésében

láttuk. Az igazságosságról mindössze 10 személy nyilatkozik preferenciájával ellenkező módon, a hatékonyság esetében azonban ez a szám 17-re nő, és míg a többkulcsos rendszert preferáló személyeknek csak 10%-a tartja igazságosnak az egykulcsos rendszert, ugyanennek a csoportnak közel harmada már az egykulcsos rendszert jelöli meg hatékonyabbnak.

Az igazságosság és hatékonyság megítélésének összefüggéseit mutatja be a 2. táblázat. A hatékonysággal kapcsolatban a vélemények megoszlanak, de abban van egyfajta véleményegyezség, hogy a többkulcsos rendszer igazságosabb, mivel még az egykulcsos rendszert hatékonyabbnak tartó személyek közül is valamivel többen vélekednek úgy, hogy a többkulcsos adórendszer igazságosabb, mint az egykulcsos, a többkulcsos rendszert hatékonyabbnak tartóknak viszont a túl-

nyomó többsége a progresszív rendszert tartja igazságosnak [$\chi^2(1) = 6,25, p < 0,05$].

A megkérdezettek tehát az adórendszerrel kapcsolatos hatékonysági és igazságossági megítélésüket összehangolják adórendszer-preferenciájukkal, ez az összehangolás azonban nem eredményez teljes átfedést. A válaszadók, a maguk laikus módján, az igazságosság és a hatékonyság szempontjait is részben összeegyeztethetőnek vélik, még akkor is, ha ebben a hatékonyságértelmezés kevésbé kiforrott. A hatékonyságértelmezésben megjelenik például az *adófizetők elégedettségének* szempontja, de a *munkára ösztönzés* aspektusát például teljes egészében nélkülözi. Az összeegyeztetésbe rendet az igazságosság visz: amit igazságosabbnak tartanak, azt preferálják, és egyúttal azt tekintik hatékonyabbnak is. Elmondható továbbá az is, hogy igazságosságítéleteiket ugyanúgy, ahogyan azt az adórendszer-preferenciákkal kapcsolatban is láttuk (lásd a gazdasági egyenlőtlenségeket igazoló állításokkal való egyetértést), gazdasági rendszerigazoló világnézetükkel összhangban hozták meg [a gazdasági rendszerigazolás átlagai:

$$M_{\text{EGYKULCSOST IGAZSÁGOSNAK TARTÓK}} = 3,90 \\ (SD = 0,75);$$

$$M_{\text{PROGRESSZÍVET IGAZSÁGOSNAK TARTÓK}} = 3,22 \\ (SD = 0,73); \\ t = 3,15; df = 60; p < 0,01].$$

Ugyanez a különbség azonban nem jelent meg az egy- vagy többkulcsos rendszert hatékonyabbnak tartó személyek két csoportjának összevetésekor.

Tekintettel arra, hogy a szakirodalmi adatok szerint az adózással kapcsolatos vélekedéseket és viszonyulásokat a pártpreferenciák és a kormányzatba vetett bizalom befolyásolja (lásd pl. Kogler et al. 2013; Lozza–Kastlunger–Tagliabue–Kirchler 2013; Papanek

2003; Torgler 2003; Wahlund 1992), ellenőriztük, hogy a válaszadóknak az abba vetett bizalma, hogy az egykulcsos adópolitikát folytató kormányzat az állampolgárok érdekeit szolgálja, mennyiben alakítja az adórendszer-preferenciát. Ettől a bizalmi szinttől az adórendszer választása szintén nem független. Noha a válaszadók az általunk alkalmazott bizalmi skálának jellemzően az alsó felén mozogtak, azok, akik az egykulcsos adórendszert preferálták, valamivel jobban bíztak a kormányzati érdekképviselőben

$$[M_{\text{EGYKULCSOST VÁLASZTÓK}} = 3,32 (SD = 0,87); \\ M_{\text{PROGRESSZÍVET VÁLASZTÓK}} = 2,75 (SD = 0,99); \\ t = 2,23; df = 60; p < 0,05].$$

Ugyanígy függ a bizalom mértékétől az is, hogy a válaszadók melyik rendszert látták igazságosabbnak: a magasabb bizalmi szint az egykulcsos adórendszert láttatja igazságosabbnak

$$[M_{\text{EGYKULCSOST IGAZSÁGOSNAK TARTÓK}} = 3,67 \\ (SD = 0,64); \\ M_{\text{PROGRESSZÍVET IGAZSÁGOSNAK TARTÓK}} = 2,63 \\ (SD = 0,98); \\ t = 4,66; df = 41,54; p < 0,001].$$

Ez a különbség azonban újra nem mutatkozott jelentősnek, ha az egykulcsos rendszert hatékonyabbnak tartó személyek átlagát a többkulcsos rendszert hatékonyabbnak tartók átlagával vetettük össze.

Megvizsgáltuk, hogy a saját anyagi érdek vajon mennyiben befolyásolta az interjúalanyok adórendszer-preferenciáit, illetve miként gondolkodnak a válaszadók arról, hogy az embereket általában a saját érdekük vagy más tényezők is vezérlik, amikor véleményt formálnak olyan kérdésekben, mint például az adórendszerekhez való viszony. A 3. táblázat bemutatja, hogy a magukat kevésbé jó módúnak látók (azok, akik a saját gazdasági

3. táblázat. Az anyagi státusz és az adórendszer-preferenciák összefüggése

			szubjektíven megítélt gazdasági státusz		összesen
			kevésbé jómódú	gazdag	
választás	egykulcsos	<i>n</i> gyakoriság	8 13%	13 21%	21 34%
	progresszív	<i>n</i> gyakoriság	36 58%	5 8%	41 66%
összesen		<i>n</i> gyakoriság	44 71%	18 29%	62 100%

státuszukat a 7 fokú skálán 1-től 4-ig jellemezték) inkább választották a progresszív rendszert, a magukat jobb módúnak látók (a 7 fokú skálán legalább 5-ös szubjektív ítélet) pedig az egykulcsosat. Adórendszer-preferenciájuk tehát nem volt független anyagi érdeküktől [$\chi^2(1) = 16,66, p < 0,001$].

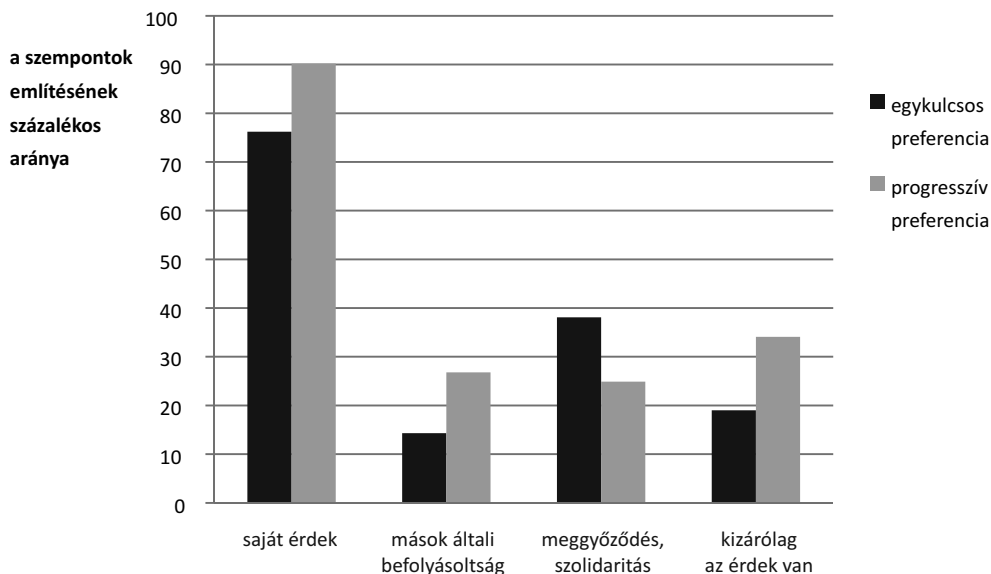
Az interjú alanyainak saját választása tehát nem volt független az anyagi érdeküktől. Ráadásul választásaitól függetlenül a minta túlnyomó többsége erősen hitt benne, hogy az emberek véleményét ilyen kérdésekben elsősorban az önérdek vezérli. A 3. ábra azt illusztrálja, hogy az egy- és többkulcsos rendszert preferáló személyek hogyan gondolkoznak az embereknek az efféle politikai attitűdjeit alakító háttértényezőkről. Az embereknek csak kisebb része gondolta, hogy az érdeken túl más tényezők, például az értékek vagy a szolidaritás érzése is befolyásolná az emberek vélekedéseit. Ez a megfigyelésünk elég borús képet fest az emberi motivációs bázisra vonatkozó reprezentációkról.

Eredményeink bemutatását két adalékkal zárjuk, melyek azokat a tartalmi szempontokat érintik, amiket válaszadóink az adórendszer megváltozásának okaiként, illetve egy ideális adórendszer jellemzőiként említettek. Az interjúk során a leggyakrabban elhangzott okok az adórendszer megváltozását illetően szintén érdekalapúak voltak (zárójelben az

adott szempontok előfordulási aránya): sokak szerint a váltást a gazdagok érdekei kívánták (34%), illetve politikai (31%) vagy gazdasági okai voltak (19%), a hatékonyság fokozásának és az egyszerűítésnek a szempontjait kevesebben vetették fel (10%, illetve 8%). Válaszadóink az általuk ideálisnak képzelt adórendszer legfontosabb jellemzői között azonban már a saját érdeken túlmutató szempontokat is említettek. Leggyakrabban a befizető jövedelmét, anyagi és családi körülményeit is figyelembe vevő, illetve többkulcsos tartalmak jelennek meg (31%), de előfordulnak még a kisebb mértékű adóbefizetést garantáló (23%), kibúvót nem engedő (13%) és a befizetések látható eredményét felvető (10%) szempontok is.

MEGVITATÁS

Exploratív kutatásunkban a jövedelemadózással kapcsolatos laikus vélekedéseket vizsgáltuk. Megkérdezettjeink többsége a progresszív adórendszert gondolta igazságosabbnak, de nem nevezhető törpe kisebbségnek azok köre sem, akik az egykulcsosat. Választásaikat az érdekeik és világnézeti állásfoglalásaik által befolyásolt igazságossági elgondolásaik szerint hozzák meg. Választásaik összhangban vannak igazságossági

3. ábra. Vélekedés az érdekek az adórendszerrel való gondolkodást befolyásoló hatalmáról az egy- és többkulcsos adórendszert preferálók körében.

(Megjegyzés: az utolsó oszloppár az arra a kérdésre adott válaszok arányát jeleníti meg, hogy a válaszadók szerint vezérlik-e más tényezők mások véleményalkotását.)

ítéleteikkel, illetve azzal, hogy melyik rendszert gondolják hatékonyabbnak, bár ez utóbbról kialakított reprezentációik erősen eltértek a közgazdasági megközelítéstől.

Az igazságosság kapcsán az érdekvezérelt elfogultság klasszikus tétel. Ugyan az igazságosság a jutalmak relatív kiértékeléséből ered, a jutalmak abszolút módon történő kiértékelésétől, és attól a késztetéstől, hogy minél több jutalmunk legyen, függetlenedni valószínűleg soha nem tudunk. Az emberek többsége azt tartja a sok hozzáférhető és legitimitást nyert kalkuláció közül adekvátabbnak, amivel ő személyesen jobban jár (Diekmann–Samuels–Ross–Bazerman 1997; Mamman 1997; Messick–Sentis 1979; Thompson–Loewenstein 1992). Éppen ezt az elfogultságot kiküszöbölendő beszélt Rawls (1971) a „tudatlanság fátyláról”.

Csakhogy a valóságban az emberek nehezen tudnak függetlenedni saját státuszuk-

tól, éppen ez tartja fenn az elfogultságukat. Enyhíthetne viszont ezen az elfogultságon az azonosság-érzés másokkal vagy a mások sorsára való nagyobb érzékenység is. Ezek megléte esetén az egocentrikus elfogultságnak tompulnia kellene, ami az igazságosságnak kevésbé a haszon-oldali, mint inkább a kapcsolat-oldali motivációját is előtérbe állítaná (lásd pl. Smith és Tyler 1996-ban megjelent vizsgálatát arról, hogy a szélesebb alapú amerikai identitással rendelkező jómódú fehér amerikaiak üdvözölték a pozitív diszkriminációs foglalkoztatási törvényt).

Ha nem is sokan, de a mi mintánkban is voltak olyan személyek, akik magukat jómódúnak mondták, mégis a progresszív adórendszert preferálták. Tizennyolc, magát tehetősebbnek tartó személy közül öt döntött így. Csakhogy általában az emberekről ők is azt mondták, hogy igazából az érdek vezérli őket.

Az érdek hatalmában való meggyőződés, legalábbis a modern kultúrákban, meglehetősen általánosnak mondható. Nagyobb hatalmat tulajdonítunk neki, még annál is, mint amekkora valójában (Clary et al. 1998; Miller–Ratner 1998). Arról, hogy milyen mértékű is az érdek tényleges hatalma, önmagában is vita folyik, és populációktól és kontextusoktól sem tekinthetjük függetlennek. A Crano–Sears-vitában (Crano 1997; Sears 1997) Crano az érdek általi meghatározottság téziséét képviselte, míg Sears arra hívta fel a figyelmet, hogy az értékek és meggyőzések szerepét sem kellene alábecsülni. Az, hogy az emberek többsége mekkora hatalmat tulajdonít az önérdeknek, valószínűleg a korhangulattól és az aktuális közbeszéd tartalmaitól sem független. Az „egyre fokozódó emberi önzőség” talán kulturális közhelynek számít, de ebben valószínűleg fontos alakító szerepe lehet például azoknak a tartalmaknak is, amelyek a magyar közbeszédben aktuálisan megjelennek.

Számos pszichológiai kutatás rámutatott, hogy saját működésünkről való gondolkodásunk nincs erős kapcsolatban azzal, ahogy valójában működünk (ld. pl. Nisbett–Bellows 1977, vagy See–Petty–Fabrigar 2008). Az, hogy válaszadóink választásait a saját érdekük befolyásolta, és mert véleményük szerint másokat is leginkább a saját érdekeik befolyásolják, nem jelenti feltétlenül azt, hogy az adórendszerek valós működésük közben is csak az érdekek mentén befolyásolnák a viselkedést. Felmerül tehát a kérdés, hogy az adózás kapcsán mutatott működésünk vajon mennyire érdekvezérelt. Ennek a kérdésnek a megválaszolása viselkedéses adatokkal dolgozó laboratóriumi kutatásokat igényel, mindazonáltal a tanulmányunkban bemutatott vizsgálat fontos hozzájárulásának érezzük, hogy az adózással kapcsolatban

olyan laikus szempontokat azonosíthattunk, amelyek egy kérdőíves kutatásban fel sem merültek volna.

Vizsgálatunknak mindenképpen korlátja a megkérdezettek viszonylag kis száma. Az interjúkérdésekre adott válaszokból azonosított szempontokat azonban érvényesnek véljük, amelyek konzisztens használatát a vizsgálatban alkalmazott skálák mintegy vissza is igazolták. A kormányzatba vetett bizalmat mérő skála megbízhatóan működött. Az egykulcsos adópolitikát folytató kormányzat működésébe vetett bizalom a minta egészét tekintve nem mutatkozott kiemelkedően magasnak, és a kormányzatban valamivel jobban bízó válaszadók az egykulcsos adórendszert preferálták, illetve tartották igazságosabbnak. Az adózással kapcsolatos vélekedéseknek és az adózási szándéknak a kormányzattal szembeni bizalom, illetve a pártpreferenciák általi befolyásoltságáról a korábbi szakirodalom is beszámol (lásd pl. Kogler et al. 2013; Lozza–Kastlunger–Tagliabue–Kirchler 2013; Papanek 2003; Torgler 2003; Wahlund 1992). Bár a gazdasági rendszerigazolást mérő skálából a megbízhatóság növelése miatt az ítemek közel felét nem tudtuk figyelembe venni, a gazdasági rendszerigazolást a kormányzati bizalomhoz hasonlóan növelte az egykulcsos adórendszer támogatottságát. A skála vizsgálatunkban tapasztalt gyenge megbízhatóságának hátterében az is állhat, hogy a rendszerigazolást skálák kulturális kontextustól függően nagyon eltérően működhetnek (Berkics 2009).

Úgy véljük, hogy a szakértői-politikai döntéshozóknak érdemes megismerniük a laikus nézetek hordozóinak véleményét. Nem azért, mert azok feltétlenül igazak vagy helyesek lennének, hanem mert e vélekedéseknek viselkedésbefolyásoló szerepük van (Faragó–Vári 2005; Kemp 2008; Kiss 2003).

Vizsgálatunk egyik érdekes eredménye például, hogy az adórendszerek hatékonyságát válaszadóink egy része abban is megragadta, hogy milyen fokban elégedettek vele az emberek. Az adórendszerekkel való elégedettség nem egy klasszikus hatékonysági szempont, mégis, a rendszerekkel való együttműködés növelése érdekében nem hanyagolható el az

elégedettségre mint a kooperációt támogató pszichológiai valutára való odafigyelés sem. A társadalmi kooperációt is biztosítani kívánó irányelvek kidolgozásakor érdemes tehát az irányelvek tartalmát a laikus nézetek felé is közelíteni, ehhez azonban széles körű társadalmi és tudományos egyeztetés és konszenzuskialakítás lehet szükséges.

SUMMARY

LAY PERCEPTIONS OF FLAT AND PROGRESSIVE TAX SYSTEMS

Background and aims: The aim of our explorative study is to examine the contents of lay perceptions concerning taxation and different tax systems with special interest in the perceptions of the fairness and efficiency of tax systems. Possible effects of the perceived economic status and economic system justification on these perceptions were also analyzed. *Methods:* Lay perceptions were explored by the content analysis of 62 interviews ($N = 62$). Questionnaires on demographic data and an economic system justification scale were also administered. *Results:* The coherence of lay opinions is validated by the fact that participants who agreed with economic system justification views supported flat tax system. The progressive tax system was preferred by the majority of our sample and tax system preferences of our subjects were in accordance with their fairness and efficiency evaluations. Conceptually, preferences were supported mostly by representations of fairness. While fairness representations were in line with the most important theoretical concepts, efficiency representations deviated from the standard economic approach. Regarding efficiency representations, work incentives were not mentioned, however, satisfaction with tax system appeared as a kind of efficiency index. Preferences and evaluations were ego-centrally distorted and participants expected others to be motivated ego-centrally in articulating their political and economic attitudes as well. *Discussion:* In general, many tax-related concepts known from social sciences appeared in lay perceptions, however, lay perceptions also deviated from scientific approaches in several aspects. Uncovering the contents of these perceptions is of key importance in order to enhance tax compliance.

Keywords: tax compliance, flat and progressive tax systems, fairness, efficiency, economic status, economic system justification

IRODALOM

- AGHION, P. – CAROLI, E. – GARCIA-PENALOSA, C. (1999): Inequality and economic growth: The perspective of the new growth theories. *Journal of Economic Literature*, 37(4). 1615–1660.
- ANDREONI, J. – ERARD, B. – FEINSTEIN, J. S. (1998): Tax compliance. *Journal of Economic Literature*, 36(2). 818–860.
- ANTONIDES, G. – FARAGO, K. – RANYARD, R. – TYSZKA, T. (1997): Perceptions of economic activities: A cross-country comparison. In ANTONIDES, G. – VAN RAAIJ, W. F. – MAITAL, S. (eds): *Advances in economic psychology*. Wiley, Chichester, UK. 39–60.
- BALDRY, J. C. (1986): Tax evasion is not a gamble: A report on two experiments. *Economics Letters*, 22(4). 333–335.
- BARON, J. (1993): Heuristics and biases in equity judgments: A utilitarian approach. In MELLERS, B. A. – BARON, J. (eds): *Psychological perspectives on justice: Theory and applications*. Cambridge University Press, New York. 109–137.
- BECKER, G. S. (1968): Crime and punishment: An economic approach. *Journal of Political Economy*, 76. 169–217.
- BERKICS M. (2009): A disztributív igazságosság észlelése és a rendszerigazolás: Kultúrközi összehasonlítás két volt szocialista országban. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64(1). 229–252.
- BRAITHWAITE, V. (2003): Perceptions of who's not paying their fair share. *Australian Journal of Social Issues*, 38(3). 335–362.
- BRAITHWAITE, V. – WENZEL, M. (2008): Integrating explanations of tax evasion and avoidance. In LEWIS, A. (ed.): *The Cambridge Handbook of Psychology and Economic Behaviour*. Cambridge University Press, Cambridge. 304–331.
- CLARY, E. G. – SNYDER, M. – RIDGE, R. D. – COPELAND, J. – STUKAS, A. A. – HAUGEN, J. – MIENE, P. (1998): Understanding and assessing the motivations of volunteers: A functional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(6). 1516–1530.
- COWELL, F. A. (1990): *Cheating the government: The economics of evasion*. MIT Press, Cambridge, MA.
- CRANO, W. D. (1997): Vested interest, symbolic politics, and attitude-behavior consistency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(3). 485–491.
- DEUTSCH, M. (1975): Equity, equality, and need: What determines which value will be used as the basis of distributive justice? *Journal of Social Issues*, 31(3). 137–149.
- DE VAUS, D. (2002): *Analyzing social science data – 50 key problems in data analysis*. SAGE Publications, London.
- DIEKMANN, K. A. – SAMUELS, S. M. – ROSS, L. – BAZERMAN, M. H. (1997): Self-interest and fairness in problems of resource allocation: Allocators versus recipients. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(5). 1061–1074.
- FARAGÓ K. – VÁRI A. (2005): Kockázat. In ZOLTAYNÉ PAPIRIKA Z. (szerk.): *Döntéelmélet*. Alinea Kiadó, Budapest. 447–483.

- FORBES, K. J. (2000): A reassessment of the relationship between inequality and growth. *American Economic Review*, 90. 869–887.
- GRASMICK, H. G. – BURSIK JR, R. J. (1990): Conscience, significant others, and rational choice: Extending the deterrence model. *Law & Society Review*, 24. 837–861.
- HAFERKAMP, A. – FETCHENHAUER, D. (2007): Gerechtigkeit und Steuersysteme. Wenn ökonomische Laien Finanzminister wären. *Wirtschaftspsychologie*, 9(4). 46–60.
- HEINEMANN, F. – HENNIGHAUSEN, T. (2010): Don't tax me? Determinants of individual attitudes toward progressive taxation. *ZEW Discussion Papers*, No. 10–017.
- JOST, J. T. – THOMPSON, E. P. (2000): Group-based dominance and opposition to equality as independent predictors of self-esteem, ethnocentrism, and social policy attitudes among African Americans and European Americans. *Journal of Experimental Social Psychology*, 36(3). 209–232.
- KEMP, S. (2008): Lay perceptions of government economic activity. In LEWIS, A. (ed.): *The Cambridge Handbook of Psychology and Economic Behaviour*. Cambridge University Press, Cambridge. 255–280.
- KINSEY, K. A. – GRASMICK, H. G. (1993): Did the tax reform act of 1986 improve compliance? Three studies of pre- and post-TRA compliance attitudes. *Law & Policy*, 15(4). 239–325.
- KIRCHLER, E. – MACIEJOVSKY, B. – SCHNEIDER, F. (2003): Everyday representations of tax avoidance, tax evasion, and tax flight: Do legal differences matter? *Journal of Economic Psychology*, 24. 535–553.
- KIRCHLER, E. (2007): *The economic psychology of tax behaviour*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KIRCHLER, E. – HOELZL, E. – WAHL, I. (2008): Enforced versus voluntary tax compliance: The “slippery slope” framework. *Journal of Economic Psychology*, 29. 210–225.
- KISS P. (2003): Laikus elméletek és a gazdaság. In HUNYADY GY. – SZÉKELY M. (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 183–221.
- KOGLER, C. – BATRANCEA, L. – NICHITA, A. – PANTYA, J. – BELIANIN, A. – KIRCHLER, E. (2013): Trust and power as determinants of tax compliance: Testing the assumptions of the slippery slope framework in Austria, Hungary, Romania and Russia. *Journal of Economic Psychology*, 34. 169–180.
- LAZEAR, E. P. (2000): Performance pay and productivity. *American Economic Review*, 90. 1346–1361.
- LOZZA, E. – KASTLUNGER, B. – TAGLIABUE, S. – KIRCHLER, E. (2013): The relationship between political ideology and attitudes toward tax compliance: The case of Italian taxpayers. *Journal of Social and Political Psychology*, 1. 51–73.
- MAMMAN, A. (1997): Employees' attitudes toward criteria for pay systems. *The Journal of Social Psychology*, 137(1). 33–41.
- MESSICK, D. M. – SENTIS, K. P. (1979): Fairness and preference. *Journal of Experimental Social Psychology*, 15(4). 418–434.
- MILLER, D. T. – RATNER, R. K. (1998): The disparity between the actual and assumed power of self-interest. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(1). 53–62.

- MUEHLBACHER, S. – KIRCHLER, E. – SCHWARZENBERGER, H. (2011): Voluntary versus enforced tax compliance: Empirical evidence for the “slippery slope” framework. *European Journal of Law and Economics*, 32(1). 89–97.
- NISBETT, R. E. – BELLOWS, N. (1977): Verbal reports about causal influences on social judgments: Private access versus public theories. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35(9). 613–624.
- OISHI, S. – SCHIMMACK, U. – DIENER, E. (2012): Progressive taxation and the subjective well-being of nations. *Psychological Science*, 23(1). 86–92.
- OKUN, A. (1975): *Efficiency and equity: The big trade-off*. Brookings Institution, Washington DC.
- OLSON, M. (1977): *A kollektív cselekvés logikája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ORVISHA, M. – HUDSON, J. (2002): Tax evasion, civic duty and the law abiding citizen. *European Journal of Political Economy*, 19. 83–102.
- OSBERG, L. (1995): The equity/efficiency trade-off in retrospect. *Canadian Business Economics*, 3(3). 5–19.
- PAPANEK E. (2003): Az adócsalás gazdaságpszichológiai megközelítése. In HUNYADY GY. – SZÉKELY M. (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 454–471.
- PAYNE, J. L. (1993): The end of taxation? *The Public Interest*, 112(3). 110–118.
- RAWLINGS, G. (2003): Cultural narratives of taxation and citizenship: Fairness, groups and globalisation. *Australian Journal of Social Issues*, 38(3). 269–306.
- RAWLS, J. (1971): *A theory of justice*. Harvard University Press, Cambridge, MA [Magyar nyelvű megjelenés: RAWLS, J. (1997): *Az igazságosság elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest].
- REIMERS, S. (2009): A paycheck half-empty or half-full? Framing, fairness and progressive taxation. *Judgement and Decision Making*, 4(6). 461–466.
- RICHARDSON, G. (2006): Determinants of tax evasion: A cross-country investigation. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 15. 150–169.
- ROBERTS, M. L. – HITE, P. A. – BRADLEY, C. F. (1994): Understanding attitudes toward progressive taxation. *Public Opinion Quarterly*, 58(2). 165–190.
- SAMUELSON, P. A. – NORDHAUS, W. D. (1990): *Közgazdaságtan*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SCHMÖLDERS, G. (1960): *Das irrationale in der öffentlichen Finanzwirtschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- SCULLY, G. W. (2002): Economic freedom, government policy and the trade-off between equity and economic growth. *Public Choice*, 113(1-2). 77–96.
- SEARS, D. O. (1997): The impact of self-interest on attitudes – A symbolic politics perspective on differences between survey and experimental findings: Comment on Crano. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(3). 492–496.
- SEE, Y. H. M. – PETTY, R. – FABRIGAR, L. R. (2008): Affective and cognitive meta-bases of attitudes: Unique effects on information interest and persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94(6). 938–955.
- SIGALA, M. – BURGOYNE, C. B. – WEBLEY, P. (1999): Tax communication and social influence: Evidence from a British sample. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 9. 237–241.

- SÍK E. – TÓTH I. GY. (szerk.) (1993): *Egy év után... Jelentés a Magyar Háztartás Panel II. hullámának eredményeiről*. TÁRKI, Budapest.
- SMITH, K. W. (1992): Reciprocity and fairness: Positive incentives for tax compliance. In SLEMROD, J. (ed.): *Why people pay taxes*. University of Michigan Press, Ann Arbor. 223–250.
- SMITH, H. J. – TYLER, T. R. (1996): Justice and power: When will justice concerns encourage the advantaged to support policies which redistribute economic resources and the disadvantaged to willingly obey the law? *European Journal of Social Psychology*, 26(2). 171–200.
- SPICER, M. W. – BECKER, L. A. (1980): Fiscal inequity and tax evasion: An experimental approach. *National Tax Journal*, 33(2). 171–175.
- SZILOVICS CS. (2012): Az igazságosság elveinek érvényesülése a természetes személyek adóztatásában. *Jura*, 18(1). 119–126.
- SZILOVICS CS. (2013): Az igazságosság érvényesülése az adóztatásban. Az adózás igazságossága – méltányosság – azonosság – optimális adórendszer. *Pro Futuro*, 3(1). 52–66.
- THOMPSON, L. – LOEWNSTEIN, G. (1992): Egocentric interpretations of fairness and interpersonal conflict. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 51(2). 176–197.
- TORGLER, B. (2003): Tax morale, rule-governed behaviour and trust. *Constitutional Political Economy*, 14. 119–140.
- TÓTH I. J. (1997): *Játékelmélet és társadalom*. JATEPress, Szeged.
- WAHL, I. – KASTLUNGER, B. – KIRCHLER, E. (2010): Trust in authorities and power to enforce tax compliance: An empirical analysis of the “slippery slope framework”. *Law & Policy*, 32(4). 383–406.
- WAHLUND, R. (1992): Tax changes and economic behavior: The case of tax evasion. *Journal of Economic Psychology*, 13. 657–77.
- WENZEL, M. (2002): The impact of outcome orientation and justice concerns on tax compliance: The role of taxpayers’ identity. *Journal of Applied Psychology*, 87. 629–645.
- WENZEL, M. (2003): Tax compliance and the psychology of justice: Mapping the field. In Braithwaite, V. (ed.): *Taxing democracy: Understanding tax avoidance and evasion*. Ashgate, Aldershot. 41–69.

MELLÉKLETEK

1. számú melléklet.

A vizsgálatban alkalmazott interjú vezérfonala

1. Ön szerint mi az adózás lényege? Miért fizetünk adót?
2. Önt mennyire foglalkoztatja az adózás témaköre?
3. Milyen adózási rendszer működik jelenleg Magyarországon?
4. Ennek milyen előnyei/hátrányai vannak?
5. Milyen rendszer volt érvényben ezelőtt?
6. Ennek milyen előnyei/hátrányai voltak?
7. Ha választhatna, Ön melyik rendszer szerint adózna? (Miért?)
8. Melyiket tartja hatékonyabbnak a kettő közül? (Miért?)
9. Mitől lesz hatékony egy adózási rendszer?
10. Melyiket tartja igazságosabbnak a kettő közül? (Miért?)
11. Mitől lesz igazságos egy adózási rendszer?
12. Ön szerint milyen lenne az ideális adózási rendszer?
13. Mit gondol, mások szerint milyen lenne az ideális adózási rendszer?
14. Ön szerint kik azok, akik az egykulcsos adórendszert preferálják?
15. Ön szerint kik azok, akik a többkulcsos adórendszert preferálják?
16. Mit gondol, miért váltott át a magyar gazdaság a többkulcsos adórendszerről az egykulcsosra?
17. Milyen előnyei/hátrányai lehetnek ennek a váltásnak?
18. Ön szerint mennyire befolyásolja az érdek az emberek politikai véleményalkotását? (Azt a rendszert preferálják, amelyikkel ők jobban járnak?)
19. Tegyük fel, hogy nem az érdekek befolyásolják az embereket a politikai véleményalkotásban. Akkor mi más vezérelheti őket?

2. számú melléklet.

A kormányzati érdekképviselőbe vett bizalom mérésére használt itemek (Kogler et al. 2013 alapján)

1. A kormányzat igazságos bánásmódban részesíti a magyar polgárokat.
2. Magyarországon néhányak érdekei jobban képviselve vannak, mint másokéi. (fordított item)
3. A kormányzat intézkedései a polgárok érdekeit szolgálják.

3. számú melléklet.

A gazdasági rendszerigazolás mérésére Jost és Thompson (2000) által kialakított skála

1. **Ha az emberek keményen dolgoznak, majdnem mindig el is érik, amit akarnak.**
2. Az, hogy a gazdasági egyenlőtlenségek mindenütt jelen vannak, még nem jelenti azt, hogy azok elkerülhetetlenek.*
3. A társadalom jóléti különbségeiért a természet törvényei a felelősek.
4. **Számos okunk van azt gondolni, hogy a gazdasági rendszer igazságtalan.***
5. A szegénységet gyakorlatilag lehetetlen felszámolni.
6. A szegény emberek és a gazdag emberek alapvetően nem különböznek egymástól.*
7. **A legtöbb embernek, aki a társadalmunkban nem boldogul, nem a rendszert kellene hibáztatnia; csak magukat okolhatják.**
8. Az egyenlő társadalmi erőforrás-elosztás lehetősége nem egy elképzelhetetlen alternatíva.*
9. **A társadalom osztálybeli különbségei a dolgok természetes rendje szerinti különbségek.**
10. **Az erőforrások igazságtalan elosztása meglátszik a társadalomban meglévő gazdasági különbségekben.***
11. Szegény emberek mindig is lesznek, mert soha nem lesz elég munka mindenkinek.
12. **Az emberek teljesítményét legjobban anyagi státuszuk mutatja meg.**
13. Ha az emberek valóban kiegyenlítettebbé akarnák tenni a gazdasági rendszert, akkor azt meg is tudnák tenni.*
14. Az erőforrások egyenlő elosztása a természetben sem fordul elő.
15. **Igazságtalan az olyan gazdasági rendszer fenntartása, amely egyszerre teremt ekkora gazdagságot és ekkora szegénységet.***
16. **Semmi értelme sincs annak, hogy megpróbáljuk a jövedelmeket egymáshoz közelíteni.**
17. **A lényegyet tekintve nincsenek különbségek gazdagok és szegények között; hogy valaki szegény vagy gazdag lesz, csak annak a kérdése, hogy hová születik.***

Megjegyzés: a * szimbólummal jelölt tételek fordított kódolásúak. Az átlagképzésben a vastaggal szedett tételek kerültek felhasználásra.

A JÓLLÉTET MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK VIZSGÁLATA EGÉSZSÉGÜGYI SZAKDOLGOZÓK KÖRÉBEN

DEUTSCH Szilvia

Debreceni Egyetem, Pszichológiai Intézet

FEJES Enikő

munka- és szervezet-szakpszichológus, sport-szakpszichológus

KUN Ágota

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Ergonómia és Pszichológia Tanszék

MEDVÉS Dóra¹

Debreceni Egyetem, Pszichológiai Intézet

4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

medves.dora@arts.unideb.hu

ÖSSZEFOGLALÓ

Háttér és célkitűzések: A munkáltatók ma még keveset foglalkoznak tudatosan és célzottan a dolgozók jóllétével. Általában sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a fizikai vagy a mentális egészség támogatására, pedig közvetlenül a pszichés jóllét (mint a mentális egészség egyik szerves felépítője) feltételeinek kedvező alakításával a személyes énhatékonyság-érzet, a teljesítmény, az elégedettség és a szervezettel szembeni elkötelezettség is kedvező irányba alakítható. Különösen fontos lenne a jóllét támogatása olyan munkakörökben (pl. egészségügyi, pedagógiai, szociális szolgáltató területeken), ahol a stressz és a kiégés fokozott veszélyt jelent a munkavállalókra nézve. Jelen tanulmány célja a jóllétet meghatározó munkahelyi tényezők vizsgálata volt a stressz szempontjából is veszélyeztetett egészségügyi szakdolgozók körében. *Módszer:* Vizsgálatunkban az általános jóllétet, a munkahelyi elégedettséget, a munkamagánélet egyensúlyt, az énhatékonyságot és a munkahelyi stresszt vizsgáló kérdőíveket alkalmaztunk. *Eredmények:* Az eredmények szerint a munka-magánélet egyensúly és a munkahelyi elégedettség közvetlenül, míg az énhatékonyság és a munkahelyi stressz közvetett módon befolyásolják a dolgozók jóllét-érzetét. *Következtetések:* A jóllétnek mind a munkavállalók szubjektív érzelmi átéléseire, mind munkahelyi teljesítményükre pozitív hatása van,

¹ Levelező szerző

ezért a munkáltatóknak érdemes lehet kiemelt figyelmet fordítaniuk a munkavállalók jóllétét meghatározó munkahelyi tényezők biztosítására.

Kulcsszavak: jóllét, munkahelyi elégedettség, munka-magánélet egyensúly, éhatékonyság, munkahelyi stressz

ELMÉLETI ÁTTEKINTÉS

A jóllét-kutatásokat az elégedettség-, az életminőség- és a stresszkutatások előzték meg, amelyek eredményei megfelelő alapot szolgáltatottak a jóllét szélesebb körű vizsgálatához is (Warr 2007; Spector 1997; Robertson–Taylor 2008). A munkahelyi jóllétet meghatározó tényezők azonosítása során egyéni és szervezeti tényezők egyaránt fókuszba kerülnek, ahogyan e kutatások eredményei is mindkét fél számára hasznos információkkal szolgálnak; a dolgozók jóllétének növelése az egyén szubjektív jóllét-érzetére és munkahelyi teljesítményére egyaránt pozitív hatással van. Jelen kutatásunk céljából ezért azon fontos és gyakorlati szempontból is hasznos tényezők vizsgálatát tűztük ki, amelyek jelentősen befolyásolhatják a munkavállalók jóllétét.

Jóllét

A jóllét meghatározása a pszichológia irodalmában sem egyöntetű: leggyakrabban az elégedettséggel, a boldogsággal, a pozitív pszichológiai működéssel hozzák összefüggésbe. Tartalmát tekintve kognitív és érzelmi komponenseket is tartalmaz, hiszen mindenki meg tudja ítélni, képes értékelni saját jóléte minőségét, ugyanakkor különböző (pozitív, negatív) érzelmeket társítunk jóllétünk különböző aspektusaihoz (Diener 1984). Emiatt találkozhatunk a szubjektív jóllét, a pszichológiai jóllét, a mentális jóllét, a szociális jóllét vagy az érzelmi jóllét kifejezéseivel is – ezeket a fogalmakat sokszor egymást

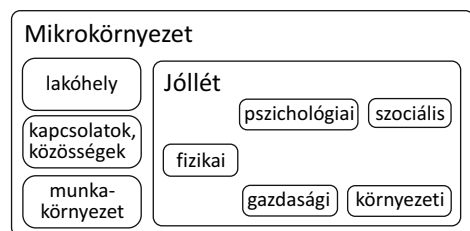
helyettesítve vagy kiegészítve jelenítik meg. Más megközelítésben Ryan és Deci (2001) a hedonikus (élvezetközpontú) és az eudaimonikus (önkiteljesítéssel járó) jóllétet különbözteti meg egymástól. A klasszikus jóllét-irodalom elsősorban a szubjektív jóllétet (*subjective well-being, SWB*) tárgyalja, mely egyfajta ernyőfogalomként jelenik meg, azaz alá tartozik minden, az egyén saját életének különböző aspektusaira (pl. a lakókörnyezetre, átélt eseményekre, testi-lelki történésekre, munkára) irányuló értékelése.

Ed Diener (1984) meghatározása szerint, amikor jóllétről beszélünk, az élet szubjektív értékeléséről van szó, ami négy komponensből tevődik össze: 1. az *élettel való elégedettség* (az élet globális minősítése), 2. a *pozitív affektivitás* (pl. a boldogság, az öröm, a mentális egészség), a 3. *negatív affektivitás* (pl. a szégyen, a büntudat, a stressz) és a 4. a *situatív elégedettség* (pl. az egészség, a munka, a munka-magánélet egyensúlya). A WHO (1986) meghatározása szerint a mentális egészség a jóllét azon állapota, amelyben az egyén képes a lehetőségeit kiteljesíteni, a normál stresszhelyzetekkel megküzdeni, produktívan és eredményesen dolgozni, valamint a közössége érdekében hatékonyan közreműködni.

A fenti meghatározásokat áttekintve láthatjuk, hogy az eltérő definíciókban van tartalmi átfedés: a jóllét meghatározója az egyén és a környezete közötti kapcsolat szubjektív megélése, értékelése. Ezek az értékelések kedvező kimenet esetén a személyes tapasztalatok pozitív, kívánatos aspektusait képviselik.

A jóllétet az élet számtalan területével összefüggésben értelmezhetjük: magánélet, munka, kapcsolatok, egészség stb. Összességében olyan fogalomról beszélünk, melynek különböző aspektusai együttesen járulhatnak hozzá az egyén elégedettségéhez, az egyéni harmóniához és a pszichés kiegyensúlyozottsághoz. Ha valamely aspektus nem kielégítő, az egyén globális jóllét-érzete sem lesz teljes vagy pozitív előjelű.

A jóllét interaktív modellje szerint (1. ábra) minden egyes alkotóelemnek önmagában is egyensúlyban kell lennie a jólléthez, ugyanakkor a modell minden eleme hatással van egymásra, és ezek mindegyike befolyással van az életünkre (Health and Well-being UK; é. n.).

1. ábra. A jóllét dimenziói és környezete (Health and Well-being UK; é. n.)

A fizikai jóllét jelenti a testi működést és a fizikai betegségek kockázatát. A szociális jóllét az emberekkel, a munkatársakkal, a családdal és a barátokkal való kapcsolatok minőségére utal. A környezeti jóllét arra a környezetre vonatkozik, melyben élünk és dolgozunk. A gazdasági jóllét a rendelkezésünkre álló jövedelem és anyagi helyzet függvénye, míg a pszichológiai jóllétet a mentális egészség, a viselkedés és az egyéni hiedelmek befolyásolják. A mikrokörnyezeti tényezők hatása nem függetleníthető, hiszen ezek jellemzői és az esetleges változások egyaránt befolyásolják az egyén jóllét-érze-

tét (pl. kollégákkal való konfliktus, költözés, új munkaeszközök használatának megtanulása), illetve a jóllét szubjektív komponenseit. Ugyan a makrokörnyezet nem szerepel az ábrán, de akár még a klímaváltozások (Rehdanz–Maddison 2005; Becchetti et al. 2007) is befolyással lehetnek az egyének jóllétére, akár csak a gazdasági környezet változásai (pl. a munkanélküliségi ráta vagy az infláció növekedése, ld. Winkelmann–Winkelmann 1998; Di Tella et al. 2001; Becchetti et al. 2006).

A klasszikus jóllét-értelmezésen túlmutat a Martin Seligman (2011) autentikus életöröm-elméletének továbbgondolásaként megjelenő új jóllételemet, vagyis a PERMA-modell. Eszerint az egészséges, jóllétet biztosító élet öt komponense a következő:

1. Pozitív érzelmek, boldogság (**P**ositive Emotions)
2. Elmélyülés/aktív elfoglaltság (**E**ngagement)
3. Jó kapcsolatok (**R**elationship)
4. Értelem/célok (**M**eaning)
5. Teljesítmény/sikerérzet (**A**ccomplishment)

Ez a modell magába foglalja mindazokat a tényezőket, melyek együttes jelenléte biztosíthatja a pozitív jóllétet, s ennek része az egyén szubjektív tapasztalásai (érzelmei), az aktivitása (kapcsolatok kialakítására és fenntartására, értelem és célok keresésére, teljesítményre) és a környezettel való kiegyensúlyozott kapcsolata (támogató kapcsolatok, visszajelzések, szakmai siker és elismerés). A modell jelentőségét az is adja, hogy az ötödik elemmel bekerült a jóllét értelmezésébe az eredményekre, sikerre való törekvés is, mint a jóllét elérésének munkával (is) kapcsolatos dimenziója.

Munkahelyi stressz

A jóllétkutatásokat időben megelőzték a stressz jelenségét és típusait azonosító, kiváltó okait feltáró, annak hatásait, következményeit (Selye 1976) és az azzal való megküzdést vizsgáló kutatások (Lazarus–Folkman 1984). A stresszkutatások teljes körű bemutatása jelen tanulmánynak nem célja; a stresszre mint komplex folyamatra, ill. specifikusan a munkahelyi stresszre s annak egyéb, elsősorban a munkavégzést befolyásoló tényezőkkel való összefüggéseire fókuszálunk.

A stressz mint folyamat 4 elemet mindig tartalmaz (Bagdy 2008):

- stresszort, ami mindig valamilyen „terhelés”: külső vagy belső tényező, ami előidézi a folyamat beindulását;
- értékelést, amely különbséget tesz ártalmas, rossz és kellemes, jó dolgok közt, minősíti a történést annak fontossága és jelentősége szerint;
- megküzdési folyamatokat, hogy kontrollálni tudja a folyamatokat;
- eredményt, amit előidézett a személyiségben (testi, lelki, kapcsolati szinteken).

A munkahelyistressz-kutatások a munkahelyi stresszorokat, a munkahelyi stressz rövid és hosszú távú hatásait a dolgozóra és a szervezetre nézve egyaránt vizsgálták. „A munkahelyi stressz a munka, a munkahelyi környezet, a munkaszervezet ártalmas, kellemetlen jellegére adott érzelmi, kognitív, viselkedéses és élettani válasz. Az arousal magas szintjével, a distresszel és gyakran megküzdési képtelenséggel jellemezhető állapot” (Levi–Levi 2000: 3).

A munkahelyi stressz és az egészség kapcsolatát számos elméleti modellre (lásd pl. Siegrist 1996; Karasek–Theorell 1990; Moorman 1991) építve kutatták. Ezek a vizs-

gálatok a munkahelyi stressz egészségügyi következményei közül gyakran a szív- és érrendszeri megbetegedésekre fókuszáltak, de a munkahelyi stressz egyéb egészségügyi hatásait is vizsgálták. A szív- és érrendszeri megbetegedések kialakulásában szerepet játszanak a magas követelmények, azaz a munkakörnyezetben jelen lévő pszichológiai stresszorok magas szintje; az alacsony kontrollérzet, mely arra vonatkozik, hogy a dolgozónak lehetősége nyílik-e képességeinek kamatoztatására, ill. milyen mértékű befolyása van a munkakörülményekre vonatkozóan; az alacsony munkatársi támogatás; az erőfeszítés–jutalom egyensúlytalansága, és az igazságtalanság a munkahelyen (Salavecz 2008). A magyar lakosság egészségi állapotának feltérképezésére irányuló Hungarostudy országos reprezentatív felmérések (1995, 2002) azt mutatják, hogy a magyar munkavállalók körében fokozódott az aktív munkavállalói réteg pszichés terhelése. Míg 1995-ben a munkahelyi stresszt meghatározó munkafeszültség a munkavállalók 17,05%-ára volt jellemző, 2002-ben ez 25,47%-ra emelkedett. A munkahelyi biztonságérzet és a munkával való elégedettség is jelentősen romlott, viszont a kontroll és a munkatársi támogatottság javult ez idő alatt (Jakab–Lázár 2007). A 2013-as Hungarostudy, mely magyar aktív dolgozók körében vizsgálta a munkahelyi stressz és az egészségi állapot között fennálló kapcsolatot, azt mutatja, hogy a 2006 és 2013 között végbement változások szerint a munkahelyi stressz aránya és az erőfeszítés–jutalom-egyensúlytalanság is a társadalom szélesebb rétegeit érinti. E hét év során mindegyik vizsgálati csoportban megnövekedett a munkahelyistressz-tényezők jelenléte, és a 2013-as felmérés eredményei szerint a felsőfokú végzettség például kisebb mértékben védőfaktor az erőfeszítés–

jutalom-egyensúlytalansággal vagy a munkahelyi bizonytalansággal szemben, mint korábban volt (Salavecz 2013).

A munkahelyi stressz káros hatásait egyéni tényezők is befolyásolják. Ilyen személyiség-tényező a szívósság (elkötelezettség, involvált részvétel, a kontroll képességébe vetett hit, a stressznek kihívásként való megélése) (Kobasa–Maddi–Kahn 1982), ill. a személyiség általános beállítottsága, optimizmusa/pesszimizmusa (Bagdy 2008). Az énhatékonyság szintén jelentős tényező a stresszel való megküzdésben. Bandura (1977) szerint az énhatékonyság olyan személyiségpotenciál, amely az önmagunkba vetett hitnek felel meg, illetve hogy képesek vagyunk céljainkat elérni. Az énhatékonyság munkahelyi stresszel való kapcsolatára vonatkozó elemzéseiből arra a következtetésre jut, hogy azok a dolgozók, akiket alacsony énhatékonyság jellemez, nehezebben küzdenek meg a munkával kapcsolatos problémákkal, mint azok, akik magas énhatékonysággal rendelkeznek; így gyakoribb körükben a szorongás, az egészségügyi problémák, és egészségmagatartásuk is rosszabb (Salavecz és mtsai 2006). A magas énhatékonysággal rendelkezők a stresszes helyzeteket is inkább kihívásként élik meg, s nem fenyegetésként, emiatt legtöbb esetben a problémafókuszú megküzdési módot alkalmazzák. Az alacsony énhatékonyság a kiégés szempontjából is veszélyezteti az egyént.

Munkahelyi elégedettség

Egyes szerzők a munkaelégedettséget a dolgozó személy munkája iránt érzett pozitív érzelmi reakcióként és attitűdként definiálják (Faragher et al. 2005). Tágabb értelmezésben nemcsak a munkával kapcsolatos attitűdöket (pl. elismerés, fizikai feltételek, karrierlehetőségek, értékelés, biztonság, munkahe-

lyi kapcsolatok), hanem a dolgozó egyénhez kapcsolódó tényezőket is figyelembe kell vennünk (pl. a dolgozó életkora, egészségi állapota, céljai) a munkahelyi elégedettség meghatározásában (Klein 2001).

A munkával való elégedettség és a teljesítmény kapcsolatára fókuszáló tanulmányok e két tényező összefüggéseinek vizsgálatán túl arra a kérdésre is választ kerestek, hogy ezek az összefüggések milyen körülmények között érvényesülnek. Iaffaldano és Muchinsky (1985) metaanalízise szerint az elégedettség és a teljesítmény közötti kapcsolatra két tényező hat jelentős mértékben: a dolgozó szervezeti hierarchiában betöltött szerepe és a saját munkájának befolyásolására való lehetőség. Az elégedettség és a teljesítmény közötti kapcsolat szorosabb a szervezeti hierarchia magasabb szintjein, illetve enyhébb, ha a dolgozónak nincs befolyása munkavégzésének a sebességére. A későbbiekben egyre inkább felismerték, hogy az elégedettség nemcsak oka, hanem okozata is lehet a teljesítménynek, vagyis a sikeres teljesítmény az, ami elégedettséghez vezet, ezért a teljesítmény növekedését kell elősegíteni.

A munkahelyi jóllét kapcsolata a stresszel és az elégedettséggel

Ahogy a PERMA-modellben is látható, a jóllét fontos összetevője a munkából és a teljesítményből eredő szakmai siker és elismertség. A munka kedvező hatással van az egyének jóllét-érzetére (Waddell–Burton 2006). A rendszeres jövedelem a gazdasági jóllétre, a kollektíva a szociális jóllét-érzetre (például a társas támasz révén), a biztos munkahely a pszichológiai jóllétre (biztonságérzet, kiszámíthatóság), a megfelelő munkakörnyezet (világítás, hőmérséklet stb.) a fizikai jóllétre. Munkahelyi jóllétről akkor beszélünk, amikor az egyén jóllét-érzete a munkavégzésből, az ahhoz való

érzelmi viszonyulásból ered (Page 2005). Ennek alapja többek között a stressz- és feszültségmentes munkahely, a munkaelégedtség, az erős munkamotiváció, a felelősség és az autonómia, valamint az egyéni teljesítmény elismerése.

A mindennapi munkavégzés természetes velejárója a stressz, mely a szubjektív jóllétet erőteljesen befolyásolja, s hozzájárulhat a jóllét-érzet csökkenéséhez (Cropanzano–Wright 2001). Azonban a stressz hiánya nem jelenti automatikusan a pozitív jóllétet, nem ugyanazon jelenség két pólusáról van szó, de a kettő közti kapcsolat megkérdőjelezhetetlen. Az eustressz, mely az erőforrásokat mobilizálja, a jóllétet is kedvező irányban módosíthatja, hiszen hatására az egyén aktív, motivált, s teljesítőképessége révén megéli személyes hatékonyságát, ami pozitív, megerősítő hatással bír az önértékelésére, s ezen keresztül a jóllét-érzetére. Distressz következtében azonban fizikai, mentális, érzelmi, pszichés tünetek jelenhetnek meg. Ezek akár külön, akár együttesen rontják az egyén szubjektív jóllét-érzetét, gátolják a pozitív érzelmek létrejöttét. Hosszan tartó stressz következtében csökken – többek között – az egyén pozitív élmények iránti nyitottsága és fogékonysága, teljesítménye, motivációja, kapcsolatainak minősége, betegségekkel szembeni ellenálló képessége.

Munkahelyi környezetben a legtipikusabb, stresszt kiváltó tényezők, melyek a jóllétet negatív irányba befolyásolják: a nagy munkaterhelés, a munkafeladatok kiszámíthatatlansága, a támogatás és az elismerés hiánya, az állandó változásokhoz való alkalmazkodás megkövetelése, a munka-magánélet egyensúly megbomlása, a nem kielégítő kapcsolatok (munkatársakkal, vezetővel) vagy a nem megfelelő munkahely-kialakítás (Cooper–Davidson 1987).

A dolgozói jóllét kapcsolatban áll a teljesítménnyel (Donald et al. 2005; Cropanzano–Wright 1999; Harter et al. 2003), ami talán a legfontosabb bármely szervezet számára. Ha a munkatársak jólléte pozitív, ennek következtében javul a produktivitás, a munkamorál, kevesebb lesz a hiányzás, a baleset, a fluktuáció, és kisebb a betegségből eredő hiányzási ráta. A dolgozók lojálisabbak, elégedettebbek és elkötelezettebbek lesznek munkaadójukkal szemben, és a szervezetet pozitív munkahelyi légkör jellemzi.

Több tanulmány alátámasztotta, hogy szignifikáns kapcsolat van az étellel és a munkával való elégedettség, valamint a jóllét között (pl. Tait et al. 1989). Warr (1987) kifejezetten a munkával összefüggésben értelmezte a jóllétet. Az általa leírt, jóllétet meghatározó három dimenzió a munkára jellemző autonómia, a munkahelyi követelmények és a munkahelyi társas támasz. Mindezek kapcsolatban vannak a munkahelyi jóllét három indikátorával, a munkával való elégedettséggel, a munkával kapcsolatos szorongással és az érzelmi kimerüléssel. A munkaelégedettség és a munkahelyi jóllét szoros kapcsolatban áll egymással: a nagyobb elégedettség általában pozitív előjelű jólléttel jár, és viszont. Diener és munkatársai (1999) szerint azok az emberek, akiknek a munkával összefüggő jóllét-érzete nagyobb, elégedettebbek a munkájukkal (kognitív értékelés), és gyakrabban élnek át pozitív, mint negatív érzelmeket (affektív komponens). Ez visszafelé is értelmezhető, vagyis azok az egyének, akiknek elsősorban negatív élményekben és érzelmekben van részük, a munkájukkal összességében elégedetlenebbek.

A pszichés jóllétre a munkahelyeken is figyelmet kell fordítani. Nem elég csupán a stresszből fakadó és más negatív történések (pl. konfliktus, baleset, hiányzás) tüneteit ke-

zolni, érdemes a dolgozó emberek jóllét-érzetét tudatos munkaadói hozzáállással és jóllétet fokozó programokkal támogatni. Ez nem feltétlenül kíván nagy ráfordítást, pusztán a munkahelyi légkör érzelmi klímájának alakításával, a vezetői hozzáállás és visszajelzés megváltoztatásával, vagy éppen az egyénre szabott, sikerélményt adó feladatok kijelölésével egyértelműen kedvező irányba alakíthatják a dolgozó ember szubjektív jóllét-érzetét.

Munka-magánélet egyensúly

A munkával való elégedettség fokozható, a munkastressz pedig csökkenthető lenne azáltal is, ha az egyik mai leggyakoribb stresszforrásra, a munka-család egyensúly kialakításának nehézségére is jobban odafigyelnének a munkáltatók. A munka-család egyensúly arra az időarányra vonatkozik, amit az egyén a munkával, illetve a munkán kívüli tölt el (Malik et al. 2010). Az egyensúly megteremtése nem azt jelenti, hogy az egyén ugyanannyi időt töltsön el a munkájával, mint a magánéletével, hanem azt, hogy az egyén számára optimális mennyiség egyensúlyban legyen ezen a két területen.

A *munka-magánélet* egyensúly jelentőségét napjainkban fokozottan hangsúlyozzák, de a kutatások középpontjában gyakran a *munka-család* egyensúlyának kérdésköre áll. A munkahelyi és a családi szerepek összeegyeztetésének nehézsége stresszor lehet az egyén életében, hiszen az élet mindkét területe jelentőséggel bír, és számos elvárást fogalmaz meg az egyén felé. Nőknél kiemelten fontos e két terület összehangolása, mert egyszerre kell ellátniuk a munkahelyi és női/anyai szerepüket. Ádám és munkatársai (2008) a pszichés jóllét mutatóinak vizsgálatában arra az eredményre jutottak, hogy ezek a mutatók

kapcsolatban állnak a szerepkonfliktussal: ennek megléte szoros összefüggésben van a depresszió tünetegyüttesével, az általános jóllét-érzettel, a pszichoszomatikus tünetek meglétével és az egészségi állapot szubjektív megítélésével. Magas szintű szerepkonfliktus esetén az étellel való elégedettség és a boldogság szubjektív értékelése alacsonyabb értékekkel járt együtt.

A munka és a család közötti egyensúly kialakítása és fenntartása meglehetősen nagy kihívás a dolgozók életében. A túlzott nyomás és a szabadidő hiánya kedvezőtlenül hat a stresszel való megküzdési képességeikre, ami elégedetlenséghez, hiányzáshoz, elszegényedő személyes kapcsolatokhoz és csökkenő munkateljesítményhez vezethet (Cooper–Davidson 1987; O’Laughlin–Bischoff 2005, in Anafarta 2011). Ha a munka-család egyensúly megvalósul, előnyt jelent a munkaadó szervezeteknek az erősödő jóllétben, a csökkenő munkahelyi stresszen és a csökkenő alkalmazotti kiegészen keresztül (Parkes–Langford 2008, in Bell et al. 2012). A munka-család egyensúly munkahelyi elégedettséghez, szervezeti elköteleződéshez, szervezeti polgári viselkedéshez (*organizational citizenship behavior*), megnövekedett termelékenységhez és kevesebb munkahely-elhagyási szándékhoz is köthető (Allen et al. 2000, in Bell et al. 2012; Blamforth–Gardner 2006, in Bell et al. 2012; Waltman–Sullivan 2007, in Bell et al. 2012).

A munka-magánélet konfliktus, illetve egyensúly olyan vonatkozásban áll kapcsolatban az énhatékonysággal, hogy azon személyek, akik magas énhatékonysággal jellemezhetők, bízva a saját képességeikben, kevésbé tartják valószínűnek, hogy életük e két területe között konfliktus alakulhat ki (Cinamon 2006; Allen et al. 2012).

A jóllét, az elégedettség, a munkamagánélet egyensúly, az énhatékonyság és a munkahelyi stressz jellemzői az egészségügyi dolgozók körében

Az egészségügyi szervezetekben dolgozókat az emberek egészségügyi ellátásából fakadó munkaköri feladatok elvégzése közben specifikus stresszorok is érik. A nővérek esetében például különösen az ügyeleti rendszer, a többműszakos munkarend, a magas fokú felelősségtudat, a szerepkonfliktusok, a társas kapcsolatok zavarai, a nővérekkel szemben támasztott állandó készenlét igénye, illetve a nem megfelelő munkakörülmények okoznak leggyakrabban stresszt (Pikó 1999). Intenzív kórházi egységekben és műtétet végző osztályokon dolgozók stresszterheltségének vizsgálatában (Boumans–Landeweerd 1994, in Pikó 1999) azt feltételezték, hogy ezeken a helyeken a személyzetre magasabb fokú stressz hárul. Eredményeikben viszont arra jutottak, hogy az ilyen beosztásban dolgozó nővérek stresszterheltsége a világos feladatmeghatározás, a pontos szerepkijelölés, illetve a gyógyuláshoz való jelentős hozzájárulásuk érzése miatt alacsonyabb volt, mint a nem intenzív ápolási igényű osztályokon.

Pikó (1999) nővérek körében vizsgálta a stresszterheltséget, illetve néhány pszichoszociális és szervezeti tényező összefüggését. Mindezek mellett az is meghatározásra került, hogy a vizsgálatban szereplő változók közül melyek alkalmazhatóak stresszindikátorként: a pszichoszomatikus tünetek gyakorisága, a rendszeres alkohol- és gyógyszerfogyasztás, a mértéktelen dohányzás, illetve az egészségi állapotra vonatkozó önértékelés romlása. A pszichoszomatikus tünetek közül a gyengeség- és fáradtságérzés fordult elő leggyakrabban a nővérek körében (Pikó

1999, 2001). Saját egészségi állapotukat azok minősítették legtöbbször kiválónak, akik a legalacsonyabb stresszterheltségről számoltak be. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek, korcsoportonkénti megoszlás alapján pedig az 51–60 évesek veszélyeztetettebbek a stresszterhelést illetően. A munkával való elégedettség és a kórházi osztály jellege nem mutatott lényeges eltérést a nővérek stresszterheltségével kapcsolatban, a műszakbeosztást illetően viszont igen: a három műszakban dolgozó nővérek körében volt a legnagyobb, míg az állandó délelőtti munkarendben dolgozók körében a legkisebb gyakoriságú a magas stresszterheltségi szint. Az érzelmi megterhelést okozó problémák hatására nagyobb a nővérek stresszterheltségi szintje, azoknál, akik pedig gyakrabban számíthatnak a munkatársak társas támogatására, alacsonyabb volt a stresszterheltség. Egy másik vizsgálat (Pikó 2001) szerint a nővérek egészségi állapotát illetően döntő szerepe van a munkahelyi stressznek, az érzelmi megterhelést okozó problémák jelenlétének és a munkahelyi társas támogatás hiányának.

Hegedűs és Kovács (2008) a Hungarostudy 2002-es adataira, ill. ezen adatok 2006-os utánkövetésére alapozva elemezte az egészségügyi dolgozók testi és lelki állapotát; ill. a 2006-os adatok alapján összehasonlító vizsgálatot végzett egészségügyi és nem egészségügyi dolgozók között. A 2006-os adatok alapján az egészségügyi dolgozók csoportjában alacsonyabb a házasságban élők és magasabb az elváltak aránya, mint a nem egészségügyiekéknél, ezért a családi támogatás hiánya nagyobb ezeknél a csoportoknál. Többet dolgoznak a nem egészségügyi dolgozókhoz képest, jellemzően több műszakban. Egészségügyi állapotukat mégis jobbnak ítélték, mint a nem egészségügyi dolgozók. (ötös skálán 3,6, ill. 3,4 $p = 0,047$). A társas támo-

gátás viszont alacsonyabb az egészségügyi dolgozóknál, saját észlelésük szerint a család kevésbé tölti be elvárt támogató funkcióját. A társas támogatást inkább a családon kívüli, munkahelyi kapcsolatok, közösségek biztosítják.

Az egészségügyi dolgozók utánkövetéses vizsgálatának eredményei szerint az egészségügyi dolgozók 2006-ban már a nem egészségügyi dolgozókhöz és saját, 2002-ben adott válaszaikhoz képest is jobbnak tartották az egészségi állapotukat. A társas támogatást illetően az eltelt négy év alatt javult a család támogató funkciójának megítélése, de még mindig alacsonyabb a családon kívüli támogatottságnál.

Az egészségügyi dolgozók nem tudják jobban befolyásolni a munkacsoportjukban történeteket, míg a nem egészségügyi dolgozóknál ez javuló tendenciát mutatott. A WHO-jóllétskálán elért eredmények mindkét csoportban javulást mutattak, az egészségügyi dolgozók csoportjában az értékek magasabbak voltak. Saját bevallásuk szerint a feszültség, az idegesség kevésbé jellemző rájuk, a depresszió szintje is alacsony maradt. Mindezekkel ellentmondó adat, hogy az elégedettséggel kapcsolatos értékek viszont nem emelkedtek (ennek magyarázatára a szerzők nem térnek ki).

Ramirez és munkatársai (1996; in Pikó–Piczil 2006) szoros összefüggést találtak a stressz-szint és a nők munkaelégedettsége között. Az egészségügyi dolgozók között a nők munkával való elégedettsége igen alacsony, amihez e szakma társadalmi elismertségének hiánya is hozzájárul (Pikó 2001). Pikó és Piczil (2000) vizsgálati eredményei azt mutatják, hogy a nők elégedettségét, illetve elégedetlenségét az osztály légköre, a műszakbeosztás, a fizetés mértéke befolyásolja, de fontosnak tartják, hogy megfelelő legyen az eszközökkel történő el-

látottság is, és az általuk végzett munka sikerélményt adjon.

Salavec és munkatársai (2006) tanulmányukban számos kutatásra hivatkoznak, melyek a munkahelyi stressz és az énhatékonyság mentális egészségre gyakorolt hatását vizsgálták. Greenglass és Burke (2000, 2002) nővérekkel végzett vizsgálatában az alacsony énhatékonyság prediktora volt az érzelmi kimerültségnek, a deperszonalizációnak, a depresszióknak, a szorongásnak és a munkával való elégedetlenségnek. Jimmieson (2000) viszont nem tudott kapcsolatot kimutatni az énhatékonyság és a deperszonalizáció, a pszichés jóllét és a munkával való elégedettség között. Az énhatékonyság moderáló szerepére vonatkozóan sincsenek egybehangzó eredmények a munkahelyi stressz és a testi, illetve a pszichés jóllét közötti kapcsolatokat illetően: egyes szerzők (Jimmieson et al. 2004) vizsgálatának eredményei szerint a magas énhatékonyság csökkenti az alacsony kontroll káros hatását a testi egészségre vonatkozóan; más vizsgálatok szerint moderálta az autonómia hiánya, a rutinszerű munka, a gyakori konfliktusok és a kiégés kapcsolatát (Grau et al. 2001). E vizsgálatok eredményei (Jimmieson et al. 2004; Greenglass–Burke 2000) nem támasztották alá a magas énhatékonyság moderáló szerepét a munkahelyi stressz és az egészség közötti kapcsolatra vonatkozóan (Salavec és mtsai 2006).

Pikó (2006, in Kovács 2006) vizsgálatában a személyes hatékonyság a munkaelégedettséggel pozitív, míg a szerepkonfliktussal és a pszichoszomatikus betegségekkel negatív kapcsolatot mutatott. A munkaelégedettség és a szerepkonfliktus előre jelezheti az érzelmi kimerülést és a dehumanizáló attitűdöt.

Gyórfy és munkatársai (2012) a gyógyítók helyzetével és egészségével kapcsolatos

magyarországi vizsgálatok szakirodalmi áttekintésében arra hívják fel a figyelmet, hogy a vizsgálatok jellemzően patogenetikus megközelítésűek, s kisebb mértékű a pozitív példák, az erőforrások és a protektív tényezők vizsgálata.

VIZSGÁLAT

Hipotézisek

Jelen kutatás azt kívánja feltárni, hogy a munkahelyi stressz, a munka-magánélet egyensúly, az éhatékonyság és a munkahelyi elégedettség milyen kapcsolatban állnak egymással, továbbá hogyan befolyásolják az egyének jóllétét. A fenti összefüggések vizsgálatára az alábbi hipotézisek kerültek megfogalmazásra.

1. Az éhatékonyság és a munka-magánélet egyensúly összefüggésére vonatkozóan azzal a feltételezéssel élünk, hogy a nagyobb mértékű éhatékonysághoz a munka-magánélet egyensúly pozitívabb értéke társul (*H1*).
2. A munkahelyi stressz vonatkozásában több összefüggést feltételezünk: a nagyobb mértékű munkahelyi stressz negatív kapcsolatban áll mind a munkahelyi elégedettséggel (*H2a*), mind a munka-magánélet egyensúlyal (*H2b*), illetve az egyének jóllétével (*H2c*) is.
3. A jólléttel – feltételezésünk szerint – a munka-magánélet egyensúly (*H3a*) és a munkahelyi elégedettség (*H3b*) is pozitív korrelációban áll.
4. Hipotézisünk szerint, melyet az egyének jóllétét meghatározó tényezők vonatkozásában állítottunk fel, a munkahelyi stressz alacsonyabb értéke, a magasabb munkával való elégedettség és a nagyobb mértékű munka-magánélet egyensúly pozitívan és közvetle-

nül, míg a nagyobb fokú éhatékonyság szintén pozitívan, ám a munka-magánélet egyensúlyon keresztül közvetetten hat a jóllétre (*H4*).

Vizsgálati személyek, a vizsgálat körülményei

A vizsgálatban részt vevő személyek mindannyian egy dél-alföldi kórház munkatársai, a kutatás lefolytatása a kórház igazgatójának hozzájárulásával történt. A dolgozók önkéntesen és anonim módon töltötték ki a papír-ceruza alapú kérdőíveket, amelyeket a kórház különböző osztályainak vezetőinél hagytunk, így a dolgozók szabadon hozzáférhettek azokhoz.

Kérdőíveinket 86 egészségügyi szakdolgozó töltötte ki, 80 nő és 6 férfi. A minta homogenitásának növelése érdekében, illetve a szakirodalomban idézett nemi különbségek miatt (lásd pl. Amaro–Russo–Johnson 1987) a statisztikai elemzésekből a férfiak válaszait kizártuk. A vizsgálati mintát így 80 női egészségügyi szakdolgozó alkotta, munkakörüket tekintve főként asszisztensek (45%), ápolók (36%), adminisztrátorok (10%), illetve egyéb munkakört betöltők (elsősorban gyógytornászok és szülésznők) 9%. A vizsgálati személyek életkorát tekintve 3 fő (~4%) 25 évnél fiatalabb, 19 fő (~24%) 26 és 35 év közötti, 27 fő (~34%) 36 és 45 év közötti, 24 fő (30%) 46 és 55 év közötti, míg 7 fő (~9%) 56 évnél idősebb.

Vizsgálati módszerek

A vizsgálat során alkalmazott pszichológiai konstruktumok felmérése mellett a kérdőív szociodemográfiai, illetve a jóllétet meghatározó egyéb tényezőkre vonatkozó kérdéseket is tartalmazott. A nem, az életkor és a családi állapot lekérdezésén túl a sportolási, étkezési és alvási szokások, a káros szenved-

délyek (kávéfogyasztás, dohányzás), illetve a munkavégzés időbeli jellemzői (heti munkaórák száma, túlórázás, műszakos beosztás), valamint a szolgálati idő is szerepelt a kérdések között.

Jóllét

A jóllét mérésére a WHO Általános Jóllét Kérdőív (Bech et al. 1996) ötitemes, rövidített változatát alkalmaztuk, amelynek reprezentatív magyar mintán történő validálása is ismert (Susánszky és mtsai 2006). A kérdőív állításai mentén a kitöltők egy négyfokú Likert-típusú skálán nyilatkoznak a közérzetükről (1 – egyáltalán nem jellemző; 4 – teljesen jellemző). Vizsgálatok szerint (Susánszky és mtsai 2006; Neculai et al. 2006) az ötitemes skála megbízható, amelyet vizsgálatunk is alátámasztott (*Cronbach-féle* $\alpha = 0,77$).

Munkahelyi elégedettség

A munkahelyi elégedettség mérésére a Minnesota Elégedettségi Kérdőív (*Minnesota Satisfaction Questionnaire*; Weiss et al. 1967) rövidített, húszitemes változatát alkalmaztuk. A kérdőív a munkavégzés 20 különböző aspektusával (egyebek mellett a munkafeladatokkal, a vezetővel, a kompenzációval) való elégedettségen keresztül az általános munkahelyi elégedettséget ragadja meg. A kérdőív itemeire egy ötfokú Likert-skálán történik a válaszadás (1 – nagyon elégedetlen vagyok; 5 – nagyon elégedett vagyok). A kérdőív kitöltése során a válaszadónak a munkavégzés különböző aspektusaival való elégedettségének mértékét kell kifejeznie. A skála magas megbízhatóságát számos tanulmány alátámasztotta (ld. Weiss et al. 1967; Schleicher et al. 2004); vizsgálatunkban szintén magas megbízhatóságról számolhatunk be (*Cronbach-féle* $\alpha = 0,88$).

Munka-magánélet egyensúly

A munkahely és a magánélet összeegyeztetésének talán legérzékenyebb pontja a munka és a család összeegyeztethetőségének kérdése. A munka és a családi élet közötti átcsapások vizsgálatára az Amerikai Egyesült Államokban folytatott MIDUS (*National Survey of Midlife Development in the United States, 1995–1996*; Brim et al. 2004) kutatásokhoz kialakított tizenhat itemes mérőeljárást alkalmaztunk.

A kitöltőknek egy ötfokú Likert-típusú skála segítségével kell kifejezniük, hogy az állításokban foglaltak milyen gyakran történnek meg velük (1 – mindig; 5 – soha).

A kérdőív azon magyar nyelvű változatát, amelyet vizsgálatunkban is alkalmaztunk Gadanez és munkatársai (2012) fordították és alkalmazták; a kutatásukban közölt megbízhatósági eredményeik alapján két itemet nem használtunk jelen vizsgálatunkban sem. Az általunk alkalmazott tizennégy itemes kérdőív megbízhatósága (*Cronbach-féle* $\alpha = 0,65$) egy további item („*A munkahelyi problémák és aggodalmak otthon is foglalkoztatják.*”) kizárásával növelhetővé vált (*Cronbach-féle* $\alpha = 0,68$); az item kizárását az item-total korreláció értéke ($r = 0,007$) is indokolta.

Énhatékonyság

Vizsgálatunkban a Schwarzer és Jerusalem (1995) által kialakított 10 tételű Általános Énhatékonyság (*General Self-Efficacy Scale*) kérdőívet alkalmaztuk, amelynek magyar nyelvre történő adaptálása Kopp Mária közreműködésével történt (Kopp és mtsai 1995). A kérdőív esetében a válaszadás egy négyfokú Likert-típusú skálán történik (1 – egyáltalán nem jellemző; 4 – teljes mértékben jellemző). A vizsgálatok a skála magas megbízhatóságáról számoltak be (ld. Salavecz és mtsai 2006;

Luszczynska et al. 2005), ami tanulmányunkban is megerősítésre került (*Cronbach-féle* $\alpha = 0,87$).

Munkahelyi stressz

Vizsgálatunk középpontjában speciális célcsoport, egy dél-alföldi kórház egészségügyi szakdolgozói álltak. Mivel a vizsgálati mintát egy szervezet dolgozói alkották, ezért célcsoportunk az őket érő speciális stresszorok feltárása volt, amelyek egyrészt az egészségügyi intézményekre jellemzőek, másrészt az adott szervezetből fakadnak. Ennek érdekében a munkahelyi stressz mérése esetében saját kialakítású mérőeszköz fejlesztése mellett döntöttünk.

A kérdőív kialakításának első lépéseként feltérképeztük, hogy a szakirodalomban előforduló stresszorok közül melyek jellemzik az adott egészségügyi intézményt. Ennek érdekében a Juhász (2002) által Cooper és Davidson (1987), illetve Cooper és Marsall (1978) munkái alapján készített munkahelyi stresszorokkal kapcsolatos összefoglalójából kiindulva egy közel 30 kérdésből álló interjúvezérfonalat állítottunk össze; az interjút a kórház különböző osztályain dolgozó tíz egészségügyi szakdolgozóval folytattuk le. A válaszokat kérdésenként összesítve egy tizenkilenc ítemes kérdőív került kialakításra, azokra a területekre fókuszálva, amelyek az előzetes interjúválaszok alapján problémásnak minősültek, azaz amelyek arra engedtek következtetni, hogy stresszorként jelenhetnek meg az intézmény dolgozói körében. A munkahelyi stressz mérésére alkalmas kérdőív kiter a munkakörülményekre (az ingatlanok állapotára és az eszközállományra egyaránt), a szervezeti jellemzőkre (a szervezeti egység működésére; a kommunikáció és

a konfliktuskezelés megfelelőségére), a munkakör jellegzetességeire (például a feladatok, a felelősség, az érzelmi megterhelés, a célok és karrierlehetőségek vonatkozásában), illetve olyan tünetekre, amelyeket a stressz következményeként észlelhetnek a dolgozók, továbbá az azok megoldására tett egyéni és szervezeti erőfeszítésekre.

A kérdőív egyes tételeit egy ötfokú Likert-típusú skálán, az alapján kellett megítélni a kitöltőknek, hogy a megfogalmazottak mennyire megfelelőek az adott szervezetben (1 – egyáltalán nem megfelelő; 5 – teljes mértékben megfelelő). A kérdőív ítemeinek átkódolásával a skála kiértékelése során a magasabb értékek a stresszorok nagyobb mértékű előfordulását jelölik. A statisztikai elemzések a tizenkilenc ítemes skála magas megbízhatóságáról számoltak be (*Cronbach-féle* $\alpha = 0,92$).

A változók leíró statisztikai jellemzése

A vizsgált változók összefüggéseit feltáró statisztikai elemzések előtt, az egyes mérőeszközök esetében normalitásvizsgálatot végeztünk. A pszichológiai változók (jóllét, munkahelyi elégedettség, munka-magánélet egyensúly, énhatékonyság, munkahelyi stressz) normál eloszlást követnek (Kolmogorov–Smirnov teszt, $p > 0,05$ minden változó esetében); a változók leíró statisztikai jellemzőit, illetve korrelációs összefüggéseit az 1. táblázat foglalja össze. A statisztikai elemzéseket a nyolcvanfős mintán folytattuk le. A statisztikai elemzéseket az IBM SPSS Statistics 21 program segítségével végeztük; kivételt ez alól egyedül az útmodell-elemzések képeznek, amelyekhez R package (Rosseel 2012) programcsomagot alkalmaztunk.

1. táblázat. A vizsgált pszichológiai változók leíró statisztikai jellemzői és korrelációs összefüggései

	Átlag	Szórás	1.	2.	3.	4.	5.
1. Munkahelyi elégedettség	3,38	0,59	–				
2. Jóllét	2,53	0,62	0,30**	–			
3. Munka-magánélet egyensúly	3,36	0,42	0,28*	0,37**	–		
4. Énhatékonyság	3,30	0,42	0,08	0,14	0,21 ⁺	–	
5. Munkahelyi stressz	3,20	0,57	–0,67**	–0,18	–0,39**	–0,07	–

+p < 0,1, *p < 0,05, **p < 0,01

EREDMÉNYEK

A vizsgált pszichológiai változók összefüggései

A korrelációs összefüggések alapján (1. táblázat) elmondható, hogy az első hipotézisünkben szereplő változók, azaz az énhatékonyság, illetve a munka-magánélet egyensúly (H1) közötti összefüggés iránya az elvártnak megfelelő; erőssége azonban tendenciaszintű. Minél hatékonyabbnak ítéli magát valaki, annál kiegyensúlyozottabbnak érzi magát a munka és a magánélet vonatkozásában ($r = 0,21$; $p < 0,1$), a tendenciaszintű eredmény általánosíthatóságát azonban érdemes fenntartásokkal kezelni.

Második hipotézisünk – melyben a munkahelyi stressz negatív vonatkozásait feltételeztük a munka-magánélet egyensúly, a munkahelyi elégedettség és a jóllét vonatkozásában – részben igazolódott.

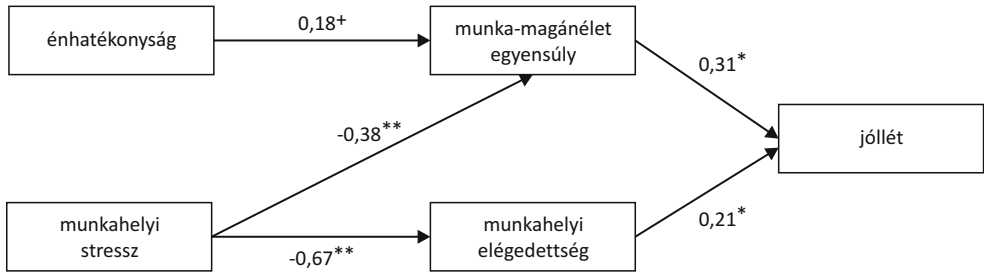
Amint az a korrelációs eredményeket bemutató 1. táblázatból kitűnik, a munkahelyi stressz szignifikáns negatív kapcsolatban áll mind a munkahelyi elégedettséggel (H2a), mind a munka-magánélet egyensúllyal (H2b). Eszerint elmondható, hogy minél nagyobb mértékben észlelik az egyének a stresszforrások jelenlétét a munkahelyen, annál elégedetlenebbek a munkájukkal ($r = -0,67$; $p < 0,01$), illetve annál kevésbé érzik kie-

gyensúlyozottnak a munkájuk és a magánéletük kapcsolatát ($r = -0,39$; $p < 0,01$). Nem igazolódott be azonban a munkahelyi stressz és a jóllét kapcsolatára vonatkozó feltevésünk (H2c), bár a nagyobb mértékű munkahelyi stresszrel alacsonyabb jóllét jár együtt, a két változó kapcsolata nem bizonyult szignifikánsnak ($r = -0,18$; $p > 0,1$).

Végül a jóllét vonatkozásában azt feltételeztük, hogy a konstruktum a munka-magánélet egyensúlyával (H3a) és a munkahelyi elégedettséggel (H3b) is kapcsolatban áll. Hipotéziseink beigazolódtak, hiszen a nagyobb munkahelyi elégedettség, illetve a munka és a magánélet kiegyensúlyozottabb viszonya esetében is szignifikánsan nagyobb mértékű jóllétről számolnak be a megkérdezettek ($r = 0,37$; $p < 0,01$ és $r = 0,30$; $p < 0,01$).

A jóllét háttérében álló tényezők

A jóllétet meghatározó tényezők közül a munkahelyi stressz, a munkahelyi elégedettség és a munka-magánélet egyensúly esetében közvetlen, míg az énhatékonyság kapcsán a munka-magánélet egyensúlyon keresztül ható közvetett kapcsolatot feltételeztünk (H4). A hipotézisünket útmodell segítségével teszteltük, az illeszkedési mutatók azonban e modell esetében nem bizonyultak kielégítőnek ($\chi^2 = 12,88$; $df = 3$; $p < 0,01$; $RMSEA = 0,20$; $CFI = 0,86$; $SRMR = 0,13$; $TLI = 0,54$).

2. ábra. A jóllétet meghatározó tényezők útmodellje
 $+p < 0,1$, $*p < 0,05$, $**p < 0,001$

A statisztikai elemzés módosítási mutatóit (*modification indices*) figyelembe véve egy módosított modell (2. ábra) elemzését is lefolytattuk, amelyben a munkahelyi stressz már a munka-magánélet egyensúly és a munkahelyi elégedettség közvetlen meghatározójaként szerepelt; a módosított modellben a munkahelyi stressz a jólléttel e két változón keresztül csupán közvetett kapcsolatban állt.

A módosított modell illeszkedése megfelelőnek bizonyult ($\chi^2 = 1,98$; $df = 4$; $p > 0,05$; $RMSEA = 0,00$; $CFI = 1,00$; $SRMR = 0,03$; $TLI = 1,07$). Az útmodell-elemzés alapján az énhatékonyság munka-magánélet egyensúlyra gyakorolt hatása tendenciaszintű ($\beta = 0,18$; $p < 0,1$), míg a munkahelyi stressz mind a munka-magánélet egyensúlyra ($\beta = -0,38$; $p < 0,001$), mind a munkahelyi elégedettségre szignifikáns negatív hatással van ($\beta = -0,67$; $p < 0,001$). A jóllét közvetlen meghatározói között szerepel az énhatékonyság és a munkahelyi stressz által befolyásolt munka-magánélet egyensúly ($\beta = 0,31$; $p < 0,05$), illetve a munkahelyi stressz által meghatározott munkahelyi elégedettség ($\beta = 0,21$; $p < 0,05$).

A pszichológiai változók további összefüggései

A pszichológiai változók mérése mellett számos tényezőt vizsgálat tárgyává tettünk, amelyekkel kapcsolatban hipotézisek nem kerültek megfogalmazásra, a pszichológiai változókkal kapcsolatos összefüggéseik viszont hozzájárulhatnak a vizsgált témakör tanulmányozásához.

Az életkor és a munkahelyi elégedettség ($\rho = 0,12$; $p > 0,1$), az énhatékonyság ($\rho = 0,10$; $p > 0,1$), illetve a jóllét ($\rho = 0,05$; $p > 0,1$) között korrelációvizsgálatot alkalmazva nem találtunk összefüggést, míg a munkahelyi stressz ($\rho = 0,21$; $p < 0,1$), illetve a munka-magánélet egyensúly ($\rho = 0,19$; $p < 0,1$) esetében az összefüggés tendenciaszintű. Az eredmény a munkahelyi elégedettség, az énhatékonyság és a jóllét esetében arra enged következtetni, hogy az általunk vizsgált pszichológiai változók mértéke nincs összefüggésben az életkorral; azaz az átlagértékek az életkortól függetlenül egyaránt jellemzőek a mintára. És bár a tendenciaszintű eredmények általánosíthatóságát érdemes lenne újabb vizsgálat segítségével tesztelni, úgy tűnik, hogy az életkor előrehaladtával a munkahelyi stressz mértéke valamelyest növekszik, viszont a munka

és a magánélet összeegyeztethetősége valamelyest javul.

A *családi állapot* tekintetében a statisztikai elemzésekhez összevonásokat végeztünk. Az így kialakított csoportok között a függetlenmintás t-próba tendenciaszintű eredményei alapján elmondhatjuk, hogy a párkapcsolatban élők (a házasok, illetve az élettársi kapcsolatban élők) ($n = 28$; $M = 2,61$) a jóllét magasabb szintjéről számolnak be, mint az elváltak, a családjuktól külön élők, illetve a hajadonok ($n = 52$; $M = 2,36$) ($t(2)78 = -1,73$; $p < 0,1$). Amennyiben a két csoport között más eltérés nem tapasztalható, akkor a jóllét különbözőségét a családtól kapott társas támasz hatásának tulajdoníthatjuk. A *munkakörben eltöltött évek* számával az énhatékonyság növekszik ($r = 0,2038$; $p < 0,1$). A tendenciaszintű eredmény nem mond ellent az elvártnak, mely szerint az idő előrehaladtával az egyének tapasztalatot szereznek munkafeladataik ellátásában, ezáltal hatékonyabbnak érzik magukat. Utóbbi két eredmény általánosíthatósága szintén megkérdőjelezhető a tendenciaszintű eredményekből kifolyólag.

A *normál munkarendtől való eltérés* és a munka-magánélet egyensúly kapcsolatát vizsgálva függetlenmintás t-próba alkalmazásával szignifikáns különbséget tapasztaltunk ($t(73,00) = 2,14$; $p < 0,5$). A műszakos munkavégzést és ügyeletet teljesítők ($n = 45$; $M = 3,44$) inkább beszámolnak arról, hogy nehézségük adódik a magánélet és a munkavégzés összeegyeztetésében, mint a normál munkarendben dolgozók ($n = 30$; $M = 3,22$).

Az *általános egészségi állapottal* kapcsolatban számos összefüggést (szignifikáns pozitív korrelációt) tártunk fel:

- a munkahelyi stressz mértékével; minél egészségesebbnek ítéli magát valaki, annál kevésbé éli meg stresszorként a munkavégzés

különböző aspektusait ($\rho = 0,28$; $p < 0,01$);

- az elégedettséggel; minél egészségesebbnek ítéli magát valaki, annál elégedettebb a munkájával ($\rho = 0,36$; $p < 0,01$);

- a munka-magánélet egyensúlyal; minél egészségesebbnek ítéli magát valaki, annál összeegyeztethetőbbnek érzi a munkáját a magánéletével ($\rho = 0,23$; $p < 0,05$);

- a jólléttel; minél egészségesebbnek ítéli magát valaki, annál nagyobb mértékű jóllétről számol be ($\rho = 0,36$; $p < 0,001$).

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunk célja annak feltárása volt, hogy milyen hatással van az énhatékonyság személyiségtényezője, illetve a munka jellegzetességeinek egyéni észlelete (a munka-magánélet egyensúly, a munkahelyi stressz, a munkahelyi elégedettség) a munkavállalók jóllétére egy specifikus célcsoport, az egészségügyi szakdolgozó nők körében – a specifikus célcsoportból fakadó alacsony mintanagyság egyben a vizsgálat limitációját is jelenti. A jóllét vizsgálatára irányultan eredményeink megerősítették, hogy a munka-magánélet egyensúly és a munkahelyi elégedettség egyaránt befolyásolja a jóllét-érzetet. Amennyiben a dolgozók munkavégzési feltételei támogatják az egyensúly fenntartását (pl. rugalmas időbeosztás, családbarát programok révén), ez növelheti a munkával, a munkahellyel való elégedettségüket. Az elégedettebb dolgozónak pozitívabb a jólléte, mely nemcsak az egyén, de a munkaadók szempontjából is számtalan előnnyel jár: javul a munka minősége, a munkahelyi viselkedés és morál, kevesebb lesz a hiányzás, kisebb a betegségi és a fluktuációs ráta. Így mindebből nyilvánvalóan következik, hogy a munka-magánélet egyensúly hiánya

kedvezőtlenül befolyásolja a teljesítményt, a mentális egészséget, a szervezettel szembeni lojalitást és (a demotiváció révén) a karrier alakulását is (Hobson–Delunas–Kestic 2001).

Modellünkben az is kitűnt, hogy a munkahelyi stressz közvetlenül befolyásolja a dolgozók munkaelégedettségét, hiszen a túlzott nyomás kedvezőtlenül érintheti megküzdési képességeiket, s a stresszel szembeni ellenálló képességüket is csökkentheti. Ez nem meglepő módon kudarcokhoz, sikertelenséghez, majd munka-elégedetlenséghez (vagy krónikus stressz esetén) hiányzashoz, elszegényedő (munkahelyi) kapcsolatokhoz és csökkenő munkateljesítményhez vezethet. A stressz a munka-magánélet egyensúlyra szintén negatívan hat: a dolgozó hazaviszi a stressz okozta feszültséget, a munkahelyi gondokat, problémákat, ami aztán kedvezőtlenül befolyásolja a családi kapcsolatai működését, a családi élettel való elégedettségét, így összességében a jóllét-érzetét.

A stressz – közvetett módon – a jóllét ellen hathat. Ennek hátterében az áll, hogy a munkastressz gyengíti az egyén belső pszichológiai erőforrásait (pl. rugalmassága, optimizmusa, önbizalma, humora) „bevetését” a stressz ellen, romlik az egyén megküzdési potenciálja és immunkompetenciája. Ennek eredményeképp az egyén szubjektív jóllét-érzete romlik.

Eredményeink illeszkednek Dewe és Kompier (2008) megközelítéséhez, akik a jóllétet kettős polaritásúnak tartják. A pozitív póluson a jóllét állapotára jellemző, hogy a személy élete kihívásokkal van tele, használni tudja kreativitását, identitást kölcsönöz a munkából, azt értelemtelinek látja, és ki tud teljesedni benne. Mindehhez az elégedettség érzésén keresztül vezet az út. A negatív jóllétpólushoz közeli egyén ingerlé-

keny, szorongó, türelmetlen vagy kimerült lehet, mindemellett rossz táplálkozás, alvászavarok és mozgásszegény életmód is jellemezhetik. Ez az állapot a szerzők szerint stressz hatására következik be, így a stressz és a jóllét kapcsolatáról feltételezhetjük, hogy a jóllét hiánya a stressz okozta elégedetlenség következményeként áll elő.

Eredményeink arra is rávilágítottak, hogy a jóllétet az egyén egyik legfontosabb belső erőforrása, az énhatékonysága közvetetten befolyásolja, méghozzá a munka-magánélet egyensúlyon keresztül. És bár az eredmény csupán tendenciaszintűnek bizonyult, az összefüggés iránya alapján az állapítható meg, hogy minél erősebb valakinek az énhatékonysága, annál inkább hisz a saját képességeiben, hogy meg tud küzdeni a munka-család egyensúly kialakításának nehézségéből adódó problémákkal. Ilyen kapacitás mellett az egyén reálisan méri fel az erőforrásait, aminek következtében oda tud figyelni a munka és a privát (családi) élete egyensúly kialakítására, észleli, ha az egyensúly kibillen megszokott állapotából, és (korábbi tapasztalatai révén, melyek a megküzdési készségeit erősítették) hatékonyan közbe tud avatkozni.

Kutatásunk ezen eredményei kapcsán érdemes lehet megemlíteni, hogy míg a jóllét közvetlen meghatározói között olyan, az egyén és a munka interakcióján alapuló konstruktumok szerepelnek, mint a munka-magánélet egyensúly, illetve a munkahelyi elégedettség, addig a személyiségjellemzőként definiált énhatékonyság, illetve a stresszkezelés képessége – amely a vizsgálatunkban szereplő munkahelyi stressz észleletére lehet hatással – csupán közvetett módon fejt ki hatását. Az eredmény illeszkedik Segal (1999) munkahelyi egészségfejlesztési programjában nyújtott integratív szemléletéhez, mely

szerint az egyéni fókuszú fejlesztés mellett nem hanyagolható el a szervezeti tényezőkbe való beavatkozás sem, mert ezek egyaránt hatással vannak a munkavállalók egészségére.

A vizsgált háttérváltozók mentén nem meglepő módon láthattuk azt a tendenciaszintű eredményt, hogy a párkapcsolatban élők (a házások és az élettársi kapcsolatban élők) magasabb szintű jóllétről számoltak be, mint az egyedülállók. A munkával eltöltött évek száma az énhatékonysággal áll pozitív összefüggésben, a műszakos munkarend pedig a munka-magánélet egyensúly alacsonyabb mértékével jár együtt. A munkavállalók fizikai és pszichés egészségi állapota bázist képezhet minden szubjektíven megélt munkatényező pozitív alakulásához: védelmet jelent a stresszel szemben, kedvez a kiegyensúlyozott kapcsolatok működtetésének, befolyásolja az elégedettséget, és végső soron a globális jóllét meghatározó összetevője (Zautra-Hempel 1984).

A munkahelyi jóllét-érzet erősíthető, ha a munkaadók tudatosan úgy alakítják a munkavégzési (külső és belső) feltételeket, hogy az pozitív irányba hasson a dolgozók jóllét-érzetére. Olyan lehetőségek és feltételek biztosításával tehetik meg ezt, mint például az (Page 2005):

- értelmes, jelentéssel bíró munka;
- a felelősség és a függetlenség a munkában;
- a munkából fakadó szubjektív teljesítményérzet és
- a képességekhez, a tudáshoz illeszkedő feladatok biztosítása.

Ha a külső feltételekre gondolunk, akkor érdemes

- a reális munkaóraszám,
- a kedvező munkafeltételek és
- a fejlődés, az előrelépés lehetőségét biztosítani, s hangsúlyt fektetni

- a jól végzett munka (anyagi és nem anyagi jellegű) elismerésére,
- a munkabiztonságra, valamint
- az egyén individuumként való elismerésére.

Az úgynevezett „stressztörvény” (a munkavédelemről szóló 1993. évi XCIII. törvény 2008. január 1-jétől hatályos módosítása) meghatározza a pszichoszociális kockázati tényezők kezelésének munkáltatói feladatát. A törvény szabályozza azt is, hogy a munkaadóknak fel kell mérniük, milyen kockázatot jelent a stressz, ill. hogyan lehet azt csökkenteni, s milyen tevékenységek irányultak eddig a pszichoszociális kockázatok csökkentésére. A különböző munkahelyi egészségfejlesztési és jóllét-programok (a munkahelyi stresszkezelés) révén a szervezetek nemcsak ennek a törvényi kötelezettségnek tehetnek eleget, de hosszú távon biztosíthatják saját dolgozóik fizikai, mentális és pszichés egészségét, ami a dolgozók elégedettségében, munkateljesítményében és a munkaadóikkal szembeni lojalitásban térül meg. A „stressztörvény” gyakorlati megvalósítását segítve saját vizsgálatunk eredményei alapján a következő javaslatokat fogalmazhatjuk meg a munkáltatók részére:

Az egészségügyi szervezetekben jelen lévő munkahelyi stresszorok beazonosításával és csökkentésével a munkáltató növelheti a munkahelyi elégedettséget, és javíthat a munka-magánélet egyensúlyon is, hisz eredményeink szerint a munkahelyi stressz közvetlenül befolyásolja az egészségügyi dolgozók elégedettségét, és a munka-magánélet egyensúlyra is negatívan hat; közvetett módon pedig rontja az egyén szubjektív jóllét-érzetét azáltal, hogy csökken az egyén stresszel szembeni megküzdő képessége.

A munka-magánélet egyensúly biztosítására és a munkahelyi elégedettség növelésére

irányuló fejlesztési javaslatok a dolgozók jóllét-érzetét is növelhetik; a stresszorok csökkentése mellett a munkavégzés feltételeinek javításával, a munkarend és munkaidő megfelelő szervezésével, családbarát intézkedésekkel, családi napok szervezésével is sokat tehetnek a szervezetek dolgozóik jóllét-érzetének növeléséért.

A jóllét-érzetet – közvetett módon, illetve a tendenciaszintű eredményekből kifolyólag további vizsgálatok általi megerősítést igényelve – a dolgozók énhatékonysága is befolyásolhatja: a hit saját képességeikben, céljaik elérésében, stresszel szembeni megküzdési képességükben. Ez a belső erőforrás fejleszthető a pozitív tulajdonságok tudatosításával, az önismeret, az önértékelés fejlesztésével, a stresszkezelési ismeretekre, a megküzdési módokra vonatkozó információk bővítésével is. Eredményeinkből az is látható, hogy az énhatékonyság a munkatapasztalattal nő: a tapasztaltabb munkatársak, ill. a vezetők a tapasztalatszerzés lehetőségének biztosításával, ill. etve a személyre szabott, sikerélményt nyújtó feladatok kiosztásával, a feladatok végrehajtására vonatkozó

visszajelzés megfelelő módjával is segíthetik (kezdő) munkavállalóik énhatékonyság-érzetének a növelését. Eredményeink szerint az énhatékonyság érzése a munka-magánélet kapcsolatát is kiegyensúlyozottabbá teszi.

Az egészségügyi dolgozók általános egészségi állapotának megőrzése és fejlesztése szintén fontos védőfaktorot jelenthet a stresszel szemben, növelheti a munkával való elégedettséget, kiegyensúlyozottabbá teszi a munka-magánélet viszonyt, összességében pozitívan hat az egyén jóllét-érzetére. Ez megvalósítható (testi és lelki) egészségfejlesztési programok szervezésével (pl. sportolási lehetőségek; lelki egészségvédelemmel kapcsolatos előadások, szakmai napok, tréningek; szupervíziós lehetőségek biztosítása); a dolgozók pedig fokozottabb egészségtudatos magatartásukkal is segíthetik saját egészségi állapotuk megőrzését.

Az egészségügyi szervezetek akár tervezett stresszkezelési tevékenységekkel (pályázati források igénybevételeivel is), akár a szervezeti tényezők módosításával egyaránt növelhetik dolgozóik jóllét-érzetét.

SUMMARY

DETERMINANTS OF WELL-BEING AMONG HEALTH CARE PROFESSIONALS

Background and aims: Nowadays, employers still pay little attention to the employees' well-being in a direct and conscious way. Promotion of physical and mental health usually gets more emphasis, however, creating suitable circumstances for mental well-being, an essential constituent of mental health, can highly increase the feeling of self-efficacy, performance, satisfaction and organizational commitment. Encouraging well-being should be particularly important in case of jobs where employees are exposed to increased risks of stress and burnout (e.g. in the field of education, health care and social services). The aim of the present study is to examine the determinants of well-being among health care professionals being exposed to stress during their work. *Methods:* The questionnaire study revealed participants' well-being, job satisfaction, work-life balance, general self-efficacy and job-related stress. *Results:*

According to the results, work-life balance and job satisfaction had direct impacts on well-being, while self-efficacy and job-related stress influenced well-being indirectly. *Discussion*: As well-being has positive impacts on subjective feelings as well as job performance, employers should be focusing more on ensuring job-related factors which contribute to the well-being of employees at the workplace.

Keywords: well-being, job satisfaction, work-life balance, self-efficacy, job-related stress

IRODALOMJEGYZÉK

- ÁDÁM S. – GYÖRFFY Z. – LÁSZLÓ K. (2008): A családi és munkahelyi szerepek közötti konfliktus és a pszichés jól-lét mutatók kapcsolata. In Kopp M. (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008: Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban*. Semmelweis Kiadó, Budapest. 260–266.
- ÁDÁM S. – GYÖRFFY Z. – LÁSZLÓ K. (2009): A munkahelyi elégedetlenség magas prevalenciája orvosnők körében: a munkahelyi és a családi szerepek közötti konfliktus mint lehetséges rizikótényező. *Orvosi Hetilap*, 150(31). 1451–1456.
- ALLEN, T. D. – JOHNSON, R. C. – SABOE, K. N. – CHO, E. – DUMANI, S. – EVANS, S. (2012): Dispositional variables and work–family conflict: A meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior*, 80(1). 17–26.
- AMARO, H. – RUSSO, N. F. – JOHNSON, J. (1987): Family and work predictors of psychological well-being among Hispanic women professionals. *Psychology of Women Quarterly*, 11(4). 505–521.
- ANAFARTA, N. (2011): The relationship between work-family conflict and job satisfaction: A structural equation modeling (SEM) approach. *International Journal of Business & Management*, 6(4). 168–177.
- BADGY E. (2008): *Pszichofitness – kacagás, kocogás, lazítás*. Animula, Budapest.
- BANDURA, A. (1977): Self efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84. 191–215.
- BECCHETTI, L. – CASTRIOTA, S. – GIUNTELLA, O. (2006): *The effects of age and job protection on the welfare costs of inflation and unemployment: A source of ECB anti-inflation bias?* Centre for Economic and International Studies (CEIS), Working Paper No. 245.
- BECCHETTI, L. – CASTRIOTA, S. – LONDOÑO BEDOYA, D. A. (2007): *Climate, happiness and the Kyoto protocol: Someone does not like it hot*. Centre for Economic and International Studies (CEIS), Working Paper No. 247.
- BECH, P. – STAEHR-JOHANSEN, K. – GUDEX, C. (1996): The WHO (Ten) Well-Being Index: validation in diabetes. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 65. 183–190.
- BELL, A. – RAJENDRAN, D. – THEILER, S. (2012): Job stress, wellbeing and work-life balance and Work Life Conflict Among Australian Academics. *Electronic Journal of Applied Psychology*, 8(1). 25–37.
- BRIM, O. G. – BALTES, P. B. – BUMPASS, L. L. – CLEARY, P. D. – FEATHERMAN, D. L. – HAZZARD, W. R., – SHWEDER, R. A. (2004): *National Survey of Midlife Development in the United*

- States (MIDUS), 1995–1996*. Michigan: Inter-university Consortium for Political and Social Research.
- CINAMON, R. G. (2006): Anticipated work-family conflict: Effects of gender, self-efficacy, and family background. *The Career Development Quarterly*, 54(3). 202–215.
- COOPER, C. L. – DAVIDSON, M. (1987): Sources of stress at work and their relation to stressors in non-working environments. In KALIMO, R. – EL-BATAWI, M. A. E. – COOPER, C. L. (szerk.): *Psychological factors at work and their relation to health*. World Health Organization, Geneva. 99–123.
- CROPANZANO, R. – WRIGHT, T. A. (1999): A 5 year study of change in the relationship between well being and performance. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 51. 252–265.
- CROPANZANO, R. – WRIGHT, T. A. (2001): When a “happy” worker is really a “productive” worker: A review and further refinement of the happy-productive worker thesis. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 53(3). 182–199.
- DIENER, E. (1984): Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95. 542–575.
- DIENER, E. – SUH, E. – LUCAS, R. E. – SMITH, H. (1999): Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125. 276–302.
- DI TELLA, R. – MACCULLOCH, R. J. – OSWALD, A. J. (2001): Preferences over Inflation and Unemployment: Evidence from Surveys of Happiness. *American Economic Review*, 91(1). 335–341.
- DONALD, I. – TAYLOR, P. – JOHNSON, S. – COOPER, C. – CARTWRIGHT, S. – ROBERTSON, S. (2005): Work environments, stress and productivity: An examination using ASSET. *International Journal of Stress Management*, 12. 409–423.
- FARAGHER, E. B. – CASS, M. – COOPER, C. L. (2005): The relationship between job satisfaction and health: A meta-analysis. *Occupational Environmental Medicine*, 62. 105–112.
- GADANECZ P. – KISS Zs. – OROSZ Á. – OYINLOLA-DÁVID A. (2012): *Munkában és otthon – Konfliktusok színterei*. Kutatástervezés c. kurzus, Házi konferencia, BME, Ergonómia és Pszichológia Tanszék, 2012. május 11.
- GYÓRFFY ZS. – MOLNÁR R. – SOMORJAI N. (2012): Gyógyítók helyzete és egészsége – a magyarországi vizsgálatok szakirodalmi áttekintése. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 13(2). 107–126.
- HARTER, J. K. – SCHMIDT, F. L. – KEYES, C. L. M. (2003): Well being in the workplace and its relationship to business outcomes: A review of the Gallup studies. In KEYES, C. L. M. – HAIDT, J. (szerk.): *Flourishing: The positive person and the good life*. American Psychological Society, Washington DC. 205–224.
- Health and Wellbeing UK*. (é. n.): <http://www.hwbuk.com/> (Letöltés ideje: 2013. március 4.)
- HEGEDŰS K. – RISKÓ Á. – MÉSZÁROS E. (2004): A súlyos betegekkel foglalkozó egészségügyi dolgozók testi és lelkiállapota. *Lege Artis Medicinae*, 14(11). 786–793.
- HEGEDŰS K. – KOVÁCS M. (2008): A munkahelyi stressz szerepe az egészségügyben. *Hippocrates*, 10(2). 60–64.
- HEGEDŰS K. (2012): A legsúlyosabb betegeket ellátó egészségügyi dolgozók egészségvédelme. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 13(2). 243–252.

- HOBSON, C. J. – DELUNAS, L. – KESIC, D. (2001): Compelling evidence of the need for work/life balance initiatives: Results from a national survey of stressful life events. *Journal of Employment Counseling*, 38(1). 38–44.
- IAFFALDANO, M. T. – MUCHINSKY, P. M. (1985): Job satisfaction and job performance: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 97. 251–273.
- JAKAB E. – LÁZÁR I. (2007): Munkahelyi pszichoszomatika – 1995-ben és 2002-ben mért munkahelyi stresszok a magyar munkavállalók körében két országos reprezentatív felmérés tükrében. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 62(3). 313–343.
- JUHÁSZ Á. (2002): *Munkahelyi stressz, munkahelyi egészségfejlesztés*. Oktatási segédanyag, Munka- és szervezetpszichológiai szakképzés, Budapest.
- KARASEK, R. A. – THEORELL, T. (1990): *Healthy work: Stress, productivity and the reconstruction of working life*. Basic Books, New York.
- KLEIN S. (2001): *Vezetés és szervezetpszichológia*. Edge 2000 Kft., Budapest.
- KOBASA, S. C. – MADDI, S. R. – KAHN, S. (1982): Hardiness and health: A prospective study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42(1). 168–177.
- KOPP, M. – SCHWARZER, R. – JERUSALEM, M. (1995): Hungarian Adaptation of the General Self-Efficacy Scale. <http://userpage.fu-berlin.de/~health/hungar.htm> (Letöltés ideje: 2012. július 17.)
- KUN Á. (2002): A munkával való elégedettség megismerésének elméleti és módszertani alapjai. In MÜNNICH Á. (szerk.): *A jövő vezetőinek jelene*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 57–70.
- LAZARUS, R. S. – FOLKMAN, S. (1984): *Stress, appraisal and coping*. Springer, New York.
- LEKA, S. – GRIFFITHS, A. – COX, T. (2003): *Work Organization & Stress. Systematic Problem Approaches for Employers, Managers and Trade Union Representatives*. World Health Organization, Geneva.
- LEVI, L. – LEVI, I. (2000): *Guidance on work related stress: Spice of life or kiss of death*. European Commission, Luxemburg.
http://www.enwhp.org/toolbox/pdf/1007221128_Guidance%2520on%2520work-related%2520stress.pdf (Letöltés ideje: 2011. szeptember 29.)
- LUSZCZYNSKA, A. – SCHOLZ, U. – SCHWARZER, R. (2005): The general self-efficacy scale: Multicultural validation studies. *The Journal of Psychology*, 139(5). 439–457.
- MALIK, M. I. – SAIF, M. I. – GOMEZ, S. F. – KHAN, N. – HUSSAIN, S. (2010): Balancing work and family through social support among working women in Pakistan. *African Journal of Business Management*, 4(13). 2864–2870.
- MOORMAN, R. H. (1991): Relationship between organizational justice and organizational citizenship behaviors: do fairness perceptions influence employee citizenship? *Journal of Applied Psychology*, 76(6). 845–855.
- NECULAI K. – SALAVECZ GY. – STUDER A. – KOPP M. (2006): Munkahelyi tényezők és pszichés jóllét az oktatás és kultúra területén dolgozó nők körében. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 7(2). 11–123.

- PAGE, K. (2005): *Subjective wellbeing in the workplace*. Unpublished honours thesis, Deakin University, Melbourne, Australia. <http://www.deakin.edu.au/research/acqol/instruments/index.htm> (Letöltés ideje: 2010. február 06.)
- PIKÓ B. (1999): Munkahelyi stressz a nővérek körében: kik a legveszélyeztetettebbek? *Szenvedélybetegségek*, 7(4). 272–281.
- PIKÓ B. – PICZIL M. (2000): „És rajtunk ki segít...?” *Esély*, 11(1). 110–120.
- PIKÓ B. (2001). A nővéri munka magatartástudományi vizsgálata: Pszichoszomatikus tünetek, munkahelyi stressz, társas támogatás. *Lege Artis Medicine*, 11(4). 318–325.
- PIKÓ B. – PICZIL M. (2006): A pszichoszociális munkakörnyezeti jellemzők összefüggése az életelégedettséggel nővérek körében. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 4(7). 301–310.
- REHDANZ, K. – MADDISON, D. (2005): Climate and Happiness. *Ecological Economics*, 52(1). 111–125.
- ROBERTSON, I. J. – FLINT-TAYLOR, J. (2008): Leadership, psychological well-being and organisational outcomes. In CARTWRIGHT, S. – COOPER, C. (szerk.): *The Oxford Handbook on Organisational Well-being*. Robertson Cooper Ltd., Manchester.
- ROSSEEL, Y. (2012): lavaan: An R package for structural equation modeling. *Journal of Statistical Software*, 48(2). 1–36.
- RYAN, R. M. – DECI, E. L. (2001): On happiness and human potentials: a review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*, 52. 141–166.
- SALAVECZ GY. – NECULAI K. – JAKAB E. (2006): A munkahelyi stressz és az élnhatékonyság szerepe a pedagógusok mentális egészségének alakulásában. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 7(2). 95–109.
- SALAVECZ GY. (2008): Munkahelyi stressz és egészség. In KOPP M. (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008: Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban*. Semmelweis Kiadó, Budapest. 288–297.
- SCHLEICHER, D. J. – WATT, J. D. – GREGURAS, G. J. (2004): Reexamining the job satisfaction-performance relationship: The complexity of attitudes. *Journal of Applied Psychology*, 89(1). 165–177.
- SCHWARZER, R. – JERUSALEM, M. (1995): Generalized Self-Efficacy Scale. In WEINMAN, J. – WRIGHT, S. – JOHNSTON, M. (szerk.): *Measures in health psychology: A user's portfolio. Causal and control beliefs*. NFER-NELSON, Windsor. 35–37.
- SEGAL, L. (1999): *Issues in the Economic Evaluation of Health Promotion in the Workplace*. Research Report, Monash University, Melbourne, Australia. <http://www.buseco.monash.edu.au/centres/che/pubs/rr3.pdf> (Letöltés ideje: 2014. október 22.)
- SELIGMAN, M. (2011): *Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being*. Free Press, New York.
- SELYE J. (1976): *Stressz distressz nélkül*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SIEGRIST, J. (1996): Adverse health effects of high-effort/low-reward conditions. *Journal Occupational Health Psychology*, 1(1). 27–41.
- SPECTOR, P. E. (1997): *Job satisfaction: application, assessment, causes, and consequences*. Sage, London.

- SUSÁNSZKY É. – KONKOLY THEGE B. – STAUDER A. – KOPP M. (2006): A WHO Jól-lét Kérdőív rövidített (WBI-5) magyar változatának validálása a Hungarostudy 2002 országos lakossági egészségfelmérés alapján. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 7. 247–255.
- TAIT, M. – PADGETT, M. Y. – BALDWIN, T. T. (1989): Job and life satisfaction: A re-examination of the strength of the relationship and gender effects as a function of the date of the study. *Journal of Applied Psychology*, 74. 502–507.
- WADDELL, G. – BURTON, A. K. (2006): *Is work good for your health and well-being?* TSO, London.
- WARR, P. (1987): *Work, unemployment, and mental health*. Clarendon Press, Oxford.
- WARR, P. (2007): *Work, happiness, and unhappiness*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers, New Jersey.
- WEISS, D. J. – DAVIS, R. V. – ENGLAND, G. W. – LOFQUIST, L. H. (1967): Manual for the Minnesota satisfaction questionnaire. *Minnesota studies in vocational rehabilitation*, 22. 1–120.
- WHO (1986): *Ottawa Charter for Health Promotion. Charter for action presented at the first international conference on health promotion*. World Health Organization (WHO), Ottawa, Canada.
- WINKELMANN, L. – WINKELMANN, R. (1998): Why are the Unemployed so Unhappy? Evidence from Panel Data. *Economica*, 65(257). 1–15.
- ZAUTRA, A. – HEMPEL, A. (1984): Subjective well-being and physical health: a narrative literature review with suggestions for future research. *International Journal of Aging and Human Development*, 19(2). 91–110.

A „SZKIZOFRÉNIA” DIAGNÓZIS JELENTÉSÉNEK VIZSGÁLATA LAIKUS VIZSGÁLATI SZEMÉLYEK KÖRÉBEN

SZTANCSIK Veronika
Debreceni Egyetem, Pszichológiai Intézet,
Személyiség- és Klinikai Pszichológiai Tanszék
sztancsik.veronika@arts.unideb.hu

MÁTH János
Debreceni Egyetem, Pszichológiai Intézet,
Szociál- és Munkapszichológiai Tanszék
math.janos@arts.unideb.hu

PÉK Győző
Debreceni Egyetem, Pszichológiai Intézet,
Személyiség- és Klinikai Pszichológiai Tanszék
pek.gyozo@arts.unideb.hu

ÖSSZEFOGLALÓ

Háttér és célkitűzések: Vizsgálatunk a mentális betegségekkel járó megbélyegzés kutatásának alapjaként arra keresi a választ, mennyiben különbözik általában egy pszichiátriai beteg megítélése a szkizofrénia diagnózissal rendelkező beteg megítélésétől, különös tekintettel a betegség okaira, kezelhetőségére és prognózisára, valamint veszélyességére vonatkozóan. *Módszer:* 167 önkéntes vizsgálati személy random módon került a két kísérleti csoportba, a független változóként használt rövid szöveg, „vignetta” elolvasása után válaszoltak kérdőívünkre. *Eredmények:* A szkizofrénia címke a genetikailag meghatározott, veleszületett idegfejlődési rendellenesség irányába mozdítja el a laikus oki vélekedéseket. Ugyanakkor a diagnózis nem változtat azon, hogy mennyien értenek egyet: kapcsolati vagy családi kommunikációs jellemzők játszhatnak szerepet a betegség kialakulásában. A szkizofrénia diagnózis a kezelési lehetőségek és prognózis tekintetében a gyógyszeres kezelésre szoruló, pszichoterápiával is kezelhető, ezek mellett javuló, de krónikus betegség képét inkább előhívja, mint a diagnózis nélküli leírás. Valószínűbb a diagnózis mellett a veszélyesség súlyosabb megítélése és ezzel összefüggésben a kevésbé pozitív személyiségmegítélés is. *Következtetések:* Használt módszereink alkalmasnak látszanak a diagnózis jelentésmódosító

hatásának detektálására, a címke jelentésének leíró jellemzésére. Egy antistigma-program során hasonló módszerekkel mérhetőek lennének az intervenció előtti és utáni vélekedések, attitűdök különbségei.

Kulcsszavak: mentális betegség, szkizofrénia, stigma

HÁTTÉR ÉS CÉLKITŰZÉSEK

Kutatások sora elfogadott tényként kezeli, hogy mentális betegnek lenni megbélyegzéssel jár az európai társadalmakban. A stigma bélyeg, egy olyan tulajdonított jellemző, mely értéktelenít, hiteltelenít, szégyenletes a hordozója számára. A megbélyegzés által valakiből, akit addig megbecsültünk, rendes embernek tartottunk, egy „szennyezett”, „romlott”, leértékelt személy lehet. A stigmatizáció folyamata a kapcsolat a sztereotípiára és az attribútum között (Goffman 1963; Link–Yang–Phelan–Collins 2004).

A mentális betegségekhez fűződő megbélyegzést illetően gyakran kutatott terület a szkizofrén betegek stigmatizációja (Link 2004; Brohan et al. 2010; Harangozó et al. 2013). Az észlelt és a tapasztalt stigma akadályozhatja a betegek segítségkérését, a betegség titkolására készítheti az érintetteket, megnehezítve a kezelést, de a későbbi rehabilitációt is. Szkizofréniaival élni Magyarországon jelentősen rosszabb életminőséget jelent másokhoz, más betegségekhez képest is (Péntek és mtsai 2012). A szkizofrén betegek egészségügyi ellátáshoz kapcsolódó stigma-tapasztalatait vizsgálva nemzetközi összehasonlításban elmondható, hogy a posztkommunista európai országokban élő betegek (szemben más európai országok szkizofrén betegeivel) nagyobb arányban és nagyobb mértékű megkülönböztetést tapasztalnak az egészségügyi személyzet részéről is, viselkedésüket tiszteletlenebbnek is észlelik magukkal szemben (Harangozó és mtsai 2013).

A stigmakutatások kiemelten foglalkoznak a szkizofréniaival (és különböző formáival), mert az ebbe a csoportba tartozó betegségeket általában súlyosnak tartja a közvélemény is (Link 2004; Brohan et al. 2010). Klinikai tünetei (téveszmék, hallucinációk, inkoherens beszéd, szétesett viselkedés, hangulati üresség, társas kapcsolatoktól való visszahúzóds stb.) átfogóak, változatosak: a szkizofrén személyek rejtélyesnek tűnhetnek. Ugyanakkor ez a fiatal felnőttkorban kifejlődő betegség minden kultúrában ugyanolyan gyakorisággal (0,5–1,2%) megtalálható, tehát kultúrától függetlenül minden populációban előfordul (Réthelyi 2011; Trixler–Tényi 2009). Ez a populációtól független előfordulás teszi alkalmassá a betegséggel kapcsolatos attitűdök, vélekedések és diszkrimináló viselkedések kulturális összehasonlító vizsgálatára.

Mint Callard és munkatársai rámutattak (2012), a XX. század számos megközelítése a családi kommunikáció zavarát, a közvetlen családot, különösen az anyát központi szerepűnek tartotta a szkizofrénia kialakulásában. Bár a tudományos kutatás nem bizonyította a szkizofrénia ilyenfajta kórereditét, ennek ellenére a közvéleményben mélyen gyökerezhet a betegség efféle narratívája. A biológiai elméletek a genetikai eltérésekre, az agy strukturális és funkcionális abnormalitására koncentráltak. Az elmúlt években robbanásszerű fejlődést lehetett megfigyelni a szkizofrénia kutatásban, a betegség biológiai eredete elfogadott a szakemberek körében, de a pontos okát még ma sem ismerjük (Souza–

Romano-Silva–Kennedy 2009; Rapoport–Giedd–Gogtay 2012; Moser 2014). A biológia faktorok önmagukban nem magyarázzák a betegség sokféle kimenetelét, heterogenitását a betegpopulációban. Úgy tűnik, hogy genetikai, idegfejlődési problémák, neurokémiai jellegzetességek és az agyi konnektivitás abnormalitása, valamint pszichés stresszorok mind hozzájárulnak a betegség klinikai képeinek alakulásához.

A mentális betegség stigmájának korábbi kutatásai alapján a szkizofrén beteget hibáztatják legkevésbé az emberek a betegségük kialakulásáért (szemben például a drogfüggőkkel), de mivel veszélyesnek, kiszámíthatatlannak, megbízhatatlannak tartják őket, mégis negatívan vélekednek róluk (pl. Crisp–Gelder–Goddard–Meltzer 2005; Kovács 2006; Rössler 2009; Abdullah–Brown 2011).

Vizsgálatok szerint kulturális különbségek befolyásolják a mentális betegségekhez való viszonyunkat, annak mértékét és minőségét, hogy mennyire „stigmatizálunk” (Abdullah–Brown 2011; Angermeyer et al. 2004; Littlewood et al. 2007; Rao–Feinglas–Corrigan 2007). Ennek ellenére kevés olyan hazai vizsgálat ismert, amely ebben a kultúrkörben vizsgálja a mentális betegségek reprezentációit, a megbélyegzés kulturális jellemzőit (Sztancsik–Pék 2014).

Jelen kutatásunkban arra keressük a választ, hogy különbözik-e a *szkizofrénia* címkével felruházott pszichiátriai beteg megítélése egyáltalán bármilyen pszichiátriai beteg személy megítélésétől a mi kultúránkban. Különbözik-e a tulajdonított okok, a kezelhetőség, a prognózis, a veszélyesség tekintetében? Hiszen például Feldman és Crandall (2007) vizsgálata szerint az emberek nagyobb társas távolságot tartanak kívánatosnak a pszichiátriai betegekkel kapcsolatban, ha úgy gondolják, hogy az adott betegség az illető saját

hibájából alakult ki, és ha veszélyesnek tartják a személyt, valamint minél ritkább betegségként gondolnak a kórképre. Eredményeik szerint ez a három tényező magyarázza a megbélyegzés varianciájának kb. 60%-át.

MÓDSZER

Korábban részben ismertetett vizsgálatunkban (Sztancsik–Máth–Pék 2013) 276 laikus vizsgálati személy vett részt, akik független változóként kétféle teszt- vagy egy kontrollleírást olvashattak egy minden esetben azonos fiktív személyről, aki 1) szkizofrénia diagnózissal rendelkező pszichiátriai beteg, 2) pszichiátriai beteg, 3) nem volt beteg. A vizsgálati személyek random módon kerültek a két kísérleti vagy a kontrollcsoportba.

Módszerválasztásunkat indokolja, hogy a mentális betegségekre vonatkozó stigmakutatások független változóit elemezve Link és munkatársai is (2004) kiemelték a „vignetták” (egy-egy rövid betegség- vagy személyleírást tartalmazó szövegek) alkalmazását, melyek a kezdetektől népszerűek voltak ezen a területen (pl. Star 1955; Phillips 1963; Link et al. 1999; Pescosolido et al. 2002). Ezek a rövid szövegek kifinomultabb ingerhelyzetet hoznak létre, mintha csak egyszerűen „a mentális betegségről” kérdezzük a vizsgálati személyeket, és a leírások rugalmasan változtathatók a kutató érdeklődésének megfelelően, lehetőséget adva nagyobb populáció randomizált, kísérleti elrendezésű vizsgálatára is.

Kutatásunk tervezése során szem előtt tartottuk, hogy a használt leírások, jellemzések mindig hipotetikusak, konstruáltak. Az általunk használt leírás klinikai pszichológusok független bírálata alapján olyan, egy ember gyors jellemzésére használt szöveg, mely nem tartalmaz nagyon egyértelmű tüneteket

(pl. hallucinációk). Így a leírt pszichiátriai betegség a diagnosztikus kategória megadása nélkül más problémát is jelezhet, nem feltétlenül szkizofréniát. Ugyanakkor a szkizofrenia kialakulását megelőző vagy akár egészséges személyiségalakulást is jelezhet a rövid élettörténeti bevezetés. Ha valamely mentális zavar diagnosztikus kritériumait vettük volna alapul a vignetta megalkotásához, akkor olyan ingerhelyzetet teremtünk, mely nem életszerű. Valószínűtlen, hogy egy hétköznapi élet helyzetben mentális beteg személlyel ismeretségbe kerülve valamennyi tünetéről teljes képet kapjunk egy rövid interakció során.

A keretben olvasható a független változóként használt leírás – a szöveg árnyalatai a három csoport közötti szövegtulajdonosi különbségeket jelzik.

Ezt követően mindhárom csoportban felmértük, milyen személyiségvonásokat tulajdonítanak ennek a személynek, illetve hogyan viszonyulnak gyermekvállalásához, valamint mindezek és a kívánatos szociális távolság összefüggéseit is vizsgáltuk. Korábban közölt eredményeink szerint a válaszadók minden helyzetben két klaszterbe tömörültek: egy pozitívabb, vagy toleránsabb

és egy kevésbé pozitív vagy óvatosabb megítélést mutató csoportba. A különböző teszt-leírások, a klaszterbe tartozás és a szociális távolság beállítása hatással voltak egymásra (erről bővebben: Sztancsik–Máth–Pék 2013).

Az 1)-es és 2)-es teszt helyzetekben, ahol a független változók közötti különbség csupán „a szkizofrenia egyik formáját diagnosztizálták nála” szövegrész megléte vagy hiánya volt, azt is felmértük, milyen szóba jöhető okoknak tulajdonítanak szerepet az olvasott betegség létrejöttében, és milyen kezelési lehetőségeket, prognózist feltételeznek róla, kezelés nélkül vagy mellett veszélyesnek tartják-e, és önálló életvezetésre alkalmas személynek vélik-e a korábbiakban megszemélyesített „Annát”. A felsorolt állításokkal kapcsolatban a kísérleti csoportokba tartozó 167 vizsgálati személy egyetértését vagy egyet nem értését fejezhetette ki minden egyes tételnél. A vizsgálat erre vonatkozó eredményeit a korábbiakban nem közöltük – jelen cikkünkben ezek az adatok kerülnek ismertetésre.

A statisztikai feldolgozás során az SPSS 14.0 programcsomaggal dolgoztuk (az alkalmazott próbákat ld. az *Eredmények* fejezetben).

Anna 28 éves nő, érettségizett, tanulmányait jó eredménnyel végezte. Adminisztrátorként dolgozik egy könyvelőcég irodájában. Édesapjának kivitelező cége van az építőiparban, édesanyja óvónő volt, már nyugdíjas. 4 évvel idősebb bátyja közgazdász, másik városban él családjával (1 éves a kislánya). Annát gyermekkorában jól nevelt, inkább visszahúzódo kislánynak tartották. Bár jobban kedvelte a magányos tevékenységeket, volt egy-egy barátja az iskolában is. Máig is szeret olvasni, az interneten is szívesen tájékozódik, szabadidejében számítógépes játékokat játszik. 10 éves kora óta halakat tart. Jelenleg szülei szomszédságában, albérletben, párkapcsolatban él. Partnere műszerész, egy távközlési cég munkatársa.

Kb. 2 évvel ezelőtt megváltozott a viselkedése, csendesebbé, gyanakvóvá vált, küllemét kissé elhanyagolta, munkahelyén szétszórtság, magába fordultsága tűnt fel. Miután édesanyja észrevette, hogy fokozottan szorong, pszichiáterhez fordultak. Akkori kórházi kezelése óta jól van, jelenleg is gyógyszert szed, a szkizofrenia egyik formáját diagnosztizálták nála.

A vizsgálati minta

A teljes vizsgálati mintát 155 önkéntes internetes kitöltő és 121 egyetemista diák alkotta (ők szerény díjazásért vettek részt a vizsgálatban, melyet a TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0024 projekt támogatásából fedeztünk). A vizsgálati személyek kiválasztásában ez egyetlen kritérium az volt, hogy ne szakemberek legyenek (ne a pszichiátria, a klinikai pszichológia területén dolgozó, vagy ilyen végzettségű emberek legyenek). A vizsgálatot és annak levezetését a vonatkozó etikai irányelveknek megfelelően végeztük és bizonyítottuk le, a válaszadók teljes anonimitásával.

A vizsgálati személyek, várhatóan, magasan iskolázott személyek voltak – 8 fő kivételével legalább érettségizettek. 80 férfi és 195 nő válaszolt, egy személy nem jelölte a nemét. Az egyetemista minta túlnyomó részt a 20–25-éves korosztályból került ki, míg az interneten kitöltők 35–40 éves kor közötti csúcst mutattak. Az iskolázottság, az életkor, a nem és a kitöltés módja nem volt hatással a korábban vizsgált attribúciókra, megítélésre (Sztancsik–Máth–Pék 2013).

Itt közölt eredményeink a random módon a két kísérleti csoportba került 167 vizsgálati személy vélekedéseit tükrözik – ők a leírt betegség okaira, prognózisára, a vignettán szereplő személy életvezetésére vonatkozó itt ismertetendő kérdésekre is válaszoltak, a fentebb leírt módon.

EREDMÉNYEK

Az okokra vonatkozó összesített gyakorisági sorrendből (1. táblázat) természetesen nem következtethetünk arra, hogy általában milyen okoknak tulajdonítanak leginkább szerepet

egy pszichiátriai betegség kialakulásában a vizsgálati személyek. Ez a sorrend csak a független változóként használt, fent leírt vignettán olvasható információk alapján levont következtetés a vizsgálati személyek részéről, még ha befolyásolták is őket ismereteik és általános vélekedésük, azt módosíthatták a szövegben leírt információk. Az 1)-es és 2)-es teszthelyzet közötti oktulajdonítási különbségek viszont informatívak a „szkizofrénia” címke jelentésmódosító hatására nézve. Ezeket a különbségeket Khí-négyzet próbákkal vizsgáltuk meg.

Az eredmények szerint az 1)-es teszthelyzetben (a szkizofrénia diagnózisa mellett) tendenciózusan nagyobb arányban okolják a betegség kialakulásában Anna „személyisége speciális jellemzőit” [$\chi^2(1) = 4,7$ $p = 0,029$]. Emellett jelentősen nagyobb arányban gondolják, hogy „veleszületett rendellenességként örökölte” [$\chi^2(1) = 8,6$ $p = 0,005$], hogy „genetikai örökségének köszönheti” [$\chi^2(1) = 13,1$ $p < 0,001$] és hogy betegségét „idegfejlődési zavar okozhatja” [$\chi^2(1) = 20$. $p < 0,001$]. Ugyanakkor a szkizofrénia diagnózisa mellett kevesebben választják igaznak, hogy „anyagi nehézségek okozzák” problémáját, míg a diagnózis nélküli 2)-es teszthelyzetben jelentős arányban egyetértenek ezzel az állítással [$\chi^2(1) = 13$ $p < 0,001$]. Az okokra vonatkozó többi állítás tekintetében nem találtunk különbségeket az 1)-es és a 2)-es teszthelyzet között, tehát a különböző társas kapcsolati tényezőket, családi kommunikációs jellemzőket, külső társadalmi tényezőket stb. körülbelül ugyanannyian választják a betegség okai közé mindkét csoportban, a diagnózistól függetlenül. Elmondható, hogy nagyon kevesen hibáztatják Annát az állapotáért, emellett az alkalmazott szöveg mellett, akár van szkizofrénia diagnózis, akár nincs („magának köszönheti”

1. táblázat. A bemutatott pszichiátriai betegség oka a választások gyakorisági sorrendje szerint

	egyetért %
Személyisége speciális jellemzői okozhatják.	66
Társadalmi tényezők okozhatják.	65
A családi kommunikáció zavara okozhatja.	63
Gyenge idegrendszere okozza.	60
Valamilyen korábbi trauma (pl. bántalmazás) okozhatja.	60
Partnerkapcsolati nehézségek okozhatják.	56
Munkahelyi problémái okozhatják.	51
Idegfejlődési zavar okozhatja.	43
Anyjával való kapcsolata okozhatja valamiképpen.	42
Genetikai örökségének köszönheti.	42
Apjával való kapcsolata okozhatja valamiképpen.	41
Anyagi nehézségek okozhatják.	40
Baráti kapcsolatainak nehézségei okozhatják.	35
Veleszületett rendellenességként örökölte.	32
Neveltetése okozhatja.	27
Nem megfelelő életmódtényezők (táplálkozás, mozgás stb.) okozhatják.	26
Testvérével való kapcsolata okozhatja valamiképpen.	25
A véletlennek/sorsnak köszönheti.	24
Immunrendszerének zavara okozhatja.	17
Isten rendelte így.	10
Magának köszönheti.	10

(a szürke szín a két teszthelyzetben szignifikáns különbségeket mutató tételeket emeli ki)

10% szerint), ami a szakirodalmi adatok szerint kisebb mértékű stigmatizációval jár együtt (Feldman–Crandall 2007). Az adatok szerint tehát a szkizofrénia címke a genetikailag meghatározott, veleszületett idegfejlődési rendellenesség irányába tolja a laikus oki vélekedéseket, de nem változtat azon, hogy mennyiben véljük: társas kapcsolati vagy családi kommunikációs jellemzők játszanak szerepet a pszichiátriai betegség kialakulásában. A külső okok közül viszont kisebb hangsúlyú lesz az anyagi nehézségek vélt okozati szerepe.

A leírt pszichiátriai betegség kezelhetőségét és prognózisát tekintve (2. táblázat) általában elmondható, hogy összességében a vizsgálati személyek kezelhetőnek gondol-

ják azt, és bíznak a kezelések eredményességében. A lelki támogatást, a kezelés valamilyen formáját többségükben szükségszerűnek is tartják. A szkizofrénia címke esetén a „nem gyógyítható (nem múlik el)” tételt szignifikánsan többen választják igaznak (27,6%, szemben a szkizofrénia diagnózis nélküli leírás 10%-ával) $\chi^2(1) = 8,3$ $p = 0,005$. Nagyobb arányban gondolják, hogy „gyógyszeres kezelésre szorul” $\chi^2(1) = 11,12$ $p = 0,001$, szkizofrénia esetében 46%-ban, míg a diagnózis megadása nélkül csak 27,5%-ban értenek ezzel egyet. „Kezelés mellett is vissza-visszatérhet”: ezzel az állítással szkizofrénia diagnózis mellett 71,3% ért egyet, míg anélkül csak 46,3%-a a válaszadóknak $\chi^2(1) = 10,8$ $p = 0,002$. Érdekes

2. táblázat. A bemutatott pszichiátriai betegség kezelhetősége és prognózisa a választások gyakorisági sorrendje szerint

	egyetért %
Egy darabig lelki támogatásra szorul.	70
Az idők folyamán egyre súlyosabb lesz, ha nem kezelik.	69
Az idők folyamán egyre jobban lesz, ha kezelik.	68
Tartós lelki támogatásra szorul.	67
Gyógyszerekkel kezelhető.	62
Kezelés nélkül vissza-visszatér.	61
Kezelés mellett is vissza-visszatérhet.	59
Tartósan társas támogatásra szorul.	59
Pszichoterápiával kezelhető (jobban lesz, de nem múlik el).	57
Egy darabig társas támogatásra szorul.	53
Pszichoterápiával gyógyítható (elmúlik a hatására).	47
Gyógyszeres orvosi kezelésre szorul.	41
Gyógyszerekkel gyógyítható.	19
Nem gyógyítható (nem múlik el).	19
Az idők folyamán egyre jobban lesz, kezelés nélkül is.	08
Nem kezelhető (nem lehet jobban).	06
Az idők folyamán egyre súlyosabb lesz, ha kezelik is.	06
Magától elmúlik.	05

(a szürke szín a két teszthelyzetben szignifikáns különbségeket mutató tételeket emeli ki)

módon, míg a pszichoterápiával való gyógyíthatóság tekintetében nincs számottevő különbség a két tesztcsoport választási gyakorisága között, addig a „pszichoterápiával kezelhető (jobban lesz, de nem múlik el)” állítást többen választják igaznak a szkizofrénia diagnózis mellett (66,7% szemben 47,5%-kal), valószínűleg a zárójeles magyarázat jelentésmódosító hatása miatt $\chi^2(1) = 6,27$ $p = 0,018$. Ezen eredmények alapján kijelenthetjük, hogy a szkizofrénia címke a kezelés és prognózis tekintetében inkább a gyógyszeres kezelésre szoruló, pszichoterápiával is kezelhető, ezek mellett javuló, de meg nem szűnő krónikus betegség irányába mozdítja el a vélekedéseket.

A pszichiátriai betegség veszélyességének megítélése kiemelten fontos lehet a stigmatizáció szempontjából (Feldman–Crandall

2007). A 3. táblázat az erre vonatkozó állítások választási gyakoriságát foglalja össze. Összességében igaz, hogy a leírt betegséget mind ön-, mind másokra veszélyesnek többen gondolják, ha a betegség kezeletlen. Kezeletlen betegség esetén a szkizofrénia diagnózisa mellett jelentősen többen gondolják önmagára veszélyesnek (74,4%, szemben a diagnózis nélküli 56,3%-kal) a leírt személyt, $\chi^2(1) = 6,3$ $p = 0,012$, és még inkább másokra veszélyesnek (61% vs. 21,3%) $\chi^2(1) = 26,9$ $p < 0,001$.

A bemutatott személy önállóságára vonatkozóan nem találtunk különbséget a két tesztcsoport között, összességében a válaszadók 77%-a értett egyet azzal, hogy kezelés mellett, vagy attól függetlenül a leírt betegség nem akadályozza az önálló életvitelt (4. táblázat).

3. táblázat. A bemutatott pszichiátriai betegség veszélyessége a választások gyakorisági sorrendje szerint összesítve

	egyetért %
Önmagára veszélyes lehet, ha nem kezelik.	66
Másokra veszélyes lehet, ha nem kezelik.	42
Önmagára veszélyes lehet, ha kezelik is.	26
Másokra veszélyes lehet, ha kezelik is.	14

(a szürke szín a két teszthelyzetben szignifikáns különbségeket mutató tételeket emeli ki)

4. táblázat. A bemutatott pszichiátriai beteg önállóságára vonatkozó állítások választási gyakorisága (összesítve)

	egyetért %
Kezelés mellett nem akadályozza önálló életvitelét.	55
Nem akadályozza önálló életvitelét.	31
Önálló életvitelét akadályozza.	23

A beteg személy másokra való veszélyességének megítélését tovább vizsgálva a válaszadókat három csoportra osztottuk. Eszerint 92 fő nem tartja veszélyesnek a leírt személyt, akár kezelik az illetőt, akár nem, 18-an mindenképpen veszélyesnek tartják, 57-en pedig a köztes csoportba sorolódnak (csak az egyik állítást választották igaznak: közülük 5-en nem következetes módon) (5. táblázat).

A veszélyesség megítélése szempontjából így három fokozati csoportra oszthatók

5 táblázat. A veszélyesség megítélésére vonatkozó állítások választási gyakorisága

		Másokra veszélyes lehet, ha kezelik is.		
		nem igaz	igaz	összesen
Másokra veszélyes lehet, ha nem kezelik.	nem igaz	92 94,8%	5 5,2%	97 100%
	igaz	52 74,3%	18 25,7%	70 100%
	összesen	144 86,2%	23 13,8%	167 100%

a vizsgálati személyek: a továbbiakban 0-val jelöltük, akik szerint nem veszélyes semmi képp, 1-gyel a köztes és 2-vel azt a csoportot, amely szerint mindenképp veszélyes a leírt beteg személy.

A veszélyesség megítélése összefüggést mutat a korábban leírt tulajdonított személyiségjellemzők pozitívabb vagy kevésbé pozitív klasztereivel, azaz a másokra való veszélyesség megítélése valóban a várt irányba hat, gyakrabban jár együtt kevésbé pozitív személyiségre vonatkozó attribúciókkal $\chi^2(2) = 10,17$ $p = 0,006$.

A loglineáris elemzés eredménye szerint a másokra való veszélyesség kapcsolatban van és magyarázza a megítélés klasztereinek és a független változónak (pszichiátriai betegség leírása szkizofrénia diagnózisával vagy anélkül) a kapcsolatát (7. és 8. táblázat). Azaz a veszélyesség megítélése lehet felelős a szkizofrénia, a szkizofrén beteg kevésbé pozitív megítéléséért – vagyis a stigmatizációért. Szkizofrénia esetén valószínűbb, hogy a veszélyesség megítélése legalább 1-es lesz. Továbbá az óvatos és a toleránsabb klaszterarány is együtt növekszik a veszélyesség megítélésének fokával, de különösen magasra válik a 2-es fokozat esetén. [A modell illeszkedés-vizsgálata szerint: $\chi^2(3) = 2,92$ $p = 0,4$.] Azaz a „szkizofrénia” címke valószínűbben előhívja a veszélyesség súlyosabb megítélését és ezzel összefüggésben a kevésbé pozitív személyiségmegítélést.

6. táblázat. A veszélyesség megítélési fokozatai és a tulajdonított személyiségjellemzők klasztereinek összefüggése

		megítélés klaszter		összesen
		óvatosabb, kevésbé pozitív	toleránsabb, pozitív	
Másokra való veszélyesség megítélése	0	51 56,7%	39 43,3%	90 100%
	1	39 69,6%	17 30,4%	56 100%
	2	17 94,4%	1 5,6%	18 100%
összesen		107 65,2%	57 34,8%	167 100%

7. és 8. táblázat. A másokra való veszélyesség, a személyiségjellemzők megítélésének klaszterei és a „szkizofrénia diagnózis” összefüggésének loglineáris elemzése

		Másokra való veszélyesség megítélése		
		0	1	2
Független változó (csoport)	szkizofrénia címkével	-0,5	0,28	0,25
	szkizofrénia címke nélkül	0,5	-0,28	-0,25

		Másokra való veszélyesség megítélése		
		0	0	0
Megítélés klaszter	óvatosabb, kevésbé pozitív	-0,52	-0,24	0,76
	toleránsabb, pozitívabb	0,52	0,24	-0,76

A pszichiátriai betegségek megítélését illetően lényeges kérdés, hogy a stigmatizáció vajon visszatartja-e az embereket a segítségkéréstől vagy sem. Eredményeink szerint a kétféle teszthelyzetben a laikus vizsgálati személyek arra a kérdésre, hogy „Ha Anna helyébe képzelem magat, mit gondolsz, Ön keresne segítséget?”, inkább válaszolnak „igen”-nel, vagy „talán”-nal ha a szkizofrénia diagnózis is szerepelt mint független változó: $\chi^2(2) = 6,54$ $p = 0,038$. Ugyanakkor a helyébe képzelve magukat, a segítségkérési szándék általában inkább jellemző, ha nem vagy kevésbé tartják veszélyesnek a leírt személyt

mint beteget: $\chi^2(2) = 7,8$ $p = 0,02$. (Igaz, nagyon kevesen voltak a mintában, akik nem keresnének segítséget, és azok is, akik kifejezetten veszélyesnek tartják a leírt személyt, ld. 9. táblázat.)

A toleránsabb és a kevésbé pozitív megítélés, valamint az elképzelt segítségkérési hajlandóság megítélése között nem találtunk szignifikáns összefüggést. Valószínű, hogy a leírt betegség vélt súlyossága erősebben hat a segítségkérési hajlandóságra, mint egyéb, a stigmatizációban szerepet játszó, itt vizsgált változók.

9. táblázat. A veszélyesség megítélése és a segítségkérési szándék

		Másokra való veszélyesség megítélése			összesen
		0	1	2	
Keresne-e segítséget?	igen, talán	74 51%	54 37,2%	17 11,7%	145 100%
	nem	16 84,2%	3 15,8%	0 0%	19 100%
összesen		90 54,9%	57 34,8%	17 10,4%	164 100%

KÖVETKEZTETÉSEK

A pszichiátriában, a klinikai pszichológia területén nem jártas laikus személyek körében vizsgáltuk egy rövid leírásban megszemélyesített pszichiátriai beteg megítélését, „szkizofrénia diagnózis” mellett, vagy anélkül. A két különböző teszthelyzetben felmértük a vélt oki tényezők különbségeit, a kezelést, a prognózis megítélését, valamint a stigmatizáció szempontjából kiemelten fontos veszélyesség befolyásoló szerepét. Használt módszereink alkalmasnak látszanak a diagnózis jelentésmódosító hatásának detektálására, a címke jelentésének leíró jellemzésére.

Eredményeink szerint a szkizofrénia címke a genetikailag meghatározott, veleszületett idegfejlődési rendellenesség irányába tolja a laikus oki vélekedéseket, de nem változtat azon, mennyiben vélik a vizsgálati személyek úgy, hogy társas kapcsolati vagy családi kommunikációs jellemzők játszhatnak szerepet a betegség kialakulásában.

Az itt leírt pszichiátriai betegséget általában kezelhetőnek gondolják a vizsgálati személyek, és bíznak a kezelések eredményességében. A lelki támogatást, a kezelést valamilyen formáját többségében szükség-szerűnek is tartják. A szkizofrénia címke a kezelési lehetőségek és a prognózis tekintetében inkább a gyógyszeres kezelésre szoruló, pszichoterápiával is kezelhető, ezek mel-

lett javuló, de meg nem szűnő krónikus betegség irányába mozdítja el a vélekedéseket.

További eredményeink szerint valóban a veszélyesség megítélése lehet felelős a szkizofrénia, a szkizofrén beteg kevésbé pozitív megítéléséért – vagyis a stigmatizációért. A „szkizofrénia” címke valószínűbben előhívja a veszélyesség súlyosabb megítélését és ezzel összefüggésben a kevésbé pozitív személyiségmegítélést. Ugyanakkor az, hogy hasonló helyzetben kérnének-e segítséget a laikus vizsgálati személyek, nem függött össze a kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb személyiségmegítéléssel, de „szkizofrénia” címke esetén szignifikánsan többen fordulnának valamilyen szakemberhez. Feltételezzük, hogy a leírt betegség súlyossága erősebben hat a segítségkérési hajlandóságra, mint más, a stigmatizációban szerepet játszó itt vizsgált változók.

Eredményeink szerint a laikus vizsgálati személyeink vélekedéseit tulajdonképpen korszerű tudásunkhoz igazodó irányba mozdítja el a „szkizofrénia” címke a betegség okaival, kezelhetőségével kapcsolatban, ugyanakkor a „szkizofrénia” diagnózis mégis sokak számára veszélyességet jelent, kevésbé pozitív személyiségmegítélést hívva elő bennük egy önkéntes kísérleti helyzetben is.

A gyakorisági adatokból az is kitűnik, a laikus vizsgálati személyek tudása a betegségről korántsem teljes. A szélesebb kör-

höz eljutó tudásátadással, tájékoztatással – átfogó antistigma-kampánnyal – még adós a hazai szakmai élet, annak ellenére, hogy vannak kiváló civil kezdeményezések (pl. az Ébredések Alapítvány antistigma-programja, vagy a Nyitnikék Magyar Antistigma Kezdeményezés munkája), országos stratégia nincsen. Egy ilyen program kidolgozása során módszereinkkel mérhetőek lennének a mentális betegségekről való előzetes vélekedések, attribúciók, és egy esetleges antistigma-programban való részvétel utáni változások, akár szélesebb körben is.

Természetesen a mentális betegségekhez társuló megbélyegzés kutatása során nem

csak a közvélemény vélekedései lényegesek. Ezzel összefüggésben az érintett betegek önbecsülését befolyásoló diszkriminációs tapasztalatok, és a mindennapi életüket, kezelésüket, gyógyulásukat befolyásoló észleléseik, vélekedéseik önmagukról legalább olyan fontosak. A „nyilvános” és az „ön-stigma” együttes, kulturális értékalapú vizsgálatával nyerhetünk csak olyan ismereteket, amelyek megalapozhatják a stigmatizáció folyamatának teljes megismerését és egy hatékony antistigma-stratégia kidolgozását (Harangozó et al. 2013; Sztancsik–Pék 2014).

SUMMARY

INVESTIGATING THE MEANING OF “SCHIZOPHRENIA” DIAGNOSIS AMONG NON-PROFESSIONALS

Background and aims: As a starting point of investigating mental illness stigma, present survey aims to answer the question whether and to what extent the opinion about a psychiatric patient, without a specific diagnosis, differs from the opinion about a person who has the diagnosis of schizophrenia. Specifically, opinions about the causes of the illness, possible treatments, prognosis, and dangerousness of an ill person were examined. *Methods:* 167 volunteers were selected randomly to the two experimental groups and filled in our inventory after reading the different vignettes used as independent variables. *Results:* The label of schizophrenia seems to have an effect on lay opinions towards perceiving the disorder as an innate neurodevelopmental disorder, but does not affect the number of subjects who think that interpersonal or communicational characteristics (of the family) play a role in its onset. Regarding treatment and prognosis, schizophrenia is more likely thought to be a chronic illness that requires medication and can improve by psychotherapy than the described illness without diagnosis. A psychiatric patient with the diagnosis, however, is more likely considered more dangerous and, in connection with this belief, is seen less positive regarding attributed characteristics. *Discussion:* The methods applied seem to be appropriate to detect the possible modifying effects of the diagnosis on the meaning of a psychiatric illness and to examine the label in a descriptive way. Similar methods could be appropriate to measure differences of opinions and attributions before and after an antistigma intervention.

Keywords: mental illness, schizophrenia, stigma

IRODALOMJEGYZÉK

- ABDULLAH, T. – BROWN, T. L. (2011): Mental illness stigma and ethnocultural beliefs and norms: An integrative review. *Clinical Psychology Review*, 31. 934–948.
- ANGERMEYER, M. C. – BUYANTUGS, L. – KENZINE, D. V. – MATSCHINGER, H. (2004): Effects of labeling on public attitudes towards people with schizophrenia: Are there cultural differences? *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 109. 420–425.
- BROHAN, E. – ELGIE, R. – SARTORIUS, N. – THORNICROFT, G. – and for the GAMIAN-Europe Study Group (2010): Self-stigma, empowerment and perceived discrimination among people with schizophrenia in 14 European countries: The GAMIAN-Europe study. *Schizophrenia Research*, 122. 232–238.
- CALLARD, F. – ROSE, D. – QUIGELY, J. – GREENWOOD, K. – WYKES, T. (2012): Holding blame at bay? ‘Gene talk’ in family members’ accounts of schizophrenia aetiology. *BioSocieties*, 7. 273–293. doi:10.1057/biosoc.2012.12; published online 3 September 2012.
- CRISP, A. – GELDER, M. – GODDARD, E. – MELTZER, H. (2005): Stigmatization of people with mental illnesses: A follow-up study within the Changing Minds campaign of the Royal College of Psychiatrists. *World Psychiatry*, 4(2). 106–113.
- FELDMAN, D. B. – CRANDALL, C. S. (2007). Dimensions of mental illness stigma: What about mental illness stigma causes social rejection? *Journal of Social and Clinical Psychology*, 26(2). 137–154.
- GOFFMAN, E. (1963): *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Engelwood Cliffs, NJ, Prentice Hall. 3–4.
- HARANGOZÓ, J. – RENESÉS, B. – BROHAN, E. – SEBES, J. – CSUKLY, G. – LÓPEZ-IBOR, J. – SARTORIUS, N. – ROSE, D. – THORNICROFT, G. (2013): Stigma and discrimination against people with schizophrenia related to medical services. *Int Journal of Social Psychiatry*, 2013 Jun 19. [Epub ahead of print] PMID:23788438 [PubMed - as supplied by publisher]
- KOVÁCS J. (2006): A pszichiátriai zavarok stigmatizáló hatása és az életminőség. In KOPP M. – KOVÁCS M. E. (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó, Budapest. 430–443.
- LINK, B. G. – PHELAN, J. C. – BRESNAHAN, M. – STUEVE, A. – PESCOLIDO, B. A. (1999): Public conceptions of mental illness: Labels, causes, dangerousness, and social distance. *American Journal of Public Health*, 89(9). 1328–1333.
- LINK, B. G. – YANG, L. H. – PHELAN, J. C. – COLLINS, P. Y. (2004): Measuring Mental Illness Stigma. *Schizophrenia Bulletin*, 30(3). 511–541.
- LITTLEWOOD, R. – JADHAV, S. – RYDER, A. G. (2007): A cross-national study of the stigmatization of severe psychiatric illness. Historical review, methodological considerations and development of the questionnaire. *Transcultural Psychiatry*, 44(2). 171–202.
- MOSER, P. (2014): Evaluating negative-symptom-like behavioural changes in developmental models of schizophrenia. *European Neuropsychopharmacology*, 24. 774–787.
- PÉNTÉK M. – HARANGOZÓ J. – ÉGERHÁZI A. – KELEMEN O. – GULÁCSI L. – BAJI P. – MÁTTYÁSSY A. – ERDÉLYI R. – LEHOCZKY SZ. – ORLEWSKA E. – VÁRTÓKNÉ HEVÉR N.

- FERENCZ Á. – BRODSZKY V. (2012): A szkizofréniával élő betegek egészséggel összefüggő életminősége és betegség-terhe Magyarországon. *Psychiatria Hungarica*, 27(1). 4–17.
- PESCOSOLIDO, B.A. – MARTIN, J. K. – LINK, B. G. – KIKUZAWA, S. – BURGOS, G. – SWINDLE, R. – PHELAN, J. (2002): *America's Views of Mental Health and Illness at Century's End: Continuity and Change*. Indiana Consortium for Mental Health Services Research, Bloomington, IN.
- PHILLIPS, D. L. (1963): Rejection: A possible consequence of seeking help for mental disorders. *American Sociological Review*, 28. 963–972.
- RAO, D. – FEINGLASS, J. – CORRIGAN, P. (2007): Racial and ethnic disparities in mental illness stigma. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 195(12). 1020–1023.
- RAPOPORT, J. L. – GIEDD, J. N. – GOGTAY, N. (2012): Neurodevelopmental model of Schizophrenia. *Molecular Psychiatry*, 17. 1228–1238; doi:10.1038/mp.2012.23; published online 10 April 2012
- RÉTHELYI J. (2011): A szkizofrénia diagnózisa Bleulertől a DSM-V-ig. *Neuropsychopharmacologia Hungarica*, 13(4). 193–203.
- RÖSSLER, W. (2009): Does Stigma Impair Treatment Response and Rehabilitation in Schizophrenia? The “Contribution” of mental Health Professionals. In Gattaz, W. F. – Busatto, W. (ed.): *Advances in Schizophrenia Research 2009*. Springer Science+Business Media. 429–439.
- SOUZA, R. P. – ROMANO SILVA, M. A. – KENNEDY, J. L. (2009): Progress in Genetic Studies of Schizophrenia. In GATTAZ, W. F. – BUSATTO, W. (ed.): *Advances in Schizophrenia Research 2009*. Springer Science+Business Media, 233–250.
- STAR, S. (1955): “*The Public's Ideas About Mental Illness.*” Paper presented at the annual meeting of the National Association for Mental Health, Indianapolis, IN.
- SZTANCSIK, V. – MÁTH, J. – PÉK, GY. (2013): Stigmatization of Psychiatric Patients and Schizophrenic People in Hungary. In ANGYALOSI, G. – MÜNNICH, Á. – PUSZTAI, G. (szerk.): *Interdisciplinary Research in Humanities*. Constantine the Philosopher University in Nitra, Faculty of Central European Studies, Nitra. 297–310.
- SZTANCSIK V. – PÉK GY. (2014): A mentális betegek és a megbélyegzés: az észlelt, a tapasztalt és a belsővé tett stigma jellemzői és vizsgálati lehetőségei. In MÜNNICH Á. (szerk.): *Pszichológiai kutatások*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 25–38.
- TRIXLER M. – TÉNYI T. (2009): Szkizofrénia, szkizotípiás és paranoid kórképek. In FÜREDI J. – NÉMETH A. – TARISKA P. (szerk.): *A pszichiátria magyar kézikönyve*. Medicina, Budapest. 263–285.

MÚHELY

PORNOGRÁF TARTALMAK HASZNÁLATA SERDÜLŐK KÖRÉBEN

Áttekintő tanulmány

CSONKA Balázs
csonka.balazs1986@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ

Az elmúlt években a szélessávú internet elterjedésével a pornográf tartalmak egyre könnyebben hozzáférhetővé váltak, így nagy mennyiségben jutnak el a serdülő korosztályhoz, akár a fiatalok konkrét szándéka ellenére is. Bár a magyar viszonylatokról kutatási adatok nem állnak rendelkezésünkre, a nemzetközi szakirodalom jó néhány olyan tényezőt hozott a pornóhasználattal összefüggésbe, melyek a szexuális egészség szempontjából komoly kihívást jelentenek. A pornó, bár a serdülők körében is egyre inkább elfogadottá válik, vegyes, esetenként ambivalens érzéseket kelthet. A pornóhasználat szorosan összefügg a szexista, illetve a szexualitással kapcsolatos megengedő attitűdökkel, a szexuális rizikómagatartással, valamint a szexuális agresszióval. Az alábbiakban áttekintem a pornófogyasztás főbb karakterisztikumait, lehetséges hatásait és a hatások feltételezett mechanizmusait.

Kulcsszavak: pornográfia, serdülők, szexuális rizikómagatartás, szexualitással kapcsolatos attitűdök, szexizmus

BEVEZETÉS

Napjainkban a pornó mint kifejezés egyre inkább az online pornóval azonos: a pornográfia történetének kétségkívül egyik legjelentősebb eseménye az internet elterjedése, és ezzel párhuzamosan az online pornó megjelenése. A korábbiakkal ellentétben az online pornó digitális formája lehetővé teszi, hogy óriási mennyiségben és széles körű tartalommal álljon a felhasználó rendelkezésére, akár csupán nézni, akár elmenteni és tárolni kívánja azokat (Döring 2009; Coopersmith 2006). Az internet lehetővé teszi továbbá,

hogy bárki névtelenül, nyomtalanul, ellenőrizetlenül férjen hozzá a pornográf anyagokhoz, és bár jelenleg is léteznek olyan oldalak, ahol fizetni kell az adott tartalomért, a leglátogatottabb oldalak jelentős része ingyenes. Ez a három tényező, melyeket Cooper (1998) *Triple A-Engine* néven (anonimity – névtelenség; affordability – megfizethetőség; accessibility – hozzáférhetőség) az online pornóhasználat legfőbb mozgatórugójaként említi.

Mindezzel párhuzamosan a pornográf anyagok hatásainak kutatása is egyre inkább alkalmazkodni kezdett annak méreteihez és

társadalmi szintű jelentőségéhez. Sajnos hazánkban ez idáig nem születtek a témában sem empirikus, sem összefoglaló tanulmányok, az azonban az online pornográfia fent említett jellemzőit tekintve nyilvánvaló, hogy az internet révén hazánkban is jelentős mértékben jelen lehet. Ha a magyar lakosság internet-hozzáféréseit felmérő kutatások eredményeit az európai átlaghoz hasonlítjuk, jelentős különbség nem mutatkozik. Itthon 2012-ben a háztartások internet-ellátottsági aránya 69%, az internethasználók aránya 71% volt, mely számok alig alacsonyabbak az európai átlagnál (76%, ill. 74%). A serdülő korosztály szempontjából nagyon fontos kiemelni továbbá, hogy az internetet használók aránya a legfiatalabbak között a legmagasabb: a 16–24 éves korosztály esetén ez 2012-ben 94%-ot jelentett (KSH 2012).

DEFINÍCIÓS SZEMPONTOK

A serdülők pornóhasználatával kapcsolatos szakirodalom áttekintése során két fontos nehézséggel biztosan szembetaláljuk magunkat. Az egyik a korosztálynak, a másik magának a pornográfiának a meghatározása. A korosztály tekintetében a serdülőkkel foglalkozó kutatások többsége a 13–18 évesek csoportjait vizsgálja (Owens et al. 2012), jóllehet eltérések mindkét irányban előfordulnak. Ennek nyomán egyes tanulmányok a 10 éves korúakat is (Ybarra–Mitchell 2005), mások a 22 éveseket (Braun-Courville – Rojas 2009) is a serdülő korcsoportba számítják. A korosztályhoz kapcsolódó további nehézség, hogy zömében olyan korú populációról van szó, akik számára a törvény tiltja a pornográf anyagok fogyasztását. A hazai viszonyokról sajnos nincsenek e tekintetben pontos statisztikák, de külföldi adatok alapján

valószínű, hogy az első találkozás az úgynevezett felnőtt tartalmakkal jóval korábbra tehető. Egy horvát tanulmányban (Štulhofer et al. 2008) például azt találták, hogy a fiatalok több mint 60%-a látott már pornót 11 évesen vagy annál korábban, 14 évesen pedig a résztvevők 38%-a nézte már heti rendszerességgel.

A pornográfiával kapcsolatban a definíciók egy része (pl. Peter–Valkenburg 2009; Tsitsika et al. 2009) a szexualitás nyílt ábrázolását foglalja csupán magában. Mások (pl. Reid et al. 2011) meghatározásában szerepet kap a tartalom által kiváltott szexuális izgalomkeltő hatás, illetve az erre irányuló alkotói szándék. A fenti definíciós kérdéskör valójában már önmagában rámutat arra a tényre, mennyire nehéz körülhatárolni a pornográfia fogalmát egy olyan kulturális kontextusban, ahol az ún. mainstream médiában is óriási mennyiségben jelenik meg a szexualitás.

A PORNÓHASZNÁLATOT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK: KIK A FOGYASZTÓK?

Amint az már az előző fejezetben említésre került, a vonatkozó kutatásoknak nagy figyelmet kell szentelniük a vizsgált populáció (jelen esetben a serdülőkorúak) társadalmi-kulturális beágyazottságának (Flood 2009). A médiának a fejlett országokban jellemző, erős és folyamatos szexualizálódása (APA 2007) a serdülő fiatalok számára olyan kulturális kontextust jelent, amelyben a szexualitás nyílt ábrázolása mindennapos élményt jelent. Így a habituáción és a normalizálódáson keresztül egy könnyebb utat nyitnak a dedikáltan szexuális izgalomkeltés céljára készített pornó felé. Peter és Valkenburg (2008) tanulmányukban arra is rámutatnak, hogy a család és az oktatási rendszer által képviselt normák,

valamint a szexualizált, pornográf tartalmak által közvetített értékek ellentéte mentén kialakuló bizonytalanság nyomán a serdülők komoly nehézségekkel találkozhatnak saját szexuális szelfjük kialakítása során.

Úgy tűnik, hogy az elmúlt évtizedben növekedést mutat a serdülők körében azok aránya, akik valamilyen formában (szándékosan vagy véletlenül) pornográf tartalmakkal találkoznak (Mitchell et al. 2007; Flood 2007). Ezen belül a szándékos fogyasztók aránya 10% és 33% között változik (Flood 2009).

Abban a néhány tanulmányban, amelyekben a pornóval való véletlenszerű találkozást is vizsgálják, több szempont is felmerült azazal kapcsolatban, miként lehet meghatározni, kik azok a fiatalok, akik a leginkább veszélyeztetettek. E tekintetben az internet szerepe tűnik a leginkább egyértelműnek: a gyors internethasználat (Peter–Valkenburg 2006b), a gyakori internethasználat, valamint az online viselkedés egyes karakterisztikumai (pl. személyes információk megosztása, illetlen kommentelés, mások zaklatása stb.) erős prediktorai a szexuális tartalmakkal való akaratlan találkozásnak (Mitchell et al. 2003). A nemek tekintetében érdekes módon ellentmondásos eredmények mutatkoznak. Míg Mitchell és munkatársai (2003, 2007) amerikai serdülőket vizsgálva azt találták, hogy a résztvevők neme nem jósolta be szignifikáns módon a pornográf tartalommal való véletlenszerű találkozást, több későbbi kutatás (Luder 2010; Ybarra–Mitchell 2011) eredményei szerint a fiúk nagyobb valószínűséggel számoltak be ilyen típusú élményről, mint a lányok. Úgy tűnik, egyes szociális és pszichológiai tényezők ugyanacsak szerepet játszhatnak a kérdésben, nagyobb eséllyel számoltak be ugyanis akaratlan szexuális tartalommal való találkozásról a prob-

lémás (fizikailag vagy szexuálisan viktimizálódott, a depresszió tüneteit mutató, illetve negatív életeseményeket átélt) serdülők (Mitchell et al. 2003).

A szándékos pornóhasználat esetében a nemi különbségek meglehetősen markánsak. A témát vizsgáló tanulmányok alapján elmondhatjuk, hogy a fiúk rendszerint több pornográf anyagot fogyasztanak (pl. Peter–Valkenburg 2012; Flood 2007; Lo–Wei 2005), valószínűbben nézik a szexuális izgalomért, valamint maszturbációs ingeranyagként (Wallmyr–Welin 2006), inkább kezdeményezik a pornófogyasztást (Häggström–Nordin 2005), nagyobb eséllyel néznek pornót egyedül vagy azonos neműek társaságában (Löfgren–Mårtensson–Månsson 2010; Wallmyr–Welin 2006), többféle tartalommal találkoznak (Sabina et al. 2008), valószínűbben élnek át szexuális izgalmat a pornó hatására, és kevesebb negatív érzésről számolnak be ezzel kapcsolatosan (Sabina et al. 2008; Wallmyr–Welin 2006), valamint nagyobb eséllyel fordulnak pozitív attitűddel a pornó felé (Lo–Wei 2002; Schaller–Træen 2008).

A nemi különbségeken túl, úgy tűnik, a szándékos pornóhasználat valószínűségét olyan tényezők is befolyásolják, mint a szociális környezettel való kapcsolat, a társadalmi helyzet, illetve az internethasználat egyes karakterisztikumai. Egy, az Egyesült Államokban végzett tanulmány szerzői (Brown–L’Engle 2009) azt találták, hogy nagyobb eséllyel fogyasztanak pornográf tartalmakat a fekete, idősebb, kevésbé iskolázott szülőkkel élő, alacsonyabb szocio-ökonomiai státuszú serdülők. A fenti eredményekkel összhangban, részben azok szubjektív vetületére fókuszálva Peter és Valkenburg (2006b) holland serdülők körében a pornóval való találkozás valószínűségét növelő tényezőként azonosították az étellel való elégedettség

alacsony fokát. A szociális helyzet hasonló jelentőségéről számol be egy izraeli kutatás (Mesch 2009) is. Az eredmények azt mutatják, hogy az internet pornográf tartalmakra irányuló használata azon serdülők között a legjellemzőbb, akik kevésbé pro-szociálisak, valamint iskolájukhoz kevésbé kötődnek. A szerző beszámol továbbá a család jelentőségéről a témában: a családjuk felé alacsonyabb szintű elköteleződést mutató serdülők nagyobb eséllyel fogyasztanak pornográf tartalmakat, mint családjukhoz jobban kötődő társaik. Heidari és munkatársai (2012) szintén a családi háttér fontos szerepét emelik ki: iráni serdülőkkel végzett kutatásukban azt találták, hogy az alulkontrolláló, hideg családi légkör szignifikáns prediktora a fiatalok pornóhasználatnak. Az utóbbi két kutatási eredmény tekintetében fontos kiemelni a kulturális különbségeket, elsősorban a család intézményének kitüntetett jelentőségét a vizsgált társadalmakban. Azt ugyanakkor amerikai mintán is sikerült kimutatni, hogy a szülőkhöz (gondviselőkhöz) való alacsony szintű érzelmi kötődést mutató serdülők szignifikánsan gyakrabban fordulnak a hagyományos offline források (fotók, magazinok) mellett az online pornográfia felé (Ybarra–Mitchell 2005). A fenti eredmények tehát a kulturális különbségektől függetlenül is legalább elgondolkodtatóak, akár konkrétan a családra, akár a szűk szociális környezetre vonatkoztatva.

Az internethasználat karakterisztikumait tekintve egy Görögországban végzett vizsgálatban (Tsitsika et al. 2009) a gyakori pornófogyasztás prediktoraiként a szerzők olyan tényezőket említenek, mint az internet szexedukációs célú használata, valamint az internethasználat gyakorisága. További kutatások kanadai (Nosko et al. 2007), illetve svájci (Luder et al. 2010) serdülők körében is ha-

sonló összefüggéseket találtak. Az online pornófogyasztás gyakoriságát bejósoló tényezőként az internethasználattal töltött összesített időt, az internethasználatban való jártasságot és magabiztosságot, valamint a szexuális kíváncsiságot azonosították, mely utóbbi összefüggést holland serdülők körében is sikerült kimutatni (Peter–Valkenburg 2006b). Bár Mesch (2009) eredményei, melyekben az internet pornófogyasztás-jellegű használata semmilyen más jellegű internethasználattal (kommunikáció, tanulás, szórakozás) nem mutatott összefüggést, a fentieknek némi képp ellentmondanak, annyi bizonyosan látszik, hogy az internet használata kivételesen sok lehetőséget kínál a pornográf anyagokhoz való hozzáférésre, mely lehetőséggel a gyakori (gyakorlott) felhasználók technikai akadályok nélkül, saját maguk döntenek el, hogy kívánnak-e élni.

A PORNÓFOGYASZTÁS CÉLJA

A fogyasztás módozataival kapcsolatosan elsősorban a lehetséges motivációs elemeket érdemes áttekinteni. A serdülők körében legjellemzőbb motívumok az 1) izgalom (szexuális arousal, stimuláció); a 2) kíváncsiság; a 3) információszerzés; valamint a 4) társas nyomás (Sabina et al. 2008).

A szexuális arousal főként a fiúk körében gyakori (a fent idézett kutatásban a szexuális stimulációt a fiúk csaknem 70%-a említette célként, a lányok körében ez az arány 17% volt) a pornófogyasztás motívumaként, többségük a pornót maszturbációhoz használja ingeranyagként (Häggström–Nordin et al. 2005). A kíváncsiság körülbelül minden második fiú és minden negyedik lány esetén jelent motivációt. A társas nyomás esetében elmondható, hogy fiúk esetén jellem-

zően a kortársak részéről, lányok esetén főként a partner felől érkezik (Wallmyr–Welin 2006). Érdekes még megemlíteni, hogy Sabina és munkatársai fent idézett tanulmányában a lányok több mint 40%-a számolt be arról, hogy még soha nem nézett pornót konkrét céllal.

A LÁTOTTAK FELDOLGOZÁSA

Néhány, a pornóhasználat hatásaival foglalkozó tanulmány kiemeli a tartalmak észlelt realitásának, illetve hasznosságának mint közvetítő változóknak a szerepét (Štulhofer et al. 2012; Peter–Valkenburg 2010). Ezek a vizsgált populáció tekintetében arra kérdeznék rá, mennyire tartják hasonlatosnak a pornográf tartalmak által ábrázolt szexualitást a valódi szexualitáshoz, illetőleg mennyire tartják a való életben használhatónak azokat az információkat, melyekhez a pornó révén jutottak. Az idézett tanulmányok eredményei bizonyították az észlelt realitás, illetve hasznosság közvetítő szerepét a pornóhasználat mennyisége, valamint a szexualitással kapcsolatos attitűdök, forgatókönyvek változása között. Ennek az eredménynek azért is lehet nagy jelentősége, mivel teret nyithat a prevenciós lehetőségek számára.

A fenti kutatásokkal kapcsolatos fontos eredmény még, hogy a pornóhasználat mennyisége pozitív hatással van annak észlelt realitására és hasznosságára, vagyis úgy tűnik, minél több pornót fogyaszt az illető, annak tartalma annál hitelesebb lesz a számára. Ennek az eredménynek látszólag ellentmondanak Löfgren–Mårtensson és Månsson (2010) eredményei. A szerzők fókuszcsoportos, valamint egyéni interjú technikával kérdeztek svéd serdülőket, akik arról számoltak be, hogy megfelelően képesek különbséget ten-

ni a pornó-ábrázolta fikció és a való élet között, jóllehet a pornográf anyagok befolyásoló hatását szintén elismerték.

Ez az ellentmondás rávilágít egy általános, a pornófogyasztás hatásai kapcsán is jól dokumentált jelenségre, az ún. harmadikszemély-hatásra. Jelen kontextusban ez annyit jelent, hogy a vonatkozó kutatások (Häggström–Nordin et al. 2005; Tyden et al. 2004) résztvevői a pornónak szignifikánsan több negatív hatásáról számolnak be mások, mint a saját maguk vonatkozásában. Lo és Wei (2002) tajvani serdülők és fiatalok körében végzett kutatásukban azt találták továbbá, hogy a (más) fiúkra vonatkozó negatív hatásokat mind a lányok, mind pedig a fiúk erősebbnek észlelték, mint a (más) lányokra vonatkozókat. Ezen felül is a lányok erősebb negatív hatásokat észleltek a fiúk, mint a fiúk más fiúk esetében.

A PORNÓHASZNÁLAT REPREZENTÁCIÓJA

A pornófogyasztást övező normarendszer az elmúlt évtizedekben kétségkívül sokat változott (és változik), méghozzá egy sokkal megengedőbb társadalmi kontextus irányába (Löfgren–Mårtensson–Månsson 2010). Egy másik tanulmányban (Carroll et al. 2008) a megkérdezett fiatal férfiak 66%-a, a megkérdezett nők 48%-a számolt be arról, hogy elfogadható számára, ha valaki pornográf tartalmakat néz. A pornóhasználatlalt kapcsolatos pozitív attitűdöket természetesen szignifikánsan bejósolja a gyakori pornóhasználat (Svedin et al. 2011).

Egy kvalitatív módszerekkel dolgozó svéd tanulmányban (Häggström–Nordin et al. 2006) a szerzők a válaszadók körében a pornó ötféle megközelítésmódját azonosították.

A liberális megközelítés szerint mindenkinek egyéni joga és szabadsága, hogy pornográf tartalmakkal éljen, vagy éppen elkészítse azokat. A *normalizációs* nézőpont alap gondolata, hogy a pornó ugyanúgy az élet része, mint bármi más. A harmadik stratégia a *távolságtartás*, mely lényegében a fikció és a realitás éles elválasztásán alapul. A távolságtartó személyek egyszerűen kinevetik vagy ignorálják a pornót, illetve a pornóhasználatot. A *feminista* megközelítés szerint a pornó a patriarchális kapitalista berendezkedés következménye, mely végeredményben a nők testének profitorientált kihasználását jelenti gazdasági haszon érdekében. Végül a *konzervatív* nézőpont szerint a szexualitás nem választható el az intimitástól, hanem egy házasság vagy egy párkapcsolat keretein belül kellene történnie, így a pornófogyasztásnak csak negatív következményei vannak.

A PORNÓHASZNÁLAT HATÁSAI AZ ÉRZELMEKRE

A pornóval kapcsolatos érzelmi reakciókat vizsgáló kutatások áttekintésénél is érdemes különválasztani a véletlen találkozást és a szándékos fogyasztást.

A véletlen találkozások esetében lényeges kiemelni, hogy szerencsére sokkal kevésbé érinti a fiatalabb, mint az idősebb serdülőket (Mitchell et al. 2003), így a feltételezhetően sérülékenyebb korcsoport, úgy tűnik, hogy védettebb a pornó esetleges káros hatásaival szemben. Az említett tanulmány hangsúlyozza továbbá, hogy azoknak a serdülőknek a többsége, akik akaratlanul találkoztak valamilyenfajta pornográf tartalommal, nem

reagáltak különösebb negatív érzésekkel, a megkérdezettek közel egynegyedét ugyanakkor elmondásuk szerint felzaklatták a látott tartalmak, valamivel több, mint 21%-uk pedig zavarba jött. A szerzők óvatosan értelmezik ezeket az eredményeket, arra hivatkozva, hogy keveset tudunk az érzelmek szubjektív erősségéről és tartósságáról. Ez utóbbi kapcsán azonban kétségkívül komoly szerepet kaphat az érintett közvetlen környezete (például a szexualitásról kommunikálni tudó, megbízható szülő vagy szakember) is, ami segíthet abban, hogy a látottak mihamarabb releváns kontextusba kerülhessenek, így az ennek nyomán fellépett distressz csökkenhessen (McKee 2010).

A szándékos pornóhasználat során a kutatások pozitív és negatív érzésekről egyaránt beszámolnak, így szexuális izgalomról, zavartságról, undorról, meglepetésről, sokkról, valamint szégyenérzetről és büntudatról is (Sabina et al. 2008). Egy másik, fókuszcsoportos kutatásban (Cameron et al. 2005) a résztvevők egy része élvezetesnek, mások betegesnek, undorítóknak vagy lealacsonyítóknak tartották ezeket a szexuális tartalmakat.

Az érzelmek kapcsán érdemes megemlíteni továbbá a pornót fogyasztó személy környezetének érzéseit. Bár serdülők körében nyert átfogó kutatási eredmények ezzel kapcsolatosan ma még sajnos nem elérhetőek, a felnőttekkel végzett vizsgálatok (pl. Cavaglion–Rashty 2010; Manning 2006; Schneider 2003; Bridges–Bergner 2009) alapján feltételezhető, hogy a serdülőkorú pornófogyasztók partnereinél is megjelenhetnek olyan érzések, mint a sértettség, a féltékenység, a magány, vagy az önértékelés csökkenése.

A PORNÓHASZNÁLAT HATÁSAI AZ ATTITÚDÖKRE

A szexualitás tekintetében a pornófogyasztás hatása egyrészt a megengedő attitűdök és a szexuális szabadosság kapcsán dokumentált, másrészt több tanulmány tárgyalja a szexualitás elválasztását az intimitástól és a társas kapcsolatoktól.

A szexuális engedékenység mérésére Hendrick és munkatársai szexualitással kapcsolatos attitűdök mérésére kialakított mérőeszközének (Brief Sexual Attitudes Scale 2006) *Engedékenység* alskáláját használták amerikai mintán végzett kutatásukban Braun-Courville és Rojas (2009). Tanulmányukban a szerzők szignifikáns pozitív kapcsolatot találtak a pornófogyasztás gyakorisága, illetve a szexualitással kapcsolatos megengedő attitűdök között. Egy másik amerikai kutatás (Brown–L’Engle 2009), melyben a nemi különbségeket is vizsgálták, a fenti összefüggést csak a fiúk esetében tudta kimutatni, a lányok körében nem találtak a két változó között szignifikáns kapcsolatot. Ázsiai tanulmányok (To et al. 2012; Lou et al. 2011; Lo–Wei 2005) szintén a fentiekhez hasonló eredményeket közölnek. Az általános megengedő attitűdök helyett a házasság előtti, illetve házasságon kívüli szexszel kapcsolatos attitűdöket vizsgálva mindhárom kutatás szignifikáns pozitív kapcsolatot tárt fel a pornófogyasztás gyakorisága és a házasság előtti, illetve házasságon kívüli szex elfogadottsága között.

Hendrick és munkatársai fent idézett mérőeszközének egy másik alskálája (*Instrumentalitás*) a szexualitás főként testi síkon zajló, rekreációs tevékenységként való megítélésére vonatkozik. Egy holland vizsgálatban Peter és Valkenburg (2006a) ennek kapcsán vizsgálták a pornófogyasztás lehetséges

hatásait, és pozitív kapcsolatot találtak a pornóhasználat gyakorisága és az instrumentális attitűd-dimenzió között.

A pornóhasználat és a vizsgált attitűdök összefüggéseivel kapcsolatban fontos kiemelni, hogy a vizsgált dimenziók közötti kausalitás irányát az eddigiekben nem sikerült meghatározni. Ez alapján éppúgy elképzelhető, hogy a gyakori fogyasztók attitűdjei a pornó hatására megváltoznak, mint az, hogy a pornográf tartalmak azok számára a leginkább vonzóak, akik a fenti attitűdökkel eleve rendelkeznek, vagy pedig az, hogy az említett dimenziók között cirkuláris okság áll fenn.

A nők szerepe a pornográf anyagokban, valamint a nők ábrázolásának attitűdformáló hatásai talán a legrégibbi kérdések a témában. Ennek megfelelően összefoglaló tanulmányában már Dolf Zillmann (2000) is kiemeli a pornó jelentőségét a nőkkel, illetve a társadalmi nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök tekintetében. Egy későbbi kutatásban Peter és Valkenburg (2007) holland serdülők mintáján azt vizsgálták, van-e kapcsolat a pornóhasználat gyakorisága és a nőket szexuális tárgyként leíró attitűdök között, és mind a fiúk, mind a lányok körében szignifikáns összefüggést találtak. Brown és L’Engle longitudinális kutatásukban (2009) a nemi szerepekkel kapcsolatos progresszív attitűdöket mérve kaptak hasonló eredményeket. Ennek mérésére olyan kérdéseket használtak, mint például „*Rendben van, ha egy lány olyan kemény játékokat akar játszani, mint a futball vagy a jégkorong*”, illetve „*Zavar, ha egy fiú úgy viselkedik, mint egy lány*” (fordított tétel) (i. m., 137). Eredményeik szerint a serdülőkori pornóhasználat szignifikáns prediktora a kevésbé progresszív attitűdöknek az első tesztfelvételnél, a két évvel későbbi attitűdökre vonatkozóan azonban már nem. Peter

és Valkenburg (2009) egy későbbi munkájukban rövid távú longitudinális kutatási elrendezésben a kauzalitás tekintetében árnyalták a képet. Eredményeik szerint, míg a gyakori pornóhasználat mindkét nem esetében bejósolja a nők szexuális tárgyiasítását, addig ugyanez megfordítva csak a fiúk esetében igaz. Vagyis a fiúkkal ellentétben azok a lányok, akik az első adatfelvételnél jobban egyetértettek a nők szexuális tárgyiasításával, nem számoltak be gyakoribb pornófogyasztásról a rákövetkező két adatfelvételkor, mint azok, akik kevésbé értettek vele egyet. A nemi különbségek megértéséhez hozzájárul az a további eredmény, hogy az említett hatások közvetettek, még hozzá annak függvényében, hogy az adott személy mennyire kedveli a pornográf anyagokat. Talán nem meglepő eredmény, hogy a nők szexuális tárgyiasításának ábrázolása nem lesz vonzóbb ingeranyag attól, ha az illető (fogyasztó) lány saját magát is tárgyiasítja. Fiúk esetében azonban úgy tűnik, hogy az adott tartalom kiválasztásában az előzetes attitűdök fontos szerepet játszanak. Ennek alapján azt is várhatjuk, hogy a nőket egyenlőbbnek tekintő fiúknak kevésbé fognak tetszeni a tárgyiasító ábrázolások, mint ilyen értelemben szexistább társaiknak. Egy újabb kutatás (Arakawa et al. 2012) szintén megerősíteni látszik ezt a feltevést. A szerzők három (norvég, amerikai és japán) kultúrát összehasonlító vizsgálatukban a pornográf anyagokkal kapcsolatos preferenciákat mérték, és azt találták, hogy minél magasabb a nők státusza egy adott társadalomban, annak tagjai annál inkább preferálták az olyan tartalmakat, melyekben a nők helyzetét egyenlőként ábrázolják.

A pornófogyasztás önmagában tehát nem feltétlenül jár szexista attitűdök elfogadásával, fiúk esetében úgy tűnik, nagyban függ a kiválasztott tartalom attribútumaitól. Lá-

nyok esetében szintén olyan szempontokat érdemes figyelembe venni, melyek a kiválasztást határozzák meg, fontos lehet például, hogy ő választja-e ki a tartalmat, vagy valaki más mutatja neki, illetve hogy tisztában van-e magával a választékkal.

A PORNÓHASZNÁLAT HATÁSAI A VISELKEDESRE

A szexuális viselkedés kapcsán a vonatkozó szakirodalom elsősorban az ún. rizikómagatartással foglalkozik, vagyis olyan viselkedésmintákat tárgyal, amelyek valamilyen módon veszélyt jelentenek a résztvevők szexuális egészségére (WHO 2006). A pornóhasználat hatásával kapcsolatosan érdemes kiemelni Svedin és munkatársai (2011) egyik eredményét. Kutatásukban a pornóhasználat hatásairól kérdeztek tizenéves svéd résztvevőket. A legalább napi rendszerességű fogyasztók csaknem 70%-a számolt be arról, hogy a pornó hatására ki szeretné próbálni, amit látott, 52%-uk pedig próbált is már ki olyan dolgot, amit a pornó ihletett. A ritkább pornófogyasztók között ezek az arányok 42, illetve 29%.

Az egyik ilyen, a szexuális úton terjedő betegségek szempontjából veszélyes faktor a szexuális partnerek száma. Braun-Courville és Rojas (2009) ezzel kapcsolatban azt találták, hogy a gyakori pornóhasználó serdülők nagyobb eséllyel számoltak be arról, hogy több szexuális partnerük volt az elmúlt három hónap során, illetve arról, hogy tartottak már fenn több párhuzamos szexuális kapcsolatot életük során. Bár a szexuális partnerek számával kapcsolatos összefüggést vizsgálva más, serdülők körében végzett kutatások (Luder et al. 2010; Kraus–Russell 2008) nem tudták a fenti eredményeket reprodukálni, felnőtt mintán az ezzel foglalkozó tanulmá-

nyok (Wright–Randall 2012; Morgan 2011; Carroll et al. 2008) megerősítik Braun-Courville és Rojas eredményeit.

A szexuális úton terjedő betegségek kockázatához kapcsolódóan elképzelhetőnek tűnik továbbá, hogy a pornóhasználat összefüggést mutat az óvszerhasználattal is (Luder et al. 2010). Empirikusan annyit sikerült azonban csak kimutatniuk, hogy a fiúk körében szignifikáns különbség mutatkozott a három vizsgált csoport (akik sosem láttak pornót; akik véletlenül láttak; akik szándékosan láttak) között a tekintetben, hogy használtak-e óvszert legutóbbi együttlétük alkalmával. A szerzők kiemelik, hogy ez az eredmény sok tényező nyomán születhet (például ha a pornófogyasztók körében több a párkapcsolatban élő kitöltő, akik más módját választják a fogamzásgátlásnak), és hogy a lányok körében nem sikerült szignifikáns kapcsolatot kimutatni a két változó között.

A szexuális úton terjedő betegségek szempontjából jelentős tényező még a védekezés nélküli anális szex gyakoribbá válása. Az anális szex kapcsán a szakirodalomban több releváns eredményt találhatunk a pornófogyasztás mértéke és az anális szex kipróbálása közötti pozitív összefüggésről. Rogala és Tydén kutatásukban (2003) svéd serdülő lányokat és fiatal nőket vizsgáltak. Eredményeik azt mutatják, hogy a 14–19 évesek közel harmada próbálta már ki az anális szexet legalább egyszer, közülük 62%-nak több ilyen élménye is volt. Sajnos a szerzők a pornóhasználattal kapcsolatos összefüggéseket életkori bontásban nem vizsgálták, a teljes mintát tekintve azonban azok között, akik láttak már pornót, szignifikánsan nagyobb arányban voltak, akik kipróbálták már az anális szexet, mint azok körében, akik még sosem láttak ilyen tartalmat. A fiúk esetében a két változó között nem találtak szignifi-

káns összefüggést (Häggstrom-Nordin et al. 2005; Tydén–Rogala 2004). A serdülőkorú résztvevőket nemi bontás nélkül vizsgálva Braun-Courville és Rojas (2009) azt állapítják meg, hogy azoknak a serdülőknek, akik pornográf anyagokat fogyasztanak, kétszer akkora eséllyel van tapasztalatuk az anális szexben, mint azoknak, akik egyáltalán nem néznek pornót.

Végezetül úgy tűnik, hogy a pornóhasználat gyakorisága a szexuális agresszióval is összefüggésbe hozható. Olasz serdülők körében Bonino és munkatársai (2006) szignifikáns kapcsolatot találtak a szexuális zaklatás és a pornófogyasztás között. Amerikai mintán Brown és L’Engle (2009) longitudinális kutatásukban megerősítették a fenti eredményeket, a kétéves utánkövetés után viszont azt találták, hogy a szexuális zaklatás későbbi valószínűségét a pornóhasználat csak a fiúk körében jósolta be szignifikánsan.

Svedin és munkatársai (2011) tanulmányában a pornográf tartalmak napi szintű fogyasztói több mint háromszor nagyobb eséllyel számolnak be szexuálisan kényszerítő magatartásról, mint a ritkább fogyasztók. Ybarra és Mitchell (2011) ezenfelül azt találták, hogy az erőszakos tartalmak hatszor olyan erős bejósolói a szexuális agresszióknak, mint az erőszakmentes tartalmak. Úgy tűnik továbbá, hogy bár az általános agresszivitás önmagában is szignifikáns előjelzője a szexuális erőszaknak, a pornófogyasztás az agresszív hajlammal rendelkező serdülők csoportján belül is növeli a szexuálisan erőszakos magatartás valószínűségét (Alexy et al. 2009).

A pornográfia hatása a konkrét szexuális viselkedésre több szinten és formában történhet. Az attitűdök változásán túl valószínűsíthető út a habituáció jelensége, illetve a szexuális szkriptek változása, alakulása.

A habituáció kérdésköre régóta témája a pornográfia kutatásának (ld. Zillmann 1989). E megközelítésben a gyakori pornóhasználat során a fogyasztót a látott ingerek egyre kevésbé izgatják fel, így a kívánt szexuális arousal eléréséhez egyre erősebb stimulációra lesz szüksége. A viselkedés szintjén azután ugyancsak fennmarad az előzőekben kialakult ingerküszöb, így a való életben is egyre erősebb ingerek lesznek szükségesek a megfelelő szintű szexuális izgalom kiváltásához, amit a korai tanulmányok összefüggésbe hoztak a devianciákkal, valamint a nemi erőszakkal is. Mivel azonban tudományos szempontból mindkét dimenzió (főként serdülők körében) igen nehezen operacionalizálható, újabb átfogó vizsgálatok nem támasztják alá a fenti összefüggéseket.

A szkript-elmélet képviselői (Löfgren-Mårtenson–Månsson 2010; Štulhofer et al. 2008) a szociális konstruktivizmus mentén tárgyalják a pornográfia lehetséges hatásait. Ebben a megközelítésben az ember szexuális szocializációja intraperszonális, interperszonális, valamint környezeti-szociokulturális hatások nyomán alakul, ahol a pornó főként ez utóbbi típusú tényezőként van jelen. Szexuális forgatókönyvek megformálásakor a fogyasztók kész forgatókönyvelemeket vehetnek át a pornó realitásából, s így a szkriptek alkalmazásakor azok a gyakorlatba is átkerülnek. Ezért másodlagosan a pornó interperszonális szinten is hatással lehet azon személyek szexuális szocializációjára is, akik maguk nem is fogyasztók.

EDUKÁCIÓS LEHETŐSÉGEK

Annak dacára, hogy úgy tűnik, a tizenévesek nagy részének nem áll rendelkezésére hiteles és releváns információforrás a szexualitással

kapcsolatosan (Wallmyr–Welin 2006), a serdülőkori szexuális kíváncsiság megjelenését számos, a pornó edukációs célú használatát vizsgáló tanulmány alátámasztja (Albury 2014; Svedin et al. 2011; Tsitsika et al. 2009). Mivel a pornográf tartalmak által közvetített kép a szexualitásról sok esetben igen torz, szükségesnek látszik ezeket a torzításokat korrigálni, jöllehet néhány kutatás azt bizonyította, hogy akik pornót néznek, több releváns tudással rendelkeznek a szexualitásról (Flood 2009; Ward 2003). Azt természetesen nem tudjuk, hogy a hiteles információk mellett mennyi téves ismeretük van a fent idézett kutatásokban megkérdezetteknek, annyi azonban valószínűsíthető, hogy legalábbis sokkal nyitottabbak a szexualitással kapcsolatos ismeretekre (To et al. 2012).

A szexualitásról közvetített kép torzításainak hatásait mindenképpen nehéz kivédeni. Ennek egyik módja lehet a pornográfia elérhetőségének korlátozása vagy betiltása. Ahogyan azonban azt néhány tanulmány megjegyzi (Döring 2009; Coopersmith 2006), technikailag ez nehezen volna megvalósítható, így sokszor a nagyobb szülői odafigyelést javasolják annak érdekében, hogy a tizenévesek ne találkozzanak a pornográfiával. Ez a megoldás főként a legfiatalabbak védelmében elengedhetetlen, bár úgy tűnik, a szülők többsége nem szentel komoly figyelmet a gyerekek internethasználatának (Mihalik és mtsai 2014; Cameron et al. 2005). A másik lehetséges út olyan szex-pozitív edukációs programok megvalósítása lehet, amelyek képesek arra, hogy figyelembe vegyék a serdülőkorúak természetes szexuális kíváncsiságát, érdeklődését is (Kubicek 2010; Ingham 2005). Ezekben a programokban mindazokkal az attitűdökkel, érzésekkel és tudással kiemelten érdemes foglalkozni, amelyekre a fentiek értelmében a pornó ha-

tással lehet. Külön téma lehet továbbá maga a pornóhasználat, illetve a pornó által képviselt realitás is.

KONKLÚZIÓ

A szakirodalom eddigi eredményeiből jól látszik, hogy a pornófogyasztás egy keveset kutatott, de társadalmi szinten is nagyon erős és egyben igen progresszív jelenség. Ahhoz azonban, hogy akár társadalmi, akár közösségi, akár egyéni szinten kezelni tudjuk, döntéseket tudjunk vele kapcsolatosan hozni, nagyon jól kell ismernünk a pornóhasználat hatásait, hatásainak természetét. Mivel általánosságban az látszik, hogy igen sokféle feltételezett hatás tekintetében végeztek már feltáró kutatásokat, ugyanakkor oksági következtetéseket – a kutatási elrendezések nyomán – meglehetősen keveset tudunk levonni, a pornográfia hatásainak szakirodalmában igen komoly hiányt töltenének be a már feltárt összefüggésekre vonatkozó longitudinális vizsgálatok. Fontos lenne ezen

belül az eddig összegyűlt tudást integratív szemléletmóddal megközelíteni.

Bár néhány közvetítő változót (amilyen például a tartalmak észlelt realitása) az eddigi kutatásokban is sikerült azonosítani, a hatások természetéről még igen keveset tudunk, érdemes lenne nagyobb hangsúlyt fektetni magának a hatásmechanizmusnak az elemzésére. Az így azonosítható további közvetítő változók, esetleg protektív faktorok új lehetőségeket, szempontokat tudnának kínálni a szexuál-educációs programoknak, kezdeményezéseknek. Magyarországon egyrésztől valószínűleg jól hasznosíthatók a nemzetközi szakirodalom (különösen az újabb, online pornón alapuló kutatások) eredményei, másrészt azonban érdemes volna többet tudni az itthon élő tizenévesek helyzetéről. Ezzel azon túl, hogy közvetlen képet kapnánk a külföldi országoktól néhány tényező (pl. oktatási rendszer, településszerkezet stb.) nyomán talán eltérő hazai viszonyokról, új szempontokat is nyerhetnénk az oktatás, valamint a szexuál-educációs kezdeményezések számára.

SUMMARY

PORNOGRAPHIC CONTENT CONSUMPTION AMONG ADOLESCENTS

In recent years along with the proliferation of broadband Internet, pornography has become more accessible, thus it can be used in a higher quantity by adolescents as well, even involuntarily. Although there are no research data about the actualities in Hungary, the international body of research proves that pornography consumption is associated with several factors posing a significant threat to sexual health. Whereas pornography tends to be more and more accepted and normalized among teens, it could cause mixed or ambivalent feelings in viewers. Pornography consumption is proved to be connected with sexual and sexist attitudes, sexual risk-behavior, and sexual aggression. Main characteristics, effects, and hypothesized mechanisms of effect are discussed below.

Keywords: pornography, adolescents, sexual risk-behavior, sexual attitudes, sexism

IRODALOM

- ALBURY, K. (2014): Porn and sex education, porn as sex education. *Porn Studies*, 1. 172–181.
- ALEXY, E. M. – BURGESS, A. W. – PRENTKY, R. A. (2009): Pornography use as a risk marker for an aggressive pattern of behavior among sexually reactive children and adolescents. *Journal of the American Psychiatric Nurses Association*, 42. 442–453.
- AMERICAN PSYCHOLOGICAL ASSOCIATION (2007): *Report of the APA Task Force on the Sexualization of Girls*. American Psychological Association, Washington DC. <http://www.apa.org/pi/women/programs/girls/report-full.pdf> (Letöltés ideje: 2014. június 1.)
- ARAKAWA, D. R. – FLANDERS, C. – HATFIELD, E. (2012): Are variations in gender equality evident in pornography? Across-cultural study. *International Journal of Intercultural Relations*, 36. 279–285
- BONINO, S. – CIAIRANO, S. – RABAGLIETTI, E. – CATTELINO, E. (2006): Use of pornography and self-reported engagement in sexual violence among adolescents. *European Journal of Developmental Psychology*, 3. 265–288.
- BRAUN-COURVILLE, D. K. – ROJAS, M. (2009): Exposure to sexually explicit web sites and adolescent sexual attitudes and behaviors. *Journal of Adolescent Health*, 45. 156–162.
- BRIDGES, A. J. – BERGNER, R. M. (2009): Pornography, effects on relationships. In REIS, H. T. – SPRECHER, S. (eds): *Encyclopedia of Human Relationships*. SAGE, Thousand Oaks, CA. 1243–1246.
- BROWN, J. D. – L'ENGLE, K. L. (2009): X-Rated: Sexual attitudes and behaviors associated with U.S. early adolescents' exposure to sexually explicit media. *Communication Research*, 36. 129–151.
- CAMERON, K. – SALAZAR, L. – BERNHARDT, J. – BURGESS-WHITMAN, N. – WINGOOD, G. – DICLEMENTE, R. (2005): Adolescents' experience with sex on the web: results from online focus groups. *Journal of Adolescence*, 28. 535–540.
- CARROLL, J. S. – PADILLA-WALKER, L. M. – NELSON, L. J. – OLSON, C. D. – BARRY, C. M. – MADSEN, S. D. (2008): Generation XXX: Pornography acceptance and use among emerging adults. *Journal of Adolescent Research*, 23. 6–30.
- CAVAGLION, G. – RASHTY, E. (2010): Narratives of Suffering among Italian Female Partners of Cybersex and Cyber-Porn Dependents. *Sexual Addiction & Compulsivity*, 17. 270–287.
- COOPER, A. (1998): Sexuality and the Internet: Surfing into the new Millennium. *CyberPsychology & Behavior*, 1. 187–193.
- COOPERSMITH, J. (2006): Does your mother know what you *really* do? The changing image and nature of computer-based pornography. *History and Technology*, 22(1). 1–25.
- DÖRING, N. M. (2009): The Internet's impact on sexuality: A critical review of 15 years of research. *Computers in Human Behavior*, 25. 1089–1101.
- FLOOD, M. (2007): Exposure to pornography among youth in Australia. *Journal of Sociology*, 43. 45–60.
- FLOOD, M. (2009): The harms of pornography exposure among children and young people. *Child Abuse Review*, 18. 384–400.

- HÄGGSTRÖM-NORDIN, E. – HANSON, U. – TYDÉN, T. (2005): Association between pornography consumption and sexual practices among adolescents in Sweden. *International Journal of STD & AIDS*, 16. 102–107.
- HÄGGSTRÖM-NORDIN, E. – SANDBERG, J. – HANSON, U. – TYDÉN, T. (2006): 'It's everywhere!' Young Swedish people's thoughts and reflections about pornography. *Scandinavian Journal of Caring Science*, 20. 386–393.
- HEIDARI, M. G. – KAZEMI, Y. – NIKMANESH, Z. (2012): Predictors of adolescents' pornography: level of sexual behavior and family environment. *Journal of Family and Reproductive Health*, 6. 165–168.
- HENDRICK, C. – HENDRICK, S. S. – REICH, D. A. (2006): The Brief Sexual Attitudes Scale. *The Journal of Sex Research*, 43. 76–86.
- INGHAM, R. (2005): 'We didn't cover that at school': education against pleasure or education for pleasure? *Sex Education*, 5, 375–388.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2012): Távközlés, internet, 2012. II. negyedév. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/tav/tav21206.pdf> (*Letöltés ideje: 2014.június 1.*)
- KRAUS, S. W. – RUSSELL, B. (2008): Early sexual experiences: The role of Internet access and sexually explicit material. *CyberPsychology & Behavior*, 11. 162–168.
- KUBICEK, K. – BEYER, W. J. – WEISS, G. – IVERSON, E. – KIPKE, M. D. (2010): In the dark: young men's stories of sexual initiation in the absence of relevant sexual health information. *Health Education & Behavior*, 37. 243–263.
- LO, V. H. – WEI, R. (2002): Third-person effect, gender and pornography on the Internet. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 46. 13–33.
- LO, V. H. – WEI, R. (2005): Exposure to Internet pornography and Taiwanese adolescents' sexual attitudes and behavior. *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 49. 221–237.
- LOU, C. – CHENG, Y. – GAO, E. – ZUO, X. – EMERSON, M. R. – ZABIN, L. S. (2011): Media's contribution to sexual knowledge, attitudes, and behaviors for adolescents and young adults in three Asian cities. *Journal of Adolescent Health*, 50. 26–36.
- LÖFGREN-MÄRTENSON, L. – MÄNSSON, S. (2010): Lust, love, and life: A qualitative study of Swedish adolescents' perceptions and experiences with pornography. *Journal of Sex Research*, 47. 568–579.
- LUDER, M.-T. – PITTET, I. – BERCHTOLD, A. – AKRE, C. – MICHAUD, P.-A. – SURIS, J.-C. (2010): Associations between online pornography and sexual behavior among adolescents: Myth or reality? *Archives of Sexual Behavior*, 40. 1027–1035.
- MANNING, J. C. (2006): The impact of Internet pornography on marriage and the family: A review of the research. *Sexual Addiction & Compulsivity*, 13. 131–165.
- MCKEE, A. (2010): Does pornography harm young people? *Australian Journal of Communication*, 37. 17–36.
- MESCH, G. S. (2009): Social bonds and Internet pornographic exposure among adolescents. *Journal of Adolescence*, 32. 601–618.
- MIHALIK Á. – SZABÓ É. – KOVÁCS P. (2014): A gyermekek számítógép- és internethasználatának szülői kontrollja. *Alkalmazott Pszichológia*, 14(1). 47–58.

- MITCHELL, K. – FINKELHOR, D. – WOLAK, J. (2003): The exposure of youth to unwanted sexual material on the internet: a national survey of risk, impact, and prevention. *Youth & Society*, 34. 330–358.
- MITCHELL, K. J. – WOLAK, J. – FINKELHOR, D. (2007): Trends in youth reports of sexual solicitations, harassment and unwanted exposure to pornography on the Internet. *Journal of Adolescent Health*, 40. 116–126.
- MORGAN, E. (2011): Associations between Young Adults' Use of Sexually Explicit Materials and Their Sexual Preferences, Behaviors, and Satisfaction. *Journal of Sex Research*, 48(6). 520–530.
- NOSKO, A. – WOOD, E. – DESMARAIS, S. (2007): Unsolicited online sexual material: What affects our attitudes and likelihood to search for more? *The Canadian Journal of Human Sexuality*, 16. 1–10.
- OWENS, E. W. – BEHUN, R. J. – MANNING, J. C. – REID, R. C. (2012): The Impact of Internet Pornography on Adolescents: A Review of the Research. *Sexual Addiction & Compulsivity*, 19. 99–122.
- PETER, J. – VALKENBURG, P. M. (2006a): Adolescents' exposure to sexually explicit online material and recreational attitudes toward sex. *Journal of Communication*, 56. 639–660.
- PETER, J. – VALKENBURG, P. M. (2006b): Adolescents' exposure to sexually explicit material on the internet. *Journal of Communication*, 33. 178–204.
- PETER, J. – VALKENBURG, P. M. (2007): Adolescents' exposure to a sexualized media environment and notions of women as sex objects. *Sex Roles*, 56. 381–395.
- PETER, J. – VALKENBURG, P. M. (2008): Adolescents' exposure to sexually explicit Internet material, sexual uncertainty, and attitudes toward uncommitted sexual exploration: Is there a link? *Communication Research*, 35. 579–601.
- PETER, J. – VALKENBURG, P. M. (2009): Adolescents' exposure to sexually explicit Internet material and notions of women as sex objects: Assessing causality and underlying processes. *Journal of Communication*, 59. 407–433.
- PETER, J. – VALKENBURG, P. M. (2010): Processes underlying the effects of adolescents' use of sexually explicit Internet material: The role of perceived realism. *Communication Research*, 37. 375–399.
- REID, R. C. – LI, D. S. – GILLILAND, R. – STEIN, J. A. – FONG, T. (2011): Reliability, validity, and psychometric development of the Pornography Consumption Inventory in a sample of hypersexual men. *Journal of Sex & Marital Therapy*, 37(5). 359–385.
- ROGALA, C. – TYDÉN, T. (2003): Does pornography influence young women's sexual behavior? *Women's Health Issues*, 13. 39–43.
- SABINA, C. – WOLAK, J. – FINKELHOR, D. (2008): The nature and dynamics of Internet pornography exposure for youth. *Cyber Psychology & Behavior*, 11. 691–693.
- SCHALLER, S. – TRÆEN, B. (2008): Attitudes toward pornography, self-esteem and feelings about sex in a longitudinal sample of Norwegian adolescents. *Sexologies*, 17. 148.
- SCHNEIDER, J. P. (2003): The impact of compulsive cybersex behaviors on the family. *Sexual and Relationship Therapy*, 18. 329–354.

- ŠTULHOFER, A. – BUŠKO, V. – LANDRIPET, I. (2008): Pornography, sexual socialization, and satisfaction among young men. *Archives of Sexual Behavior*, 39. 168–178.
- ŠTULHOFER, A. – BUŠKO, V. – SCHMIDT, G. (2012): Adolescent exposure to pornography and relationship intimacy in young adulthood. *Psychology & Sexuality*, 3. 95–107.
- SVEDIN, C. G. – ÅKERMAN, I. – PRIEVE, G. (2011): Frequent users of pornography. A population based epidemiological study of Swedish male adolescents. *Journal of Adolescence*, 34. 779–788.
- TO, S. – NGAI, S. S. – KAN, S. I. (2012): Direct and mediating effects of accessing sexually explicit online materials on Hong Kong adolescents' attitude, knowledge, and behavior relating to sex. *Children and Youth Services Review*, 34. 2156–2163.
- TSITSIKA, A. – CRITSELIS, E. – KORMAS, D. – KONSTANTOULAKI, E. – CONSTANTOPOULOS, A. – KAFETZIS, D. (2009): Adolescent pornographic Internet site use: A multivariate regression analysis of the predictive factors of use and psychosocial implications. *CyberPsychology and Behavior*, 12. 545–550.
- TYDEN, T. – OLSSON, S. E. – HÄGGSTRÖM-NORDIN, E. (2001): Improved use of contraceptives, attitudes towards pornography, and sexual harassment among female university students. *Women's Health Issues*, 11. 87–94.
- TYDÉN, T. – ROGALA, C. (2004): Sexual behaviour among young men in Sweden and the impact of pornography. *International Journal of STD & AIDS*, 15. 590–593.
- WALLMYR, G. – WELIN, C. (2006): Young people, pornography, and sexuality: Sources and attitudes. *The Journal of School Nursing*, 22. 290–295.
- WARD, L. (2003): Understanding the role of entertainment media in the sexual socialization of American youth: A review of empirical research. *Developmental Review*, 23. 347–388.
- WORLD HEALTH ORGANIZATION (2006): *Defining Sexual Health. Report of a technical consultation on sexual health*. 28–31 January 2002, Geneva. http://www.who.int/reproductive_health/publications/sexual_health/defining_sexual_health.pdf?ua=1 (Letöltés ideje: 2014. június 1.)
- WRIGHT, P. J. – RANDALL, A. K. (2012): Internet pornography exposure and risky sexual behavior among adult males in the United States. *Computer in Human Behavior*, 28. 1410–1416.
- YBARRA, M. L. – MITCHELL, K. J. (2005): Exposure to Internet pornography among children and adolescents: A national survey. *CyberPsychology and Behavior*, 8. 473–486.
- YBARRA, M. L. – MITCHELL, K. J. – HAMBURGER, M. – DIENER-WEST, M. – LEAF, P. J. (2011): Xrated material and perpetration of sexually aggressive behavior among children and adolescents: Is there a link? *Aggressive Behavior*, 37. 1–18.
- ZILLMANN, D. (1989): Effects of prolonged consumption of pornography. In ZILLMANN, D. – BRYANT, J. (eds): *Pornography: Research Advances and Policy Considerations*. Erlbaum, Hillsdale, NJ. 127–57.
- ZILLMANN, D. (2000): Influence of unrestrained access to erotica on adolescents' and young adults' dispositions toward sexuality. *Journal of Adolescent Health*, 27. 41–44.

MÓDSZERTAN

AZ ISKOLAI KREATÍV KLÍMA KÉRDŐÍV

PÉTER-SZARKA Szilvia

DE Pszichológiai Intézet, Pedagógiai Pszichológiai Tanszék
pszsilvia@gmail.com

TÍMÁR Tünde

DE Pszichológiai Intézet, BA-hallgató

BALÁZS Katalin

DE Pszichológiai Intézet, Szociál- és Munkapszichológiai Tanszék

ÖSSZEFOGLALÓ

Háttér és célkitűzések: A kreativitással foglalkozó kutatások többsége hagyományosan az egyéni belüli folyamatokat, jellemzőket vizsgálja: a kreatív gondolkodást, a személyiséget, az alkotás folyamatát. Az újabb kutatások azonban rámutatnak, hogy a kreativitást jelentősen meghatározzák az egyéni kívüli, az egyént körülvevő tényezők, azaz a kreativitás kibontakozásához a környezet facilitáló jellege is szükséges. Az ehhez szükséges iskolai környezeti feltételek egyike a tanulói kreativitást támogató tanulási klíma. *Módszer:* Az iskolai kreatív klíma mérése lehet a klímaalakító folyamat első lépése, ezt segítő eszköz az Iskolai Kreatív Klíma Kérdőív, melyet a középiskolás korosztály számára dolgoztunk ki. Tanulmányunk a kérdőív kidolgozásának kezdeti lépéseit mutatja be, az elméleti áttekintéstől a kérdőív jelenlegi verziójának kidolgozásáig, melynek alapját három empirikus kutatás képezi (egy 234, egy 160 és egy 174 fős középiskolás mintán). *Eredmények:* A kérdőív jelenlegi formájában 47 állítást tartalmaz, melyek öt dimenzióba tömörülnek: Csoportlégkör, Újra való nyitottság, Sokféleség, autonómia bátorítása, Kihívás, érdekesség és Korlátok, presszió (Cronbach alfa: 0,66–0,79). *Következtetések:* A kérdőív közeljövőben tervezett validálása és sztenderd értékeinek meghatározása után lehetővé válik, hogy olyan beavatkozási pontokat fogalmazzunk meg az iskolák számára, melyek segítik a kreativitást támogató légkör kialakítását.

Kulcsszavak: kreativitás, környezeti feltételek, kreatív klíma, mérés, Iskolai Kreatív Klíma Kérdőív

BEVEZETÉS

A 21. század folyamatosan változó világában a rugalmasság és a problémamegoldó gondolkodás kulcsfontosságúvá vált a munkavállalói eredményesség és hatékonyság

szempontjából. Ennek elérését már az iskolában megalapozhatjuk azzal, hogy a tanulók egy sikeres tanulási folyamat eredményeként elsajátítják az ehhez szükséges élet- és karrierkézségeket, tanulási, innovációs, információs, média- és technológiai készségeket,

valamint a mindezek alapjául szolgáló tárgyi és 21. századi ismereteket (Partnership for 21st Century Skills 2002). A tanulás és innováció készségei közé tartozik a kreativitás, a kritikai gondolkodás, a kommunikáció és az együttműködési képesség, melyek alapján eldől, hogy ki tud sikeresen helytállni a jövőben az élet és a munka egyre összetettebbé váló világában.

A kreativitás témájának tudományos igényű tanulmányozása Guilford (1950) jelentős székfoglaló beszédével, illetve az 1950-es évek végén a komoly amerikai iskolarendszeri változásokat eredményező Szputnyik-sokkot követően vált széles körűvé. A 20. század második felében számos elmélet és kutatás foglalkozott a kreativitással, elsősorban a 3P összetevő (Person-személy, Process-folyamat, Product-produktum) keretében, a Ki?, Hogyan? és Mit? kérdést járva körül, az interperszonális tényezőkre fókuszálva (Montuori 2011). Az utóbbi években, évtizedekben azonban előtérbe kerültek azok a kutatási irányok, melyek a 21. század kihívásaira, vagyis a folyamatos változáshoz való alkalmazkodás, a nyitottság és az innováció szükségességére válaszolva jelentek meg, és amelyek az egyéni jellemzőkön túl kiemelt figyelmet szánnak a környezeti feltételeknek (Amabile 1996; Craft 2005; Hennessey 2003; Montuori–Purser 1995). Az iskola mint elsődleges tanulási környezet jelentős a tanulói kreativitás fejlesztése szempontjából, ennek felismerése, illetve a kreativitásfejlesztés gyakorlati megvalósítása azonban még mindig nem eléggé elterjedt a magyarországi iskolákban: az iskolai oktatás a legtöbb helyen teljesítményelvű, ismeretközpontú, a verbalításra és az emlékezetre épülő frontális oktatást alkalmazza, ami nem kedvez a kreativitás fejlődésének (Gyarmathy 1999). Jelen kutatás felhívja a figyelmet a kreativi-

tást támogató környezeti feltételek jelentőségére, ezen belül a tanítási folyamat és a klíma fontosságára. Továbbá egy kreatív klímát vizsgáló kérdőív kialakításával segíti abban a tanárokat, hogy tudatosan alakíthassák a tanítási klímát úgy, hogy az a tanulói kreativitásra serkentőleg hasson.

A tanulmány első, elméleti részében röviden ismertetjük a kreativitás környezeti tényezőket is hangsúlyozó, holisztikus modelljeit, valamint a kreatív klímával, illetve a kreatív klíma mérésével kapcsolatos szakirodalmi adatokat. A tanulmány második része bemutatja az Iskolai Kreatív Klíma Kérdőív kidolgozásának lépéseit, a középiskolai mérések eredményeit, illetve a kérdőív jelenlegi változatának statisztikai mutatóit.

A KREATIVITÁS MEGHATÁROZÁSA, A KÖRNYEZETI TÉNYEZŐK JELENTŐSÉGE

Kreativitás és környezet

A kreativitás definíciói szerteágazóak (ld. pl. Treffinger et al. 2002), melyeket két alapdefiníció köré csoportosíthatunk. Az egyik az ún. „új és hasznos” megközelítés (Mumford 2003), mely szerint a kreativitás újszerű és hasznos (megfelelő, probléma-releváns) dolgok létrehozását jelenti. Ez a lényegretörő definíció a létrehozott produktum jellegét, minőségét helyezi a középpontba, és éppen az egyszerűségénél, érthetőségénél fogva kedvelt és népszerű. Ugyanakkor az oktatási folyamatra, főleg a fiatalabb tanulók esetére nem illeszthető tökéletesen: nem várható el ugyanis egy gyermektől, hogy átütő, originalis, a társadalom számára hasznos, egy valóságos probléma megoldását szolgáló ötlettel álljon elő (Ferrari–Cachie–Punie 2009a;

Runco 2003). Ez felhívja a figyelmet arra is, hogy gyermekeknél a produktum helyett fontosabb magára a kreatív folyamatra figyelni (Malaguzzi 1993; Sharp 2004; Simplicio 2000), ugyanis a legtöbb gyermeki produktum nem nevezhető kreatívnek az objektív originalitási kritériumok mentén. Szintén alapdefiníciónak tekinthető Rhodes (1961) 4P-elmélete, mely szerint a kreativitás négy meghatározó eleme, az alkotó Személy (Person), a létrehozott produktum (Product), az alkotás folyamata (Process) és a környezeti hatások (Press). Ez a definíció a kreativitás komplexitását hangsúlyozza, és az egyéni jellemzőkön túl rámutat az egyéb feltételek, a környezeti tényezők fontosságára is. Ez az oktatás folyamatára értelmezve jobban alkalmazható, éppen a fogalom átfogó értelmezése miatt.

A Rhodes-elmélethez hasonló, összetett nézőpont jellemző Treffinger (1988) COCO-modelljére is, amely szerint a kreatív teljesítmény négy összetevő dinamikus interakciójának az eredménye. A modell a (a) Tulajdonságok (Characteristics) közé a személyes jellemzőket, a (b) Műveletek (Operations) körébe a problémamegoldó és döntéshozatali stratégiákat és technikákat, a (c) Környezeti tényezők közé a kultúra és a légkör jellemzőit, a fizikai környezetet és a helyzethez kapcsolódó tényezőket, például a kommunikáció és az együttműködés sajátosságait, az (d) Eredményekhez (Outcomes) pedig a kreatív folyamat következtében létrejött termékeket, ötleteket sorolja. Csíkszentmihályi (2008) három fő összetevő struktúrájában értelmezi a kreativitást. Az első összetevő a *tartomány*, amely az emberiség tudáshalmazába ágyazódott szimbolikus szabályok és folyamatok rendszere. Második a *szakértői kör*, ami azokat az embereket jelöli, akik annak eldöntésére hivatottak, hogy egy adott ered-

mény bekerüljön-e a tartományba, a harmadik elem pedig maga az *egyén*, a sajátos, egyéni személyiség- és képességstruktúra. Ez az elgondolás erőteljesen hangsúlyozza az egyént körülvevő környezeti feltételek meghatározó jellegét. Amabile (1996) szociálpszichológiai megközelítése is nagy jelentőséget tulajdonít a környezeti tényezőknek: szerinte a kreatív megoldások megjelenésének valószínűségét fokozza, ha (a) az egyének a megfelelő, területspecifikus ismeretekkel rendelkeznek, vagyis sokat tudnak arról a területről, amelyen dolgoznak, (b) ismerik és használják a kreativitást serkentő gondolkodási, problémamegoldási technikákat, például a nézőpontváltás vagy a többféle lehetőség átgondolásának módszereit, valamint (c) erős belső, intrinzik motivációval rendelkeznek a feladat megoldására vonatkozóan. Ez utóbbi elem a modell szerint meghatározó a kreativitás kibontakozásában, és ez az, amely leginkább függ a környezeti feltételek alakulásától.

A kreativitás holisztikus megközelítése

Ezeket az alapvető definíciókat és megközelítéseket ötvözve Gyarmathy a kreativitást úgy határozza meg, hogy az „azt a nehezen megragadható eseményt jelenti, amikor az elmében az addigiaktól eltérően rendeződnek az elemek, és valami új, eredeti jön létre, és azt a viselkedést, amely során a személy ellenáll a megszokottnak, elviseli, sőt keresi a kétértelműt, a bizonytalanságot, a rendezetlenséget, amelyből új rend alakulhat ki” (Gyarmathy 2011: 27). Ez a meghatározás kiemeli az egyéni gondolkodási folyamatok szerepét, ugyanakkor utal a személy környezettel való kapcsolatára is. Ez a holisztikus megközelítés azt sugallja, hogy a kreativitás nemcsak a művészeti tevékenységben, hanem minden tanulási, gondolkodási folyamatban értelmezhető,

továbbá szükséges hozzá előzetes tudás és információ az adott témáról, valamint az olyan személyiségvonások, mint a nonkonformizmus vagy autonómia facilitálják a kreativitást. A kreativitás ebben az értelemben a képességekkel, a személyiséggel és a társas kapcsolatokkal is összefüggésben álló jelenség, s a tanulási folyamat egyik alapvető része.

Piaget (1976, id. Runco 2007) klasszikus elméletében is megjelenik az a gondolat, hogy a megértés tulajdonképpen maga a felfedezés, azaz a dolgok között lévő kapcsolat felismerése, így a valódi tanulás az új kapcsolatok kialakításával maga is egy alkotó, konstruktív folyamat. Craft (2005) konstruktivista alapokon nyugvó elmélete is megkülönbözteti a kreatív és a nem-kreatív tanulást: a jelentésadás, a megértés, az elemek összekapcsolása, a dolgok új nézőpontból való látása a kreatív tanulást, míg a memorizálás és a tények megtanulása a nem-kreatív tanulást jelenti. Hangsúlyozza, hogy az oktatás egészében mindkét terület egyformán fontos, hiszen szükséges egy bizonyos nem-kreatív tanuláselőzmény ahhoz, hogy kellő információk legyenek egy adott témáról, melynek az elemeit aztán a kreatív tanulás során összekapcsolhatjuk. Montuori (2006) szintetizálja a tanulás természetének két szélsőséges, reproduktív és nárcisztikus jellegét, és a kreatív felfedezés (creative inquiry) fogalmának bevezetését javasolja. Ez a nézőpont egyesíti az ismeretelsajátítás, a tudományos műveltség megszerzésének folyamatát a véleményformálás, a jelentésadás és értékkeresés folyamatával, és a szélsőségesen reproduktív, tananyagra, vagy a kizárólagosan nárcisztikus, tanulóra irányuló tanulás helyett a kettő együttjárását feltételező kreatív tanulási mód hatékonysága mellett érvel.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a kreativitás az iskolai tanulás számos

területén megjelenik, dinamikus jellegű, a környezeti hatások alakíthatják, ezért képesséssel, oktatással fejleszthető, és az ismeretek, a terület-releváns tudás újraszervezésén, új nézőpontból való megvilágításán alapul (Ferrari–Cachie–Punie 2009a).

KREATÍV KLÍMA: A KREATIVITÁS FEJLESZTÉSE A TANULÁSI KLÍMÁN KERESZTÜL

A kreativitást támogató környezeti tényezők felismerése az iskolában a kreativitás kibontakozása szempontjából kulcsfontosságú. Ferrari et al. (2009a) rámutatnak, hogy ha a támogató tényezők jelen vannak, akkor a kreativitás és innováció valószínűsége nagyobb, bár a tanár és a diák aktív bevonódása és elköteleződése nélkül önmagukban nem elegendők. Ha azonban a támogató faktorok hiányoznak, akkor a kreativitás kibontakozása gátolt, megjelenése kevésbé valószínű. Több tanítási elemnek is a kreativitás irányába kell mutatnia, hogy azok együttesen létrehozzák a kreativitást facilitáló környezetet (Sternberg–Lubart 1999). Sahlberg (2009) a kreativitást támogató tényezők közé sorolja az együttműködést, a kockázatvállalást és a hibázás lehetőségének megtanulását, míg gátló hatásként említi a versengést, a szterdizált, egységesített oktatási folyamatok túlzott alkalmazását és a tanulói teljesítménymérésen alapuló iskolaértékelést. Megjegyezzük, hogy a versengés konstruktív formái pozitív hatással is lehetnek a kreativitásra (Lauter–Polner–Orosz 2012).

Az iskolában többnyire már meglévő információanyagra kérdeznek rá (Malaguzzi 1987), ami egyértelműen a logikus-analitikus gondolkodás, a verbalitás és a memóriefunkciók használatát, azaz a nem-kreatív tanulá-

si módokat igényli (Christensen–Johnson–Horn 2008). Az iskolai gyakorlatban a tanulás hagyományosan ezen a módon történik, ezért a tanárok beállítódása ez irányba igen erős és mélyen gyökerező (Gyarmathy 1999). Ezért azt gondoljuk, hogy a tanulói kreativitás kibontakoztatásához nem elég néhány fejlesztő technika alkalmazása, hanem a teljes tanítási stílust, a tanítási klímát át kell járnia a kreativitást támogató attitűdnek. A kreativitás iskolai fejlesztésének ezért nem tanórán kívüli, vagy speciális kreativitásfejlesztő órákon kell történnie, hanem szerencsésebbnek tartjuk, ha a tanár a mindennapos tanítási munkába beépítve tud olyan helyzetet teremteni, ami támogatja a kreatív gondolkodást.

Fryer (2009) szerint ehhez az szükséges, hogy a tanár motiválja a tanulókat (megfelelő feladatok adásán, visszajelzés biztosításán, tanulókkal való interakciókon és a tanulási környezet megfelelő alakításán keresztül), adjon lehetőséget a tanulóknak önálló munkára, így biztosítsa az elmélyüléshez szükséges időt, nyújtson lehetőséget heurisztikus problémamegoldásra és arra, hogy a tanulók értékeljék a saját munkájukat, bátorítsa a kérdésfeltevést, a szokatlan nézőpontokat, adjon kreatív, nyitott végű feladatokat, növelje a tanulói magabiztosságot, a tanulási önbizalmat. A tanárok klímaalakító szerepe ebben az értelemben elsődleges és kulcsfontosságú (Beghetto 2005; Sharp 2004; Wyse–Spendlove 2007).

A szervezeti és iskolai klíma fogalmának értelmezése nem egyszerű, a definíciók sokszínűsége a kreativitáshoz hasonlóan itt is megjelenik (Buda–Péter-Szarka 2013). Kutatásunkban elsősorban Ekvall (1983) meghatározására támaszkodunk, aki a szervezeti klímát úgy értelmezi, mint a szervezet mindennapi életében megfigyelhető, gyakori, hétköznapi jelenségeket, viselkedésmintákat,

érzéseket, attitűdöket. Ezek a tényezők jelentős befolyást gyakorolnak a szervezet formális és informális működésére, a szervezet tagjainak elégedettségére, a munkavégzés színvonalára és a kreativitásra. Úgy véli, hogy a klíma nem csupán a szervezet tagjainak a szubjektív észleleteit jelenti, hanem a szervezet objektív, meghatározott, azaz megragadható, leírható jellemzője. A klíma, a kultúra fogalmával szembeállítva, egy annál sokkal kézzelfoghatóbb jelenség, melyet a fizikai környezet, a társas kapcsolatok és az elvárások határoznak meg. Ennek tanulmányozása inkább a pszichológiai nézőpontot tükrözi, és többnyire kvantitatív módszerekkel történik.

A magyar iskolai vizsgálatok között Közéki Béla (1991) ethoszkatatásában az iskolai klíma mint az iskola „pszichikus struktúrája” jelenik meg, melynek érzelmi, értelmi és morális aspektusa van. Az ezekhez kapcsolódó klímadimenziók az érzelmi légkör vagy a szociális klíma, az irrelevancia és a fegyelem. Értelmezésünkhöz közelebb áll Tímár (1996) klímavizsgálatainak néhány alapelve. Szerinte a klímát tanulói percepción keresztül szükséges vizsgálni, ugyanakkor az egyéni percepciókban a hangsúlyt nem a tanulók személyes élményeire helyezi, hanem egy-egy tanulócsoporthoz kollektív iskolai tapasztalatára. Így a klímastruktúrával meg lehet ragadni egyes osztályok, iskolák sajátosságait, egyéni vonásait. Értelmezésében mind az instrumentális, mind a szociális oldal fontos szerepet kap az iskolai klíma alakulásában.

A kreativitást serkentő klímaösszetevők tudományos igényű feltárása eddig elsősorban munkahelyi, szervezeti kontextusban történt meg (Ekvall 1999; Gruber 1988; Isaksen–Lauer 2002). A kreatív klíma meghatározó jelentőségére elsőként Göran Ekvall (1983)

hívta fel a figyelmet, aki szerint a kreativitást serkentő szociális környezeti tényezők közé tartozik a célok kitűzése és az azok felé történő elköteleződés, a megfelelő mértékű autonómia és szabadság a feladatmegoldásban, az elegendő idő, a visszajelzések, az elismerés minden fajtája, a bátorító légkör, az új ötleteket, elgondolásokat támogató hozzáállás. A jól kiválasztott és meghatározott feladatok, a kockázatvállaló magatartás és a hibázás lehetőségének elfogadása szintén segíti a kreatív produktumok létrejöttét (Mathisen–Einarsen 2004). Ezek a tényezők az iskolai tanulási klíma meghatározásában is meghatározó jellegűek.

A KREATÍV KLÍMA MÉRÉSE

Az utóbbi években egyre több törekvés irányul arra, hogy a kreativitás folyamatának komplexitása, illetve a környezeti tényezők hatása megjelenjen a becslésekben, mérésekben is (Batey 2012; Treffinger et al. 2002), így az egyéni jellemzők mellett a környezeti tényezők is szerepet kapnak a kreativitást mérő eszközökben.

Treffinger et al. (2002) komplex mérési rendszere szerint a kreativitás teljes megismeréséhez négy személyes jellemzőt szükséges mérni: (a) az ötletek generálása (pl. fluencia, flexibilitás, originalitás, elaboráció, metaforikus gondolkodás); (b) a mélyebb feltárás (digging deeper into ideas, pl. elemzés, szintetizálás, újraszervezés, értékelés, komplexitás-preferencia); (c) az új területek felfedezéséhez szükséges nyitottság és bátorság (pl. problémaérzékenység, kíváncsiság, fantázia, képzelet, kockázatvállalás, nyitottság, a kétértelműség tolerálása, kritikai attitűd, növekedés iránti vágy), valamint (d) a „első hangra” való hallgatás (listening to one’s

inner voice, pl. autonómia, kitartás, belső kontroll, nonkonformizmus, az egyedüllétre való képesség, koncentráció, elmélyülés, energia) jellemzőit. Mindezeket a területeket négy különböző mérési technikával javasolják vizsgálni: viselkedés- és teljesítményelemzés, önjellemzés, becslőskálák és tesztek segítségével. A négy terület és négy módszer egy 16 elemből álló mátrixot alakít ki, melyben elhelyezhetjük a különböző vizsgálati eljárásokat. A mérés eredményeképpen a kreativitás megjelenésének négy szintje különböztethető meg: a még nem egyértelmű (not yet evident), a megjelenő (emerging), a kifejeződő (expressing) és a jól működő (excelling) kreativitás szintje. Ez az értékelési megközelítés erőteljesen hangsúlyozza a fejlődés/fejlesztés lehetőségét. Az elmélet nagy erénye, hogy rávilágít arra, milyen különbségek vannak a különféle mérési módszerek között, és hogy miért szükséges többféle eljárást használni a mérés során. Ugyanakkor megmarad az egyéni szinten, így az egyéni kívüli feltételek, a környezeti tényezők nem jelennek meg a rendszerben.

Hasonlóan komplex értelmezési keretet dolgozott ki Batey (2012), de már a környezeti tényezőket is bevonja rendszerébe. Maga a mátrix háromdimenziós ($4 \times 4 \times 3$): Az első dimenzió a kreativitást az egyén-közösség szempontjából különböző szinteken értelmezi, így az (a) egyén, (b) a csoport, (c) a szervezet, vagy (d) a kultúra szintjén. A második dimenzió a Rhodes (1961) által leírt négy kategóriára utal, vagyis arra, hogy valójában mire irányul a mérés, (a) a személy, vonások, (b) a folyamat, (c) a környezet vagy (d) a produktum vizsgálatára. Mindezeket három különböző módszerrel vizsgálja: önjellemzés, mások általi jellemzés és objektív mérőeszközök segítségével. A $4 \times 4 \times 3$ dimenzió összesen 48 alcsoportot hoz létre. Ez a rend-

szer a környezeti tényezőket már a kreativitás szerves részeként határozza meg.

Kérdőívek a kreatív klíma mérésére

A kreatív klíma mérésére már vannak kidolgozott eszközök, ezek azonban elsősorban szervezeti, munkahelyi kontextusban vizsgálják a területet, illetve angol nyelvűek (Mathisen–Einarsen 2004). A kreatív klíma diagnosztizálásához elsőként Ekvall (1983) határozta meg azt a négy fő területet, amely szerinte a támogató légkör kialakításához elengedhetetlen:

1. Kölcsönös bizalom, átlátható kapcsolatok, nyitottság, új ötletek, elgondolások támogatása.
2. Kihívás és motiváció, a szervezet céljával való elköteleződés.
3. Szabadság és autonómia az információk felkutatásában, a kezdeményezés lehetősége.
4. A nézőpontok, a tudás és a tapasztalat sokszínűsége, lehetőség egymás véleményének megismerésére.

E területek mérésére kidolgozott egy kérdőívet (Creative Climate Questionnaire, későbbi elnevezése szerint Situational Outlook Questionnaire), melyben tíz (illetve később kilenc) dimenzió jelenik meg mint a szervezet kreativitást alakító klímájának azonosítói (Ekvall–Arvonen–Waldenstrom-Lindblad 1983; Isaksen 2007):

1. Kihívás (Challenge): a szervezet tagjainak érzelmi bevonódása és elkötelezettsége a célok iránt, élvezet és jelentésseliség a munkában.
2. Szabadság (Freedom): függetlenség és autonómia a feladatok meghatározásában, megoldásában.
3. Új ötletek támogatása (Idea Support): az új elgondolások kezelésének módja, figyel-

messég, támogatás, lehetőség az új ötletek végiggondolására, kipróbálására.

4. Bizalom, nyitottság (Trust/Openness): érzelmi biztonság a kapcsolatokban, így a megfélemlítés féltelme nélkül lehet a véleményeket, ötleteket megosztani másokkal, a hibázás nem von maga után érzelmi nyomást.
5. Dinamizmus, élénkség (Dynamism/live-liness): változatosság, eseményteliség.
6. Játékosság, humor (Playfulness/Humor): könnyedség, spontaneitás, nyugodt légkör, melyben helye van a viccelődésnek, nevetésnek is.
7. Vita (Debate): a vélemények ütköztetésére való lehetőség, egymás tapasztalatainak, nézőpontjainak megismerése.
8. Kockázatvállalás (Risk-Taking): a bizonytalanság tolerálása, új lehetőségek megragadása, gyors döntések, készenlét a cselekvésre.
9. Az elmélyüléshez szükséges idő biztosítása (Idea Time): az új ötletek kidolgozásához szükséges idő mennyisége, lehetőség az előzetesen nem tervezett folyamatok beiktatására, a feladat megoldása során felmerülő új problémák végiggondolására.
10. Konfliktusok (Conflicts): érzelmi és személyes feszültségek, személyes ellentétek, pletyka. (Ez az egyetlen faktor, ami a kreatív klímát negatív módon befolyásolja.)

A kérdőívet számos vizsgálat során használták, egyrészt a kérdőív statisztikai hátterének megalapozására (Isaksen–Lauer 2001; Isaksen 2007), másrészt egyéb kutatásokra, például egy-egy szervezet klímájának a meghatározására (Isaksen–Lauer 2002), más tényezőkkel való kapcsolódási pontok feltárására (Isaksen 2009; Isaksen–Ekvall 2010; Isaksen–Isaksen 2010), illetve országok, kultúrák közti különbségek megragadására

(Ekvall 1996; Mohamed–Richards 1996). A kérdőív sok szempontból alkalmas lehet az iskolai klíma mérésére is, bár Richards (2002) írása rámutat, hogy az nem terjed ki minden, iskolai kontextusban releváns információ feltérképezésére, illetve olyan tényezőket is mér, melyek más-más módon jelennek meg a szervezeti és az iskolai környezetben. A kérdőív statisztikai mutatóinak ismertetése ugyanakkor gyakran hiányos (Mathisen–Einarsen 2004), illetve a kérdőív a kutatók számára nem hozzáférhető, csak komoly jogdíj kifizetése után lehet alkalmazni. Mivel csak mintaállítások jelentek meg belőle, a dimenziók konkrét tartalmára csak azok leírásából tudunk következtetni.

Amabile et al. (1996) a KEYS-kérdőívvel a munkahelyi környezet kreativitást támogató aspektusait tárják fel, a munkahelyi klíma egyéni észlelésének felmérésére alapozva. A 78 itemből álló kérdőív állításait négyfokú Likert-skálán kell értékelnük a szervezet tagjainak, melyek tíz alskálába tömörülnek. Ebből hat a kreativitást elősegítő tényezőket tartalmazza (szervezeti szintű támogatás, vezetői támogatás, munkacsoport facilitáló ereje, megfelelő források, kihívást jelentő feladatok, szabadság/autonómia), kettő a gátló tényezőket (szervezeti akadályok, munkaterhelés) méri, újabb kettő pedig a szervezet aktuális kreativitásának mértékét (kreativitás, produktivitás) értékeli. A kérdőív statisztikailag jó mutatókkal rendelkezik (Mathisen–Einarsen 2004), de kifejezetten a munkahelyi szervezetre jellemző és a vezetők által alakítható feltételekre koncentrálnak, így az oktatásban kevésbé releváns.

Az SSSI (Siegel Scale of Support for Innovation) az innovatív szervezetekre jellemző tulajdonságokat vizsgálja a szervezet tagjainak szubjektív észleletein keresztül (Siegel–Kaemmerer 1978). A 61 állítást tar-

talmazó, hatfokú Likert-skálán történő értékelést kívánó kérdőív öt fő faktora a Vezetés, az Elkötelezettség (ownership – mennyire érzi a személy sajátjának a szervezet céljait), a Sokféleség normája, a Folyamatos fejlődés és a Következetesség. A kérdőív pszichometriai mutatói részben nem ismertek, részben nem meggyőzőek (Mathisen–Einarsen 2004). Tartalmilag azonban hasznos elemeket tartalmaz az iskolai kreatív klíma mérésének szempontjából, illetve a kialakítása során történő vizsgálatok között találunk iskolai méréseket is, továbbá a kérdőív teljességében hozzáférhető.

A TCI (Team Climate Inventory) a munkavállaló közvetlen munkacsoportja által kialakított munkamódot értékeli az innováció és kreativitás szempontjából (Anderson–West 1998). A 38 itemből álló kérdőív négy fő dimenziót, azokon belül pedig további alskálákat tartalmaz. A Látás, célok (vision) dimenzió a célok világosságát, elérhetőségét, jellegét és támogatottságát tartalmazza. A Biztonság dimenzió az információmegosztás, érzelmi biztonság, befolyás és interakciók gyakorisága alskálákkal azt méri, hogy a környezet mennyire elfogadó és támogató az új elgondolásokkal szemben, és a csoport tagjait mennyire vonják be a döntéshozatali folyamatokba. A Feladatorientáció kategóriája a kiválóság, értékelés és ötletek generálása alskálákon keresztül méri a csoport kiváló minőségű feladatmegoldással kapcsolatos elvárásait. Az Innováció támogatása a megfogalmazott és véghezvitt támogatás értékelésén keresztül vizsgálja, hogy az újítás és a fejlesztés elismerése mennyire jelenik meg az elvárások, a fogadtatás és a gyakorlati támogatás szintjén. A kérdőív pszichometriailag jól alátámasztott struktúrájú, megfelelően méri a csoportban észlelt kreatív klíma szintjét, és sok esetben

a munkahelyi csapatépítő programok kiindulópontjaként szolgál. Ugyanakkor éppen az erőteljes szervezeti jelleg miatt az iskolai életre csak kismértékben alkalmazható.

Egyéb módszerek a kreatív klíma vizsgálatára

Ferrari, Cachia és Punie (2009b) vizsgálata kifejezetten iskolai kontextusban tárja fel a kreativitást támogató egyéni és környezeti feltételeket. A téma szakirodalmi tanulmányozása mellett oktatásban és a kreativitás területén jártas szakembereket kérdeztek meg a kreativitást támogató tényezőkről, majd a válaszok alapján összegyűjtötték a kulcsfontosságú területeket. Ezek az Értékelés, a Kultúra/klíma, a Tananyag, az Egyéni képességek, a Tanítás-tanulás formája, a Tanári jellemzők, a Technológia és az Eszközök. E területeket részletekbe menően ismertetve bemutatják, hogy milyen kritikus pontok jelennek meg az adott szférában a kreativitás szempontjából. Ez nem kérdőív, hanem egy lista, amely nemcsak a klíma és a légkör jellemzőit, hanem számos egyéb pedagógiai és környezeti tényezőt (pl. tanterv, értékelés, eszközök), valamint egyéni sajátosságokat is magában foglal.

A gyakorlat szempontjából nagyon hasznos lehet ennek alkalmazása, ugyanakkor a megfelelő pontozási és értékelési rendszer híján kutatásban, iskolák, folyamatok összevetésében kevésbé alkalmazható.

Szintén kifejezetten iskolai környezetben tanulmányozza a kreatív klíma összetevőit az amerikai Buffalo State College, International Center for Studies in Creativity több hallgatója (Argona 2001; Aurigema 2001; Richards 2002). Az ő vizsgálataikban elsősorban az Ekvall (1983) által megfogalmazott klímadienziók iskolai kontextusban történő tanulmányozása történik, különböző iskolai prog-

ramok vizsgálatán keresztül. Ezek az elemzések többnyire általános iskolákban zajlottak, és nemcsak kérdőíves vizsgálat, hanem célzott óramegfigyelés, a tanárokkal, illetve a diákokkal készített strukturált interjú is szerepel a módszereik között. Richards (2002) megfigyelései során azonosította a kreatív klíma dimenzióit, és rámutat, hogy az Ekvall-féle tíz kategórián kívül még négy azonosítható viselekedésforma járul hozzá az iskolai kreatív klíma megteremtéséhez: az Elfogadás mértéke (Acceptance), mely az egy-egy tanulóval kapcsolatos személyes elfogadottságot tükrözi, a Vezetés (Leadership), mely a vezető szerepet magukénak tudó tanulók helyzeti előnyére mutat, az Összetartozás, összetartás érzése (Camaraderie), ami lehetővé teszi a közös célokért való megküzdést és az összes csoporttag bevonódását a feladatokba, valamint a Személyes hozzájárulás (Ownership, contribution) fontosságát, ami elősegíti, hogy a tanulók sajátjuknak érezzék az iskolai tevékenységet, és tudatosítsák magukban, hogy az ő személyes hozzájárulásuk is gazdagíthatja az iskolai munkát. Ezek a dimenziók a szervezeti kontextusban megjelenő elemek mellett a gyerekcsoportok sajátos dinamikáját, működését tükrözik, az iskolai csoportok, osztályok speciális jellegéből fakadnak.

Az iskolai környezet kreativitást facilitáló jellegének vizsgálata megjelenik a Creative Learning Assessment módszert alkalmazó kutatásban is (Ellis 2009), mely a kreatív képességek mellett a tanuló önbizalmát, együttműködési képességét, tanulási stratégiáit, tudását és reflektív tevékenységét is vizsgálja. A módszer a tanulói jellemzők tanár általi megfigyelésén és értékelésén alapul, így ez nemcsak a tanulói sajátosságok minősítését, hanem egyúttal a tanár önreflexióját, saját munkájának értékelését is jelenti.

A nyomonkövetéses vizsgálat, melyben egy, a kreativitás fejlesztésére irányuló beavatkozás előtt és után is vizsgálták a tanulói kreativitás alakulását, nemcsak a tanulókról megszerzett adatok miatt bizonyult hasznosnak a tanárok számára, hanem a tanítási folyamat céljának a tudatosítása, a tanári tevékenység célzatos alakítása miatt is.

Csíkszentmihályi (2009) kifejezetten a környezeti hatások vizsgálatát hiányolja, illetve ezek szükségességét hangsúlyozza. A szerző az általa megfogalmazott rendszerszemléleti nézőpont alapján arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyéni kreatív potenciál mérése, vagyis a klasszikus értelemben vett kreativitásmérés mellett legalább ugyanakkora figyelmet kell szentelnünk a kreativitást alakító környezeti tényezők feltárására is. Szerinte a kreatív potenciál feltérképezéséhez olyan kérdéseket is fel kell tennünk a környezettel kapcsolatban, mint például: Mennyire hozzáférhető az információ egy kultúrában? Mennyire van lehetősége az embereknek különböző gondolkodásmódokat, cselekvéseket megismerni, megtagasztalni? Hány intézmény van, amely egy adott téma tanulását, elsajátítását teszi lehetővé? Milyen mértékben van lehetősége egy gyermeknek a saját érdeklődése mentén folytatnia tanulmányait? Mennyire támogatja a társadalom az új ötleteket? Az intézmények milyen mértékben nyitottak az új elgondolások irányában?

Az általunk kialakított mérőeszköz ennek a kérdésfelvetésnek a szellemében vizsgálja a kreativitást serkentő tanulási klímát az iskolában. Az eddigiekben összefoglalt módszerek sajátosságai alapozták meg egy új kérdőív létjogosultságát. A meglévő eszközök egyike sem kifejezetten iskolai kontextusra lett kialakítva, így validitásuk kérdéses, ugyanakkor több használata közülük komoly

jogdíjhoz kötött, és meglehetősen korlátozott. Mindezeket figyelembe véve arra jutottunk, hogy elméleti és gyakorlati szempontból is hasznos egy kreatív klímát vizsgáló új eszközt kialakítani a már meglévő eszközök egyszerű fordítása helyett.

AZ ISKOLAI KREATÍV KLÍMA KÉRDŐÍV KIALAKÍTÁSÁNAK LÉPÉSEI

Az Iskolai Kreatív Klíma Kérdőív-K (középiskola) kidolgozása az angol és magyar nyelvű kérdőívek összegyűjtésével, az angol klímamérő tesztek lefordításával, tanulmányozásával indult. Az feldolgozott angol nyelvű kérdőívek a következők voltak:

- CCQ, Creative Climate Questionnaire (Ekvall 1996; Ekvall et al. 1983)
- KEYS, Assessing Work Environment for Creativity (Amabile et al. 1996)
- SSSI, Siegel Scale of Support for Innovation (Siegel–Kaemmer 1978)
- TCI, Team Climate Inventory (Anderson–West 1998)

Három magyar nyelvű kérdőív is a felhasználásra került a kezdeti lépések során:

- Tanítási Klíma Percepció (Tímár 1996)
- Tóth-féle Kreativitást Becslő Skála (Tóth–Király 2006)
- KEYS kérdőív magyar változata (Lauter–Polner–Orosz 2012)

Ezenkívül a kérdőív dimenzióinak kialakításában Cramond (2005) és Piirto (2011) munkái is szerepet kaptak, akik szintén írtak a kreativitást facilitáló egyéni és környezeti feltételekről.

Mindezek alapján nyolc kulcsfontosságú dimenziót határoztunk meg:

I. Motiváció

1. Kihívás, érdekesség, értelmesség
2. Autonómia, beleszólás
3. Célok iránti elkötelezettség

II. Bátorítás

4. Bátorítás a nyitottságra, az új dolgok kockáztatására, kipróbálására
5. Bátorítás a sokféleségre, a nézőpontok változatosságára és a kettősség, a bizonytalanság tűrésére
6. Elegendő idő, elmélyedés

III. Csoport

7. Csoport bizalom, támogatás
8. Játékosság, humor

Az első három alskála a kreativitás és a belső motiváció szoros kapcsolatán alapul (Péter-Szarka 2014), azaz a motiváció kreativitást elősegítő aspektusait tárja fel.

A (1) Kihívás, érdekesség, értelmesség alskála megmutatja, megteremtik-e a kihívást a pedagógusok a diákok számára. Ha a diák úgy érzi, hogy fontos, érdekes és értelmes dolgokat tanul, és nem unatkozik az órán, akkor motivált lesz a tanulásra, ez pedig a kreativitás egyik meghatározó eleme. A második alskála, a (2) Autonómia, beleszólás szintén egy fontos motiváló tényezőt vizsgál: azt, hogy milyen mértékben van lehetősége a tanulónak arra, hogy a saját döntéseket hozzon a tanulási folyamata során, vagy csak azt csinálhatják, amire a tanár utasítja őket. Az autonómia megtapasztalása a belső motiváció egyik alapeleme (Deci-Ryan 2000). A (3) Célok iránti elkötelezettség skála megmutatja, vannak-e a tanulónak a tanulással kapcsolatos céljai, illetve hogy ezek mennyire reálisak és érthetőek számára. A tanulási célok jelenléte sokat segít abban, hogy a tanuló elkötelezze magát a hosszabb távú eredmények elérésére, kitartóbbá és motiváltabbá váljon.

A következő három alskála a tanár bátorító magatartására vonatkozik. A (4) Bátorítás a nyitottságra, kockázatvállalásra dimenzió azt méri, hogy a diákok mennyire kapnak lehetőséget arra, hogy új megközelítésből szemlélhessék a dolgokat, alternatív megoldásokat keressenek, új ötleteket fogalmazzanak meg a problémákra, kérdésekre anélkül, hogy a hibázás valamilyen büntetést vonna maga után. Az ilyen légkör bátorít a különböző intellektuális és kreatív próbálkozásokra, észlelhető a rugalmasság és az újra való nyitottság a tanórai kereteken belül. Ha a pedagógus a „hibázás a tanulás része” szemléletet vallja, mely szerint a hibázást be kell vállalni a legjobb megoldás érdekében, akkor hibázás esetén is megfelelő biztatásban részesülnek a tanulók, hogy tanuljanak azokból, illetve visszatérhessenek egy újabb megoldás kereséséhez. A (5) Bátorítás a sokféleségre, nézőpontok változatosságára és a bizonytalanság tűrésére elnevezésű skála azt nézi, mennyire bátorítják a tanárok a diákokat abban, hogy elfogadóak legyenek más nézőpontokkal, véleményekkel kapcsolatban, és ne ítélik túl hamar deviánsnak a tőlük eltérő látásmódot valló embereket. Ebbe beletartozik az, hogy a tanórán van-e lehetőség egymás véleményének a meghallgatására, viták, eszmecserek folytatására, melynek eredményeként létrejönnek cserék, összecsapások az ötletek, a látásmódok, a különböző tapasztalatok és a tudástartalmak között. Ilyen klíma mellett interakciók alakulnak ki az információ adás-vételéhez, a problémák, valamint az alternatívák megvitatására, illetve lehetőség nyílik ezek után terveket szőni, végső álláspontot foglalni. A pedagógus arra bátorítja a gyerekeket, hogy merjék megosztani eltérő ötleteiket, véleményüket, valamint segítséget kapnak, hogy kitartóbbak legyenek a problémamegoldásban, jobban el tudják

viselni a bizonytalanságot és a feszültséget még akkor is, ha még nem találták meg azonnal a megfelelő megoldást a feladatra. A (6) Elegendő idő, elmélyedés skála arra utal, hogy a tanár bátorítja-e a diákokat arra, hogy elmélyedjenek egy-egy feladat megoldásában, illetve biztosítja-e erre a megfelelő mennyiségű időt. Ha kapnak elegendő időt egy téma megbeszélésére, egy probléma megoldására, kiküszöbölhető az időbeli nyomás, ami a legtöbb esetben negatívan befolyásolja a kreativitás mértékét (Amabile et al. 2002).

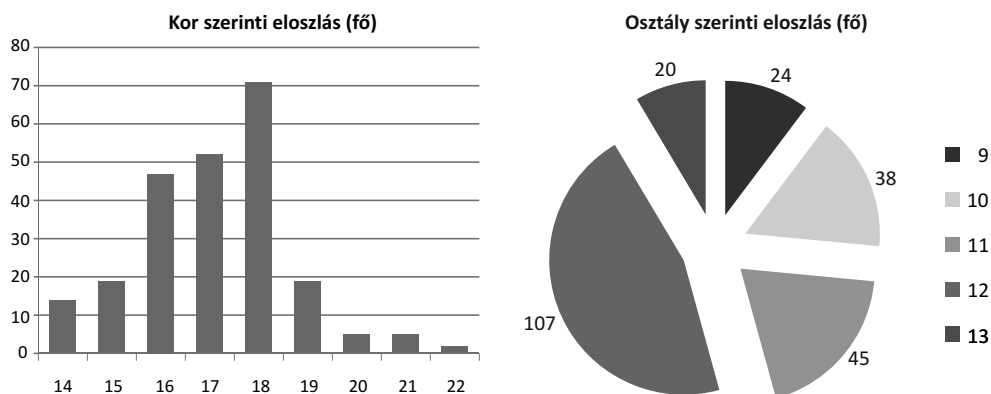
A következő két alskála a tanulócsoport olyan jellemzőit vizsgálja, melyek a kreativitás szempontjából különösen fontosak. A (7) Csoportbizalom, támogatás skála azt vizsgálja, mekkora az elfogadás a csoport tagjai között. Ez abban érhető tetten, hogy az osztály tagjai nem nevetik ki egymást, megvalósul az egymás iránti figyelmesség, jellemző a segítségnyújtás és az együttműködés. Ez azért fontos, mert megteremti az alapot a bizalomteli légkörhöz, és ez az érzelmi biztonság szükséges ahhoz, hogy a diákok megmerjék osztani gondolataikat, kezdeményezéseiket, ötleteiket a többiekkel. Az utolsó alskála a (8) Játékosság, humor jelenlétét méri. A nyugodt, feszültségektől mentes lég-

kör egyik jele, ha a tanórai kereteket megtartva létrejöhét egy olyan jellegű kommunikáció az osztály tagjai vagy a tanár és diákok között, amely megengedi a humoros megjegyzéseket, a játékosságot. A jó hangulat növeli a kognitív rugalmasságot, ezzel megteremti a kreatív problémamegoldás lehetőségét (Nadler–Rabi–Minda 2010).

A kérdőív alskáláinak kialakítása után egy 8 fős, alapképzésben, doktori képzésben részt vevő pszichológushallgatókból és egyetemi oktatóból álló brainstorming csapat segítségével itemeket generáltunk a különböző dimenziókra. Az állítások megfogalmazása során a tartalmi vonatkozások mellett a nyelvi jellemzőkre is figyelmet kellett fordítani, szem előtt tartva, hogy a kérdőív első verziója a középiskolások számára készül. Az itemek összesítése, illetve néhány nehezen értelmezhető vagy nyelviileg helytelen megfogalmazás kiiktatása után összesen 222 állítás maradt, példaitemek az 1. táblázatban találhatóak. Ezután nyolc független bíráló sorolta be az állításokat a nyolc dimenzióba. Az adatok feldolgozása során azokat az itemeket hagytuk meg, melyeket nyolcból hatan ugyanahhoz a dimenzióhoz soroltak. Így jött létre egy 124 itemből álló kérdőív, melyet már középiskolás mintán teszteltünk.

1. táblázat. A kérdőív nyolc dimenziója példaitemekkel

Dimenzió	Példaitem
1. Kihívás, érdekesség	Úgy érzem, fontos dolgokat tanulunk.
2. Autonómia, beleszólás	Csak azt csinálhatjuk az órán, amit a tanárunk mond.
3. Célok iránti elkötelezettség	Magaménak érzem az iskola főbb céljait.
4. Nyitottság, kockázatvállalás	A tanárok biztatnak minket új megoldások keresésére.
5. Sokféleség, változatosság	A társaim sokszínűsége inspiráló.
6. Elegendő idő, elmélyedés	Az órán túl sok feladatot kell elvégeznem nagyon rövid idő alatt.
7. Csoportbizalom, támogatás	Osztálytársaim elfogadnak olyannak, amilyen vagyok.
8. Játékosság, humor	A tanárok többsége értékeli a humort.

1. ábra. Az első mérésben résztvevő 234 középiskolás életkor és osztályfok szerinti eloszlása

2. táblázat. A 124 ítemes Iskolai Kreatív Klíma Kérdőív első mérésének eredményei a 234 fős középiskolai mintán

Alfaktorkok	Itemek (db)	Cronbach-alfa	Théta
1. Kihívás, érdekesség	17	0,84	0,88
2. Autonómia, beleszólás	13	0,69	0,71
3. Célok iránti elkötelezettség	8	0,72	0,73
4. Nyitottság, kockázatvállalás	25	0,85	0,88
5. Sokféleség, változatosság	14	0,8	0,81
6. Elegendő idő, elmélyedés	12	0,81	0,83
7. Csoportbizalom, támogatás	27	0,89	0,92
8. Játékosság, humor	8	0,77	0,79
Összesen:	124		

A kérdőív empirikus vizsgálata

234 középiskolás (142 lány, 92 fiú) töltötte ki az első, 124 ítemes, 11-fokú Likert skálával mérő Iskolai Kreatív Klíma Kérdőívet. 82 fő az iskolában, osztályfőnöki órán, felügyelet mellett töltötte ki a kérdőívet, a többi 152 kérdőív pedig online módon került felvételre, összesen 39 magyarországi települestről. A minta kor és az évfolyam szerinti eloszlását az 1. ábra mutatja.

Főkomponens-analízis segítségével vizsgáltuk az egyes dimenziók megbízhatóságát, dimenzióként az első főkomponens megbízhatósági mutatóját a Théta (0), illetve a leg-

gyakrabban használt mutatót, a Cronbach-alfa értékét vettük figyelembe (2. táblázat). Ezután a megbízhatóságot a nem illeszkedő, vagyis az összpontszámmal kevésbé korreláló itemek kizárásával javítottuk.

Az itemszelekció demonstrálásaként tekintünk a második dimenziót, ahol eredetileg 13 állítás szerepelt. Az összpontszámmal leginkább korreláló állítás ($r = 0,44$) tökéletesen kifejezi a dimenzió szándékunkkal megegyező tartalmát: „Van beleszólásunk abba, hogy hogyan tanuljunk”. Ugyanakkor az összpontszámmal legkevésbé korreláló állítás ($r = 0,02$): „Felelős vagyok a tanulásomért” sokkal inkább a tanuló elkötelezettségéről

3. táblázat. Az első mérés alapján lerövidített, 57 ítemes Iskolai Kreatív Klíma Kérdőív eredményei a 234 fős középiskolai mintán

Alfaktorok	Itemek (db)	Cronbach-alfa	Théta
1. Kihívás, érdekesség	9	0,88	0,88
2. Autonómia, beleszólás	6	0,67	0,68
3. Célok iránti elkötelezettség	4	0,62	0,64
4. Nyitottság, kockázatvállalás	9	0,81	0,83
5. Sokféleség, változatosság	7	0,75	0,75
6. Elegendő idő, elmélyedés	6	0,74	0,74
7. Csoportbizalom, támogatás	10	0,87	0,87
8. Játékosság, humor	6	0,68	0,7
Összesen:	57		

szólt, és kikerült a kérdőívből. A második legalacsonyabb korrelációs értéket ($r = 0,16$) mutató állítás: „Az órán minden a tanár által előre eltervezett módon halad” sem ragadja meg egyértelműen a kívánt tartalmat, hiszen a tanár tervezheti, hogy közösen döntenek a megvalósítási formáról. Ugyanezt a dimenziót tekintve még másik két állítás került ki hasonló indokok miatt (minden esetben $r < 0,3$) a kérdőívből.

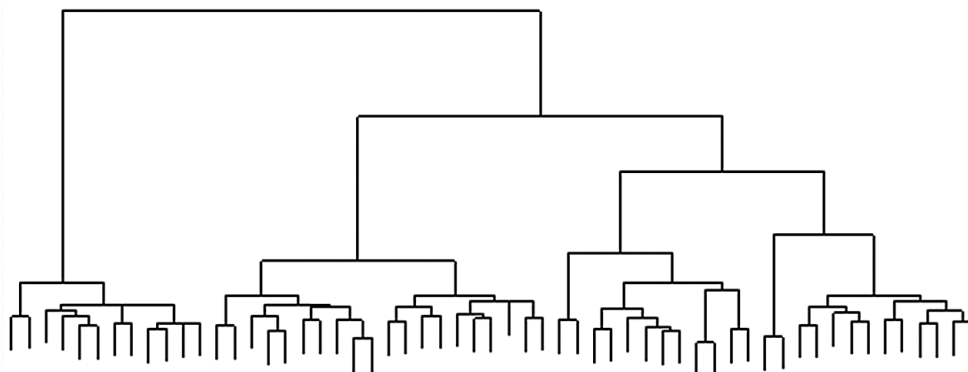
Az ilyen módon rövidített kérdőív is terjedelmes volt, ezért az arányosan sok itemmel rendelkező dimenziók esetén szükségessé vált több nagyon hasonló tartalommal rendelkező item közül néhány állítás kiejtése. A kiválasztott itemek kihagyására csak akkor került sor, ha az a megbízhatósági értéket nem rontotta jelentősen. A második dimenzió maradván, az állítások közül a „van beleszólásunk abba, hogy mit tanulunk” azért maradt ki a végleges kérdőívből, mert nagyon hasonló egy másik állításhoz: „Van beleszólásunk abba, hogy hogyan tanuljunk”. Egyéb állításokkal erőteljes összhangban lévő tartalma alapján további három állítás is elhagyható volt. A 13 állítást így 6 állításra sikerült redukálni, a megbízhatóság szintjének tartása mellett, hiszen a Cronbach-alfa érté-

ke 0,69 helyett 0,67 lett, ami nem jelentős különbség.

A kérdőív kialakításának ebben a szakaszában nagyjából a felére, 57-re csökkentettük a kérdőív állításainak számát. A lerövidített kérdőív megbízhatósági adatai a 3. táblázatban látható módon alakultak.

Az így kialakított, 57 ítemesre redukált kérdőívet újra teszteltük középiskolás mintán. Ez az adatfelvétel is azért volt szükséges, hogy az 57 ítemre rövidített kérdőív megbízhatóságát teszteljük, hiszen már az is háttal lehet a kérdőív megbízhatóságra, hogy hiányoznak potenciálisan előhangoló itemek. 160 középiskolás tanuló töltötte ki a kérdőívet az iskolájában, számítógépes formában. A vizsgálatban résztvevők köre a szarvasi Vajda Péter Gimnázium, a Debreceni Egyetem Kossuth Lajos Gyakorló Gimnáziuma, a debreceni Tóth Árpád Gimnázium, valamint a Dienes László Gimnázium tanulói közül kerültek ki. A nemek szerinti eloszlás kiegyenlített volt, 83 lány és 77 fiú. Egyik esetben sem volt jelen a kitöltéskor tanár, így azonosak voltak a körülmények minden vizsgálati személy számára.

Az 57 kérdéses kérdőív itemeit felhasználva feltárási faktoranalízist is végeztünk.

2. ábra. A második mérés adatain végzett klaszteranalízis dendogramja

A faktoranalízis módszere a folyamat során hozott döntések által többféle kimenetre vezethet. Különböző szempontokat szem előtt tartva többféle megoldásra jutottunk, viszont mivel az adatok nem mutattak nagyon stabil vágópontokat, az eredmények erős benyomások szintjén maradtak. Az objektívebb megközeítés érdekében hierarchikus klaszteranalízis alkalmazása mellett köteleződtünk el. Távolságadatként egy mínusz az itemek közötti korreláció abszolút értékét használtuk. Így az erősen korreláló kérdések távolsága alacsony érték lesz, míg a kevésbé korreláló kérdések távolsága magas érték. Az eredményt a 2. ábra mutatja. Az alacsonyabban kapcsolódó itemek hasonlóbbak a vizsgálati személyek percepciója alapján. Az itemek sorszámát nem tüntettük fel, hiszen terjedelmi korlátok miatt a mellékletben csak a végső kérdőív szerepel, így azok egyébként sem lennének informatívak.

A hierarchikus klaszteranalízis eredménye három nagyobb klasztert különített el. Ha alsóbb elágazásokat vizsgálunk, akkor öt világosan elkülönülő klasztert kapunk. A 2. ábrán is látható három fő klasztert, balról jobbra haladva, az itemek alapján csoportlétkörnek, nyitottságnak és a tanítás

megélésének címkézhetnénk. A nyitottság két határozottan különálló klaszterre bomlik, melyek az újra való nyitottságra és a sokféleség, az autonómia bátorítására vonatkozó itemeket tartalmaznak. A tanítás megélése szintén két klaszterre válik, ami leginkább a kihívás, az érdekesség és a korlátok címkét kaphatná. A tanítás megélése a tanulási folyamat érzelmi és kognitív megéléséből áll. A korlátok pedig az időbeli korlátokra, illetve az autonómiára vonatkoznak.

Ha a kérdőív elméleti alapon megalkotott dimenzióit tekintjük, akkor az új csoportlétkör klaszter a Csoport, bizalom, támogatás és a Játékosság, humor dimenziók itemeit, az újra való nyitottság klaszter a Nyitottság, kockázatvállalás dimenzió itemeit tartalmazza. Az autonómia bátorítására vonatkozó új klaszter a Sokféleség, változatosság dimenzió és az Autonómia, beleszólás állításaiból, míg a tanuláshoz való hozzáállás érzelmi dimenziója, a kihívás és érdekesség klaszter a Kihívás, érdekesség és a Célok iránti elkötelezettség itemeiből áll össze. A korlátok klasztere az Elegendő idő, elmélyedés és az Autonómia, beleszólás állításaiból származik. Az új klaszterek tartalmának illusztrálásához 1-1 példait ismertetünk a 4. táblázatban.

4. táblázat. Példaitemek a klaszteranalízis által kialakított alskálák tartalmi illusztrálásához

Csoportléggör	Az osztályom tagjai kedvelik egymást.
Nyitottság	Lehetőségünk van arra az órán, hogy újszerű megoldásokat keressünk a feladatokra.
Bátorítás az autonómiára, sokféleségre	Szabadon felszólalhatok, vitába bonyolódhatok, ha valamivel nem értek egyet.
Kihívás, érdekesség	Az iskolában érdekes dolgokat tanulunk.
Korlátok	Gyakran vagyunk lemaradva a tanulásban, ezért sietnünk kell az anyaggal.

5. táblázat. A második mérés, a 43 ítemes Iskolai Kreatív Klíma Kérdőív megbízhatósági eredményei

Alfaktorok	Ítemek (db)	Cronbach-alfa	Théta
1. Csoportléggör	8	0,88	0,78
2. Újra való nyitottság	7	0,83	0,74
3. Sokféleség, autonómia bátorítása	5	0,65	0,53
4. Kihívás, érdekesség	12	0,87	0,81
5. Korlátok	11	0,79	0,74
Összesen:	43		

Mind az öt klaszter esetén vannak olyan itemek, melyek lazán kapcsolódnak a többi itemhez, ezek a főkomponens-analízis és a Chronbach-alfa érték számítása során is feltűntek. A második mérés után kialakított, 43 ítemes kérdőív megbízhatósági adatai az 5. táblázatban láthatóak.

Ahogy az az 5. táblázatból is látható, a klaszteranalízis eredményeképpen kirajzolódnak az öt főbb skála megbízhatósága erős a Sokféleség, autonómia bátorítása skála kivételével. A skála megbízhatóságának relatíve alacsony értéke abból is fakadhat, hogy mindössze öt item méri a skálát. A Sokféleség, autonómia bátorítása skála megbízhatóbb mérése érdekében további hat itemet generáltunk, amelyek a skálába illeszkehetnek, és az így kialakított 43 + 6 ítemes mérőeszközt újabb mintán teszteltük. A hat új item a 6. táblázatban olvasható.

A kérdőívet 174, 13–15 éves tanuló töltötte ki három kisvárosban, 68 fiú és 104 lány. A kérdőív itemeit ezúttal skálánként követték

egymást a következő módon: Csoportléggör (8 item), Korlátok (11 item), Újra való nyitottság (7 item), Sokféleség, autonómia bátorítása (5 item), Kihívás, érdekesség (12 item) és a 6 új item, ami vélhetően a Sokféleség, autonómia bátorítása skálába illeszkedik.

6. táblázat. A Sokféleség és autonómia bátorítása alskálát kiegészítő hat új állítás

44.	Van lehetőségem arra, hogy elmondjam az órán a véleményemet.
45.	A tanárt érdekli, hogy a diákok mit gondolnak egy témáról.
46.	Nem számít az órán, hogy én mit gondolok.
47.	Furcsa, ha valaki másképp gondolkodik, mint én.
48.	Az iskolában bátorítanak arra, hogy önállóan gondolkodjunk.
49.	Lehetőséget kapunk az órán arra, hogy meghallgassuk egymás gondolatait.

A 3. ábra az új mérés adatain végzett klaszteranalízis eredményét mutatja. Az ebben a mérésben használt itemsorszámok az

javasoljuk használatra. Az itemeket prezentációját döntően a második vizsgálatnak megfelelően kevert formában tartjuk célszerűnek. Az általunk alkalmazásra javasolt kérdőívet, annak kiértékelési útmutatójával együtt az *1. számú melléklet* tartalmazza.

ÖSSZEGZÉS, KITEKINTÉS

Az Iskolai Kreatív KlímaKérdőív első megbízhatósági eredményei a vizsgált középiskolák minták alapján megfelelőek: a Cronbach-alfa értékek a szakirodalom szerint 0,7 fölött elfogadhatóak, az adott skála e fölötti értéken megbízhatónak minősül. Egyes vélemények szerint a kevésbé stabil, képlékenyebb és változékonyabb jellemzők mérése esetén (pl. attitűdvizsgálat vagy akár a klímavizsgálat) már a 0,5-es érték is jónak tekinthető (Horváth 1997). Az alacsonyabb Cronbach-alfa érték a vizsgált populáció jellegzetessége is lehet; a felnőttek (pl. tanárok és szülők) által kitöltött verzióhoz képest némileg alacsonyabb megbízhatósági értéket ad a tanulók vizsgálata (Józsa 2007). Továbbá a minta a második mérés esetén viszonylag homogén (városi gimnáziumi tanulók) volt, a jövőben ezért érdemes nagy elemszámú és heterogénebb mintán is vizsgálni a kérdőív belső konzisztenciáját. A végleges kérdőívünk esetében egy alskála értéke van a 0,7-es szint alatt (0.66). Az alacsonyabb érték részben adódhat a megragadni kívánt alskála összetettségéből, másrészt az állítások megfogalmazásából és az alkalmazott skálánkénti felvételből, ami hangsúlyozza a tételek heterogenitását.

Az öt új alskála tartalmilag erősen kötődik a Piirto (2011) által leírt öt, kreativitással kapcsolatos alapbeállítódáshoz: az Önfegyelem és kitartás (self-discipline), a Tapasztala-

tokra való nyitottság (openness to experience), a Kockázatvállalás (risk-taking), az Ellentmondásosság tolerálása (tolerance for ambiguity) és a Csoportbizalom (group trust) jellemzőihez. A kitartás, önfegyelem és motiváció kérdése a mi kérdőívünkben elsősorban a Kihívás, érdekesség alskálában jelenik meg, mely magában foglalja a feladatok értelmességét és a célok iránti elkötelezettséget is. A Nyitottság és az újra való fogékonyság alskála lényegében teljesen lefedi a Piirto által megfogalmazott attitűdöket. A kockázatvállalásra és a sokféleség toleranciájára mint két alapvető attitűdre utaló állítások nálunk egy összefoglaló alskálában, a Sokféleségre és autonómiára való bátorítás skálában jelennek meg. Kérdőívünkben ezek az állítások egymást kiegészítve, egy jelenség két oldalának megjelenéseként értelmezhetők: ha a csoport alapvetően toleráns és elfogadja a sokféleséget, az lehetőséget teremt az egyéni kockázatvállalásra, az önálló gondolatok és az autonómia felvállalására. A Csoportléggörrel és csoportbizalommal kapcsolatos állítások nálunk is önálló faktorként jelennek meg. A Piirto által említett öt alapfeltétel mellett kérdőívünkben a klímát negatív irányba befolyásoló elemként jelentek meg a korlátokkal és presszióérzéssel kapcsolatos állítások. Ezek kifejezetten az iskolai környezetre vonatkozó elemek, ezért nem feltétlenül jelennek meg az általános, Piirto-féle felsorolásban. Ez az alskála elsősorban az iskola merevségéből és az időhiányból fakadó kellemetlen körülményeket tartalmazza.

Egy teszt vagy skála érvényességének elengedhetetlen feltétele az, hogy elfogadható megbízhatóságú legyen (Nagybányai Nagy 2006), ezért vizsgáltuk először a kérdőív megbízhatóság mutatóit. Ugyanakkor a megbízhatóság vizsgálata mellett a kérdőív érvényességének vizsgálata is fontos, mely irány-

ba már megtettük az első lépéseket. Mivel a vizsgált terület, a kreatív klíma tanulmányozása újszerű, nem könnyű olyan mérőeszközt találni, amely kritériumként szolgálhat a validitás ellenőrzésére. A területről szerzett ismereteink bővülése és a mérőeszközzel szerzett tapasztalatok, adatok fokozatos gyarapodása következtében valószínűleg történnek még apróbb változtatások a kérdőívben, mely így egyre pontosabban jelezheti az osztálytermi tanítási klíma kreati-

vitást facilitáló jellegét. A kérdőív face-validitása a szakirodalom ismeretében magasnak tekinthető, a reliabilitása is megfelelő, ez alapján jelen formájában is használható. Hosszabb távú cél a kérdőív kapcsán nagyszámú heterogén mintára alapozott összehasonlító értékek publikálása, addig is alkalmazható a kérdőív jelen formájában például különböző osztályok kreatív klímájának összehasonlítására.

SUMMARY

SCHOOL CREATIVE CLIMATE QUESTIONNAIRE

Background and aims: Creativity research and theory traditionally focus on the individual, personal characteristics of creativity: creative thinking skills, personality or the creative process. However, in the past few decades this person-centered spectrum of creativity has been broadened, and today we encounter several theories that emphasize the importance and the facilitative role of environmental factors. In school context one of the most important factors that facilitate creativity is classroom climate. *Methods:* Assessment of the creative climate is the first step to build a creativity-friendly classroom atmosphere, and the School Creative Climate Questionnaire for high-schools can be a tool for it. This study introduces the first steps of working out the questionnaire, from the theoretical overview to the final version and presents the results of three empirical studies of high-school students (N=234 and N=160, N=174). *Results:* At present, the questionnaire contains 47 items in 5 dimensions: Group climate, Openness, Tolerance and encouragement of diversity and autonomy, Challenge and interest and Barriers and pressure (Cronbach α : 0.66-0.79). *Discussion:* After setting the standard values in the near future, the tool allows for formulating intervention strategies to promote a creative classroom climate.

Keywords: creativity, environmental factors, creative climate, assessment, School Creative Climate Questionnaire

IRODALOM

- AMABILE, T. M. (1996): *Creativity in context*. Westview, Boulder.
- AMABILE, T. M. – CONTI, R. – COON, H. – LAZENBY, J. – HERRON, M. (1996): Assessing the work environment for creativity. *Academy of Management Journal*, 39(5). 1154–1184.
- AMABILE, T. – HADLEY, C. N. – KRAMER, S. J. (2002): Creativity under the gun. *Harvard Business Review*, 80(8). 52–61.
- ANDERSON, N. R. – WEST, M. A. (1998): Measuring climate for work group innovation: Development and validation of the team climate inventory. *Journal of Organizational Behavior*, 19(3). 235–258.
- ARGONA, C. A. (2001): *Identifying Ekvall's creative climate dimensions in an aesthetic education setting*. International Center for Studies in Creativity. <http://www.buffalostate.edu/orgs/cbir/readingroom/theses/Argoncap.pdf> (Letöltés ideje: 2013.szeptember 13.)
- AURIGEMA, M. (2001): *Identifying Ekvall's creative climate dimensions in elementary school music classrooms*. International Center for Studies in Creativity. <http://www.buffalostate.edu/orgs/cbir/readingroom/theses/Aurigmmp.pdf> (Letöltés ideje: 2013.szeptember 13.)
- BATEY, M. (2012): The Measurement of Creativity: From Definitional Consensus to the Introduction of a New Heuristic Framework. *Creativity Research Journal*, 24(1). 55–65.
- BEGHETTO, R. A. (2005): Does Assessment Kill Student Creativity? *The Educational Forum*, 69. 254–263.
- BUDA M. – PÉTER-SZARKA SZ. (2015): A kreatív klíma – új irány az iskolai klíma kutatásában. *Iskolakultúra*. (benyújtva)
- CHRISTENSEN, C. – JOHNSON, C. W. – HORN, M. B. (2008): *Disrupting Class: How Disruptive Innovation Will Change the Way the World Learns*. Mc Graw Hill, New York.
- CRAFT, A. (2005): *Creativity in schools: tensions and dilemmas*. Routledge, London.
- CRAMOND, B. (2005): *Fostering creativity in gifted students*. Prufrock, Waco, TX.
- CSÍKSZENTMIHÁLYI M. (2008): *Kreativitás. A flow és a felfedezés, avagy a találékonyság pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CSÍKSZENTMIHÁLYI, M. (2009): A systemic perspective on creativity and its implications for measurement. In E. Villalba (ed.). *Can creativity be measured?* International Conference volume. Directorate-General for Education and Culture, Centre for Research on Lifelong Learning. 407–414.
- DECI, E. L. – RYAN, R. M. (2000): The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11. 227–68.
- EKVALL, G. (1983): *Climate, structure and innovativeness of organizations: a theoretical framework and an experiment*. FA radet – The Swedish Council for Management and Organizational Behavior, Stockholm, Sweden.
- EKVALL, G. – ARVONEN, J. – WALDENSTROM-LINDBLAD, I. (1983): *Creative organizational climate: Construction and validation of a measuring instrument*. FARadet – The Swedish Council for Management and Work Life Issues, Stockholm, Sweden.

- EKVALL, G. (1996): Organizational climate for creativity and innovation. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 5(1). 105–123.
- EKVALL, G. (1999): Creative climate. In RUNCO, M. – PRITZKER, S. (eds): *Encyclopedia of creativity*. Academic Press, New York. 403–412
- ELLIS, S. (2009): Creative Learning Assessment (CLA): a framework for developing and assessing children’s creative learning. In VILLALBA, E. (ed.): *Can creativity be measured?* International Conference volume. Directorate-General for Education and Culture, Centre for Research on Lifelong Learning. 315–325.
- FERRARI, A. – CACHIA, R. – PUNIE, Y. (2009a): ICT as a driver for creative learning and innovative teaching. In VILLALBA, E. (ed): *Can creativity be measured?* International Conference volume. Directorate-General for Education and Culture, Centre for Research on Lifelong Learning. 345–367.
- FERRARI, A. – CACHIA, R. – PUNIE, Y. (2009b): Innovation and Creativity in Education and Training in the EU Member States: Fostering creative learning and supporting innovative teaching. http://ftp.jrc.es/EURdoc/JRC52374_TN.pdf (*Letöltés ideje: 2013. szeptember 13.*)
- FRYER, M. (2009): Promoting creativity in education and the role of measurement. In VILLALBA, E. (ed.): *Can creativity be measured?* International Conference volume. Directorate-General for Education and Culture, Centre for Research on Lifelong Learning. 327–336.
- GRUBER, H. E. (1988): The evolving systems approach to creative work. *Creativity Research Journal*, 1 (1). 27–59.
- GUILFORD, J. P. (1950): Creativity. *American Psychologist*, 5(9). 444–454.
- GYARMATHY É. (1999): Pszichológiai szempontok az iskolai képességfejlesztésben. *Új Pedagógiai Szemle*, 49(12). 27–32.
- GYARMATHY É. (2011): Kreativitás és beilleszkedési zavarok. In MÜNNICH Á. (szerk.): *A kreativitás többszemontú vizsgálata*. Didakt Kiadó, Debrecen. 9–40.
- HENNESSEY, B. A. (2003): The social psychology of creativity. *Scandinavian Journal of Educational Psychology*, 47. 253–271.
- HORVÁTH, GY. (1997): *A modern tesztmodellek alkalmazása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ISAKSEN, S. G. – LAUER, K. J. (2001): Convergent validity of the Situational Outlook Questionnaire: Discriminating levels of perceived support for creativity. *North American Journal of Psychology*, 3(1). 31–40.
- ISAKSEN, S. G. – LAUER, K. J. (2002): The climate for creativity and change in teams. *Creativity and Innovation Management Journal*, 11(1). 74–86.
- ISAKSEN, S. G. (2007): The Situational Outlook Questionnaire: Assessing context for change. *Psychological Reports*, 100(2). 455–466.
- ISAKSEN, S. G. (2009): Exploring the relationship between problem-solving style and creative psychological climate. In FUNKE, J. – MEUSBURGER, P. – WUNDER, E. (eds): *Knowledge and space: Milieus of creativity*. Springer, Dordrecht. 169–188.
- ISAKSEN, S. G. – EKVALL, G. (2010): Managing for innovation: The two faces of tension within creative climates. *Creativity and Innovation Management*, 19(2). 73–88.

- ISAKSEN, S. G. – ISAKSEN, E. J. (2010): The climate for creativity and innovation: and its relationship to empowerment, consumer insight and ambiguity. A CRU technical report. <http://www.cpsb.com/research/articles/featured-articles/CRUclimateEmpowInsightAmbiguity.pdf> (Letöltés ideje: 2013. szeptember 13.)
- JÓZSA K. (2007): *Az elsajátítási motiváció*. Műszaki Kiadó, Budapest.
- KOZÉKI B. (1991): *Az iskolaethosz és a személyiségstruktúra kölcsönhatása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LAUTER, A. – POLNER, B. – OROSZ, G. (2012): Szervezeti kreativitás a konstruktív és destruktív versengés tükrében. *Alkalmazott Pszichológia*, 4. 5–30.
- MALAGUZZI, L. (1993): History, ideas, and basic philosophy: an interview with Lella Gandini. In EDWARDS, C. – GANDINI, L. – FORMAN, G. (eds): *The Hundred Languages of Children: The Reggio Emilia Approach - Advanced Reflections*. Ablex Publishing, Greenwich, CT.
- MATHISEN, G. E. – EINARSEN, S. (2004): A review of instruments assessing creative and innovative environments within organizations. *Creativity Research Journal*, 16(1). 119–140.
- MOHAMED, M. Z. – RICHARDS, T. (1996): Assessing and comparing the innovativeness and creative climate of firms. *Scandinavian Journal of Management*, 12(2). 109–121.
- MONTUORI, A. – PURSER, R. E. (1995): Deconstructing the Lone Genius Myth: Toward a Contextual View of Creativity. *Journal of Humanistic Psychology*, 35(3). 69–112.
- MONTUORI, A. (2006): The quest for a new education: from oppositional identities to creative inquiry. *ReVision: A journal of consciousness and transformation*, 28(3). 4–20.
- MONTUORI, A. (2011): Creativity: Social psychology. In RUNCO, M. A. – PRITZKER, S.R. (eds): *Encyclopedia of Creativity*, 2. 345–351.
- MUMFORD, M. (2003): Where have we been, where are we going to? Taking stock in creativity research. *Creativity Research Journal*, 15, 107–120.
- NADLER, R. T. – RABI, R. – MINDA, J. P. (2010): Better mood and better performance. Learning rule-described categories is enhanced by positive mood. *Psychological Science*, 21(12). 1770–1776.
- NAGYBÁNYAI NAGY O. (2006): A pszichológiai tesztek validitása. In RÓZSA S. – NAGYBÁNYAI NAGY O. – OLÁH A. (szerk.): *A pszichológiai mérés alapjai. Elmélet, módszer és gyakorlati alkalmazás*. 117–124.
- Partnership for 21st Century Skills (2002): Framework for 21st Century Learning. http://www.p21.org/storage/documents/1._p21_framework_2-pager.pdf (Letöltés ideje: 2013. szeptember 13.)
- PÉTER-SZARKA SZ. (2014): Kreatív klíma: a kreativitást támogató légkör megteremtésének iskolai lehetőségei. *Géniusz Műhely sorozat*, 3. MATEHETSZ, Budapest.
- PIAGET, J. (1976): *To understand is to invent*. Penguin, New York.
- PIIRTO, J. (2011): *Creativity for 21st century skills. How to embed creativity into the curriculum*. Sense Publishers, Rotterdam.
- RHODES, M. (1961): An analysis of creativity. *Phi Delta Kappa*, 42. 305–310.
- RICHARDS, T. (2002): *Identifying Ekvall's creative climate dimensions in gifted and talented/enrichment programs*. International Center for Studies in Creativity. <http://www.buffalo>

- state.edu/orgs/cbir/readingroom/execsums/Richatmx.pdf (*Letöltés ideje: 2013. szeptember 13.*)
- RUNCO, M. A. (2003): Education for Creative Potential. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 47(3). 317–324.
- RUNCO, M. A. (2007): To understand is to create: An epistemological perspective on human nature and personal creativity. In RICHARDS, R. (ed.): *Everyday creativity: And new views of human nature. Psychological, Social and Spiritual Perspectives*. 91–108.
- SAHLBERG, P. (2009): The role of education in promoting creativity: potential barriers and enabling factors. In VILLALBA, E. (ed.): *Can creativity be measured?* International Conference volume. Directorate-General for Education and Culture, Centre for Research on Lifelong Learning. 337–344.
- SHARP, C. (2004): Developing Young Children’s Creativity: what can we learn from research? *Topic*, 32. 5–12.
- SIEGEL, S. M. – KAEMMERER, W. F. (1978): Measuring the perceived support for innovation in organizations. *Journal of Applied Psychology*, 63(5). 553–562.
- SIMPLICIO, J. S. C. (2000): Teaching classroom educators how to be more effective and creative teachers, *Education*, 120(4). 675–680.
- STERNBERG, R. J. – LUBART, T. I. (1999): The concept of creativity: Prospects and Paradigms. In STERNBERG, R. J. (ed.): *Handbook of creativity*. Cambridge University Press, 3–15.
- TÍMÁR É. (1996): *A tanítási klíma mérése*. Békés Megyei Pedagógiai Intézet, Békéscsaba.
- TÓTH L. – KIRÁLY Z. (2006): Új módszer a kreativitás megállapítására: A Tóth-féle Kreativitást Becslő Skála (TKBS). *Magyar Pedagógia*, 106(4). 287–311.
- TREFFINGER, D. J. (1988): Components of creativity: Another look. *Creative Learning Today*, 2(5). 1–4.
- TREFFINGER, D. J. – YOUNG, G. C. – SELBY, E. C. – SHEPARDSON, C. (2002): *Assessing Creativity: A Guide for Educators*. The National Research Center of the Gifted and Talented, University of Connecticut.
- WYSE, D. – SPENDLOVE, D. (2007): Partners in Creativity: Action Research and Creative Partnerships, *Education*, 35(2). 181–191.

1. MELLÉKLET

Iskolai Kreatív Klíma Kérdőív – középiskola

Az alábbi kérdőív témája az iskolai légkör. Kérlek, jelöld be az 1-től 7-ig tartó skálán, hogy az iskolai **tanórákra ÁLTALÁBAN mennyire jellemző az adott állítás.**

- 1 Egyáltalán nem jellemző
- 2 Nagyon kicsit jellemző
- 3 Kicsit jellemző
- 4 Közepesen jellemző / Nem tudom eldönteni
- 5 Elég jellemző
- 6 Nagyon jellemző
- 7 Teljes mértékben jellemző

		Egyáltalán NEM jellemző			Közepesen jellemző				Teljes mértékben jellemző
1.	(3)	Az osztályunkban erős az összetartás.	1	2	3	4	5	6	7
2.	(49)	Lehetőséget kapunk az órán arra, hogy meghallgassuk egymás gondolatait.	1	2	3	4	5	6	7
3.	(2)	Az osztályunk tagjai gyakran kigúnyolják, kinevetik egymást.	1	2	3	4	5	6	7
4.	(21)	A tanárok biztatnak minket új megoldások keresésére.	1	2	3	4	5	6	7
5.	(16)	Csak azt csinálhatjuk az órán, amit a tanárunk mond.	1	2	3	4	5	6	7
6.	(24)	Lehetőségünk van arra az órán, hogy újszerű megoldásokat keressünk a feladatokra.	1	2	3	4	5	6	7
7.	(44)	Van lehetőségem arra, hogy elmondjam az órán a véleményemet.	1	2	3	4	5	6	7
8.	(38)	Az iskolai elvárások reálisak.	1	2	3	4	5	6	7
9.	(28)	Szabadon felszólalhatok, vitába bonyolódhatok, ha valamivel nem értek egyet.	1	2	3	4	5	6	7
10.	(40)	Az iskolában tanultakra nincs szükség a hétköznapiakban.	1	2	3	4	5	6	7
11.	(9)	Gyakran vagyunk lemaradva a tanulásban, ezért sietnünk kell az anyaggal.	1	2	3	4	5	6	7
12.	(25)	Bátorítanak arra, hogy hibázás után is próbáljak megoldást keresni a feladatokra.	1	2	3	4	5	6	7
13.	(11)	Az órán nagyon korlátoz a körülöttem lévő sok szabály.	1	2	3	4	5	6	7
14.	(34)	A hétköznapi életben semmi hasznát nem veszem az iskolában tanultaknak.	1	2	3	4	5	6	7
15.	(26)	A tanárim nyitottak az új ötletekre.	1	2	3	4	5	6	7
16.	(14)	Nem engedhetjük meg az órán magunknak, hogy humoros megjegyzéseket tegyünk.	1	2	3	4	5	6	7
17.	(1)	Az osztálytársaimmal nem szeretünk együtt játszani.	1	2	3	4	5	6	7
18.	(15)	Sosem használunk új megoldásokat, csak a régieket.	1	2	3	4	5	6	7

			Egyáltalán NEM jellemző				Közepesen jellemző				teljes mértékben jellemző
19.	(20)	Vannak olyan feladatok, amelyeket többféle módon is meg lehet oldani.	1	2	3	4	5	6	7		
20.	(31)	Van lehetőségünk arra, hogy az órai munka során önálló döntéseket hozzunk.	1	2	3	4	5	6	7		
21.	(19)	Pontosan úgy kell végrehajtanunk a feladatokat, ahogyan azt a tanár akarja.	1	2	3	4	5	6	7		
22.	(18)	Nincs elég időm arra, hogy átgondoljam az iskolai feladataimat.	1	2	3	4	5	6	7		
23.	(4)	Az osztályom tagjai kedvelik egymást.	1	2	3	4	5	6	7		
24.	(43)	Fontosnak tartom a tanulást.	1	2	3	4	5	6	7		
25.	(13)	A tanárok többsége nem értékeli a humort.	1	2	3	4	5	6	7		
26.	(37)	Az iskolában érdekes dolgokat tanulunk.	1	2	3	4	5	6	7		
27.	(30)	Egy döntés előtt végighallgatjuk mindenki álláspontját, és csak azután határozzunk.	1	2	3	4	5	6	7		
28.	(32)	Jól meghatározott céljaim vannak a tanulmányaimmal kapcsolatban.	1	2	3	4	5	6	7		
29.	(27)	A társaim sokszínűsége inspiráló.	1	2	3	4	5	6	7		
30.	(8)	Bizalmatlan vagyok az osztálytársaimmal szemben.	1	2	3	4	5	6	7		
31.	(29)	Bátorítanak arra, hogy viseljem el a feszültséget, amit egy megoldatlan feladat okoz.	1	2	3	4	5	6	7		
32.	(12)	Idői nyomást érzek a munkám során.	1	2	3	4	5	6	7		
33.	(48)	Az iskolában bátorítanak arra, hogy önállóan gondolkodjunk.	1	2	3	4	5	6	7		
34.	(41)	Az órai feladatok nem kötik le a figyelmemet.	1	2	3	4	5	6	7		
35.	(33)	Úgy érzem, fontos dolgokat tanulunk az iskolában.	1	2	3	4	5	6	7		
36.	(5)	Az osztálytársaim nem tisztelik egymást.	1	2	3	4	5	6	7		
37.	(36)	Az órákon gyakran unatkozom.	1	2	3	4	5	6	7		
38.	(7)	Az osztályunk képtelen az együttműködésre.	1	2	3	4	5	6	7		
39.	(23)	Az órák rugalmasak.	1	2	3	4	5	6	7		
40.	(39)	Van értelme az iskolai tanulásnak.	1	2	3	4	5	6	7		
41.	(10)	Az órákon nincs időnk a saját tempónkban megoldani.	1	2	3	4	5	6	7		
42.	(17)	Az órán túl sok feladatot kell elvégeznem nagyon rövid idő alatt.	1	2	3	4	5	6	7		
43.	(42)	Az iskolai elvárások nem érthetőek számomra.	1	2	3	4	5	6	7		
44.	(35)	Az iskolában nem tanulunk semmi érdekeset.	1	2	3	4	5	6	7		
45.	(6)	Sok személyes konfliktus van az osztálytársaim között.	1	2	3	4	5	6	7		
46.	(45)	A tanárt érdekli, hogy a diákok mit gondolnak egy témáról.	1	2	3	4	5	6	7		
47.	(22)	Mindig megpróbáljuk a dolgokat több nézőpontból megvizsgálni.	1	2	3	4	5	6	7		

Kiértékelés: Az egyes alskálákba tartozó itemek eredményeit összeadjuk, majd elosztjuk az adott alskálába tartozó itemek számával, azaz átlagot számolunk.

A fordított itemeket (N-negatív) fordítva pontozzuk (1→7, 2→6, 3→5, 5→3, 6→2, 7→1).

Csoport: 1, 3F, 17F, 23, 30F, 36F, 38F, 45F

Nyitottság: 4, 6, 12, 15, 19, 39, 47

Bátorítás a sokféleségre, autonómiára: 2, 7, 9, 20, 27, 29, 31, 33, 46

Kihívás, érdekesség: 8, 10F, 14F, 24, 26, 28, 34F, 35, 37F, 40, 43F, 44F

Korlátok: 5F, 11F, 13F, 16F, 18F, 21F, 22F, 25F, 32F, 41F, 42F

MUNKAKÖRI ALKALMASSÁGVIZSGÁLAT A DIAGRAMOK TESZTTTEL: RENDSZERKEZELŐK TESZTELÉSE

MÜNNICH Ákos

Debreceni Egyetem, Pszichológiai Intézet,
Szociál- és Munkapszichológiai Tanszék
4010 Debrecen, Egyetem tér 1.
munnich.akos@arts.unideb.hu

KURUCZ Győző

Debreceni Egyetem, Pszichológiai Intézet,
Szociál- és Munkapszichológiai Tanszék
4010 Debrecen, Egyetem tér 1.
kurucz.gyozo@arts.unideb.hu

ÖSSZEFOGLALÓ

Háttér és célkitűzések: A rendszerkezelői/rendszeroperátori munkakör jellemző tevékenysége – egy automatizált rendszer működésének felügyelete – komplex és dinamikus környezetben zajlik. A munkaköri alkalmasság megítéléséhez ezért előnyös lehet olyan körülmények között mérni a teljesítményt, ami a tevékenységre jellemző körülményeket szimulálja. Ebből a célból készítettük a Diagramok tesztet, jelen tanulmányban pedig megvizsgáltuk, hogy alkalmas lehet-e a rendszerkezelői/rendszeroperátori munkakörök esetén az alkalmasság vizsgálatára. *Módszer:* A teszt konstruktumvaliditását egy komplex rendszerkezelői alkalmasságvizsgálat során gyűjtött adatok segítségével ítéltük meg, amely során összevetettük az eredményeket más képességtesztek eredményeivel. *Eredmények:* Az eredmények szerint a teszten nyújtott teljesítményt befolyásolják a figyelmi és logikus gondolkodási képességek, ugyanakkor a Diagramok teszt nem helyettesíthető pusztán ezen figyelmi és logikus gondolkodást mérő tesztekkel. *Következtetések:* A Diagramok teszt arculati validitását megfelelőnek ítéltük – a teszt egyszerűen és megfelelően szimulálja azt a feladatot és azokat a körülményeket, amelyekkel a rendszerkezelő a munkája során találkozhat. A vizsgálat megerősíti a Diagramok teszt konstruktumvaliditását, ugyanakkor a feladat komplexitása miatt ennek megítélése nem tekinthető véglegesnek.

Kulcsszavak: képességteszt, alkalmasságvizsgálat, rendszerkezelő, arculati validitás, konstruktumvaliditás

BEVEZETÉS

A tanulmányban bemutatjuk a Diagramok tesztet, amely a rendszerkezelői/rendszeroperátori munkakör egy jellegzetes és központi tevékenységét – egy rendszer működésének a felügyeletét – szimulálja. A teszt alkalmasságvizsgálat céljából került kidolgozásra egy vegyipari cég rendszerkezelői munkaköre részére. A teszt arculati validitásának megítélése céljából feltártuk, melyek azok a követelmények, amelyeknek a rendszerkezelői/rendszeroperátori munkakörben általában és a kérdéses cégnél betöltött munkakörben specifikusan meg kell felelni, hogy bemutassuk, hogyan illeszkedik ebbe a képbe a Diagramok teszt mérési felülete. A konstrukcióvaliditás megítélése céljából a Diagramok teszten elért eredményeket összevetettük más képességetesztek eredményével.

A rendszeroperátorok jellegzetesen komplex területen dolgoznak (pl. atomerőművek, olajfinomítók stb.), ahol a feldolgozás kisebb-nagyobb mértékben automatizált (számítógépek által vezérelt), és feladatuk a rendszer működésének felügyelete, az üzemszerű működés biztosítása, valamint hibás működés esetén a hiba okának elhárítása, a komolyabb következmények (pl. balesetek, termelés kiesés) megelőzése vagy enyhítése céljából. A munkavégzés környezete alapvetően dinamikusan változó, komplex környezet, amely folyamatos felügyeletet és inkrementális döntéshozást, valamint aktív problémamegoldást követel – ezeket Woods és Roth (1986, idézi Kim-Seong 2002) a következőkben foglalja össze:

I. A zavar kialakulásának folyamatos monitorozására van szükség, nem pedig egyszeri megfigyelésre.

- II. A reakciókat felül kell vizsgálni a megváltozott helyzet/kontextus függvényében.
- III. Az aktuális állapot észlelését alapvetően meghatározza a korábbi állapotok észlelése.
- IV. Szükséges elvárásokat kialakítani, hogy mi fog történni, és ennek megfelelően módosítani a felügyeleti stratégiát.
- V. Inkrementális döntéshozásra van szükség a helyzet többszöri mérlegelése és a megváltozott helyzethez való alkalmazkodás révén.
- VI. Szükséges az adekvát visszajelzés.

A tevékenység egyik fontos velejárója az állandó bizonytalanság, ami a részleges, elmentmondó, hiányzó, illetve változó információkból, adatokból származik (Meister 1995). A bizonytalanság a rendszer normál működése esetén csekély, míg a téves működés esetén nagymértékű lehet.

A rendszeroperátori tevékenység jellemzésére több próbálkozás is született. Kim és Seong (2002, 2003) például a rendszeroperátort mint információfeldolgozó csatornát képzelik el, ami lehetőséget ad a tevékenység kvantitatív modellezésére. Meister (1995) azokra a potenciális hibákra koncentrál, amelyek a tevékenység egyes, megkülönböztethető fázisaiban előfordulhatnak, és a megközelítése alapvetően leíró célzatú.

Kim és Seong (2002, 2003) információfeldolgozási modellje szerint a rendszeroperátor bizonyos információkat kap, vagy szerez a környezetéből (input), amelyek alapján megtervezi és kivitelezzi a cselekedeteit (output). Az input outputtá alakítása közben kognitív feldolgozás történik, amelyre azért van szükség, mert a rendszeroperátor csak bizonyos indikátorokból (kijelzőkből, automatikus riasztásokból, más operátorok beszámolóiból

stb.) tudja kikövetkeztetni a rendszer aktuális állapotát, amit fel kell használnia a reakciói megtervezése során. Az információfeldolgozás első lépése a környezetből származó jelek észlelése és jelentéssel való felruházása (azaz értelmezése). Az egyes információk a rendszer hibás működésének okaként vagy jeleként is értelmezhetők. A következő lépés a rendszer aktuális állapotának a kikövetkeztetése – ez az észlelt és értelmezett információk alapján történik. Ezt követi a rendszer aktuális állapotához vezető tényezők azonosítása, a hibás működés okainak feltárása, ami az aktuális állapot ismeretén és a környezetből származó információkon alapul. Az utolsó lépés a rendszer működésének helyreállításához szükséges lépések megtervezése és kivitelezése, ami a korábbi fázisok mindegyikén alapulhat.

A Meister (1995) által kidolgozott modell Rouse és Rouse (1983) modelljén alapul, amely feltételezi, hogy a rendszer normál működése esetén a rendszeroperátor felváltva felméri a rendszer állapotát, illetve kiválasztja és kivitelezzi a teendőket. Amennyiben a rendszer működése eltér a normálistól (ez kiderülhet a rendszer megfigyeléséből vagy automatikus riasztásból), a rendszeroperátor úgy dönthet, hogy beavatkozásra van szükség. Egy már ismert szituáció esetén a beavatkozás mibenléte egyértelmű lehet, és azonnal kivitelezhető, míg egy új típusú szituáció esetében aktív problémamegoldásra van szükség, aminek központi eleme a rendszer állapotára vonatkozó hipotézisek megfogalmazása és ellenőrzése. Meister (1995) a rendszeroperátor tevékenységének egyes fázisaiban a következő potenciális hibalehetőségeket azonosítja:

- I. Információgyűjtés:
  1. nem sikerül felfedezni a hibát;
  2. a rendszer állapotát jelző információt félreolvasva vagy félreértelmezi;
  3. több jelzés együttes értelmezése sikertelen vagy hibás (amikor erre szükség lenne);
  4. tévesen úgy észleli, hogy megváltozott a rendszer állapota;
  5. nem észleli a rendszer változását, az arra utaló jelek ellenére;
  6. tévesen méri fel az előállt helyzet súlyosságát;
  7. túl sok vagy túl kevés időt tölt az információk összegyűjtésével;
  8. nehézségek a rendszer állapotát jelző adatok értelmezésében;
  9. a figyelem túlzott fókuszálása egy jelre egy másik kárára.
- II. A rendszer stabilizálásához szükséges feltételek biztosítása:
  1. nem sikerül stabilizálni a rendszert;
  2. nem elégségesek vagy nem megfelelők a feltételek a rendszer stabilizálásához;
  3. alul- vagy túlbecsüli a stabilizáláshoz szükséges feltételeket.
- III. Hipotézisek létrehozása:
  1. egyáltalán nem, vagy csak kevés új hipotézist tud megfogalmazni;
  2. nem sikerül dönteni a versengő hipotézisek között;
  3. téves hipotézis kiválasztása;
  4. helyes hipotézis kipróbálás nélküli elutasítása
  5. helytelen hipotézishez való ragaszkodás az annak ellentmondó információk ellenére.
- IV. Hipotézisek tesztelése:
  1. nem sikerül tesztelnie, vagy nem megfelelő módon teszteli a hipotézist;

2. a hipotézis tesztelését nem tudja kivitelezni;
  3. tesztek eredményének a félreértelmezése.
- V. Korrekatív tevékenység kivitelezése:
1. olyan tevékenységet választ, ami inkonzisztens a rendelkezésre álló információkkal;
  2. a választott tevékenységet nem tudja kivitelezni;
  3. nem tudja befejezni a kiválasztott tevékenységet;
  4. túl gyorsan reagál, amikor arra nincs feltétlenül szükség;
  5. ragaszkodik az adott tevékenységhez azután is, hogy kiderült róla, hogy nem hatékony;
  6. belekezd a kiválasztott tevékenységbe, amikor arról időközben kiderül, hogy már nem adekvát (a helyzet megváltozása miatt);
  7. nem tudja ellenőrizni vagy félreértelmezni a tevékenysége következményeit/hatásait;
  8. nem képes eldönteni, hogy a tevékenység hatékony volt, vagy nem, és nem tudja eldönteni, hogy érdemes-e továbbra is ragaszkodnia hozzá.

A vegyipari cég rendszerkezelői munkakörének elvárásait interjúk és fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálatok, valamint a munkafolyamatok megfigyelése révén igyekeztünk feltárni. Az érdeklődésünk kiterjedt különböző pszichológiai jellemzőkre – személyiségvonásokra, képességekre, a munkahelyi viselkedés jellegzetességeire.

A munkakörelemzés alapján a rendszerkezelői munkakör célja röviden a felügyelet alá tartozó rendszer (kazánok, csövek, szelepek, tartályok stb. együttese) helyes működésének biztosítása, a helytelen működés meg-

akadályozása, illetve az esetlegesen fellépő hiba elhárítása. A feladat nagy felelősséggel jár, tekintve, hogy a gyár fokozottan tűz- és robbanásveszélyes anyagokkal dolgozik – ezért különösen fontos a feladatot ellátó személy rátermettsége, alkalmassága. A rendszerkezelő a munkaideje nagy részét a vezérlőben tölti, ahol számítógépen keresztül figyelemmel kísérheti a gyártási folyamatot. Ehhez több kijelző áll rendelkezésére, amelyeket időnként váltogatnia kell, mivel egyszerre nem fér ki mindegyik a számítógépek képernyőjére. A kijelzők állapota alapján, illetve a számítógépes rendszer automatikus jelzései alapján a rendszerkezelőnek fel kell ismernie azt, amikor a rendszer nem üzemszerűen működik (pl. valamelyik kazánban veszélyesen megemelkedik a nyomás), és megfelelő intézkedéseket kell tennie az üzemszerű működés helyreállítása érdekében. A rendszer felügyeletét, annak bonyolultságától függően rövidebb-hosszabb ideig tanulja, és azt egy vezető rendszerkezelő felügyelete mellett üzemelteti. A vezérlőben a rendszer működését vázlatosan ábrázoló diagram is a rendelkezésére áll. Az üzemeltetés szempontjából nagyon fontos azon helyzetek detektálása és felismerése, amelyek nem üzemszerű működést jeleznek, vagy az üzemszerű működés felborulásához vezethetnek – hiszen így lehetővé válik a megfelelő lépések megtervezése az üzemszerű működés megelőzésére vagy elhárítására. Ezen helyzetek felismerését nehezítheti az, hogy a rendszerkezelőnek a figyelmét meg kell osztania a különböző kijelzők között.

A rendszerkezelői alkalmasságvizsgálat céljára kiválasztott tesztekkel igyekeztünk lefedni a munkakör szempontjából kritikus kompetencia- és képességterületeket (pl. logikus gondolkodás, műszaki-technikai látásmód, szelektív figyelem, koncentrációs kész-

ség, gyors-pontos munkavégzés, teljesítménymotiváció stb.), ugyanakkor nem volt eszközünk annak megítélésére, hogy a rendszerkezelő legkritikusabb tevékenységét (egy rendszer felügyeletét egy komplex és dinamikus változó környezetben) milyen hatékonysággal képes végezni. Ebből a célból dolgoztuk ki a Diagramok tesztet, amely azt a komplex és dinamikus környezetet hivatott szimulálni, ami a rendszerkezelő vezérlőben végzett munkájára jellemző.

MÓDSZER

A vizsgálatot munkahelyi alkalmasságvizsgálat keretében végeztük egy vegyipari gyárban. Az alkalmasságvizsgálat célja rendszerkezelői munkakörre jelentkezők, egy belső képzési programba jelentkező rendszerkezelők, valamint vezető rendszerkezelők szűrése, alkalmasságának megállapítása volt. Az alkalmasságvizsgálat komplex képességvizsgálat volt, a használt tesztsomag segítségével több képesség- és személyiségjellemző felmérésére is sor került, ami lehetőséget adott a Diagramok teszt validitásának megítélésére – más képességtesztek eredményével való összehasonlítás révén.

Minta

A vizsgálatban összesen 609 személy vett részt. Mivel a minta meglehetősen szélsőséges megoszlást mutatott mind a nem (a minta 98%-a férfi), mind iskolai végzettség tekintetében (a minta 94%-a középiskolai végzettségű), úgy döntöttünk, hogy az elemzés során figyelmen kívül hagyjuk a nőket, valamint a 8 általános iskolai, illetve egyetemi-főiskolai végzettséggel rendelkezőket.

A statisztikai elemzést a szűkített, 563 fős mintán végeztük el, amely tehát középiskolai

(technikusi, szakközépiskolai, illetve gimnáziumi) végzettséggel rendelkező férfiakból állt. Az átlagos életkor a mintában 33,7 év (18–57 év, szórás: 9,5).

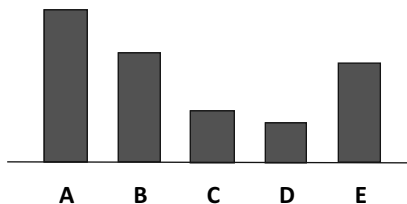
Eszközök

A vizsgálat során a jelöltek több képességetesztet és személyiségtesztet tölthettek ki. A tanulmányban ezek közül az általunk készített Diagramok tesztet és a Logikai Betűsorok tesztet (Kurucz–Münnich 2008), valamint a Vienna Test System négy tesztjét, a COG-ot (Wagner–Karner 2003), a DT-t (Neuwirth–Benesch 2003), a FOLO-t (Bratfisch et al. 2003), továbbá az LVT-t (Biehl 2004) használtuk fel.

A Diagramok teszt kialakítását azokra a körülményekre alapoztuk, amelyekkel a rendszerkezelő – munkája során – a vezérlőteremben találkozik, ezek közül is elsősorban a technológiai folyamatok felügyeletére helyeztük a hangsúlyt, mivel az alapvető jelentőségű a munkakör szempontjából. A Diagramok tesztet azt a komplex, dinamikus környezetet igyekeztünk szimulálni, amely a rendszerkezelők vezérlőben végzett munkájára jellemző.

A tesztfelület egy, az eltelt időt jelző szövegdobozból (az 1. ábrán középen felül), egy 5 oszlopból álló diagramból (az oszlopokat betűk jelölik A-tól E-ig), valamint egy listából áll, amely 5 vészhelyzet meghatározását (lényegében feltételes állításokat), továbbá a vészhelyzetekkel kapcsolatos jelzésekre szolgáló gombokat és az aktuális válaszokat jelző állapotjelzőket tartalmazza (1. ábra).

A feladat során az oszlopok magassága véletlenszerűen változik (de nem teljesen kiszámíthatatlanul, azaz nincsenek ugrásszerű változások), a tesztalany reakcióitól függetlenül. A tesztalany feladata, hogy ez alatt az

Vészhelyzetek

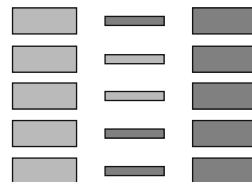
Ha a B oszlop magassága nagyobb az A oszlop magasságánál.

Ha a C oszlop magassága kisebb az E oszlop magasságánál.

Ha az A és a B oszlop magassága nagyobb a C oszlop magasságánál.

Ha az E oszlop magassága kisebb a B oszlop magasságánál.

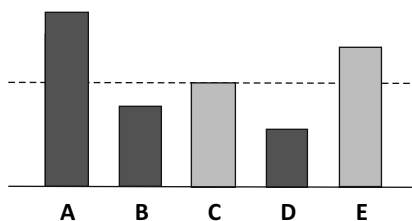
Ha az E oszlop magassága nagyobb az A és a C oszlop magasságánál.

1. ábra. A Diagramok tesztfelülete

(a felületen használt színek: az oszlopok narancssárgák, a vészhelyzetek leírása mellett a két gomb balról jobbra haladva piros, illetve zöld, a köztük lévő sáv zöld, vagy pedig piros)

idő alatt figyelemmel kísérfje a diagramot, és jelezzen a megfelelő gomb megnyomásával, ha valamely vészhelyzet bekövetkezik (az adott feltételes állítás teljesül), vagy elmúlik (az adott feltételes állítás már nem teljesül) – ezt a kérdéses vészhelyzet mellett található piros (vészhelyzet bekövetkezése), illetve zöld (vészhelyzet elmúlása) gombbal teheti meg. A két gomb között található állapotjelző a tesztalany reakciójának megfelelően színt vált: piros színű lesz, ha a tesztalany a vészhelyzet bekövetkezését jelzi, és zöld, ha annak elmúlását. A 2. ábrán látható egy példa az egyik vészhelyzet bekövetkezésére.

2. ábra. Példa egy vészhelyzetre (a vészhelyzet meghatározása: „Ha a C oszlop magassága kisebb az E oszlop magasságánál”)

A feladat megoldása során a tesztalany egy dinamikusan változó helyzettel találko-

zik, amely során a figyelmét több jelzés között kell megosztania (az öt oszlop mindegyikét figyelnie kell). Annak eldöntéséhez, hogy az egyes vészhelyzetek bekövetkeznek vagy elmúlnak, a leírásoknak megfelelő következtetéseket kell tennie a tesztalanyának, ami némely esetben bizonytalan jelzéseken alapul (pl. az 5. vészhelyzetnél az értékelendő oszlopok összehasonlítása a köztük lévő távolság miatt pontatlanabb lehet). Az oszlopok magassága ugyan véletlenszerűen változik, ugyanakkor nem teljesen kiszámíthatatlanul, mivel nincsenek ugrásszerű változások; ezért támogathatja a jó teljesítményt az elvárások kialakítása, és azok alapján a monitorozás stratégiájának megváltoztatása; amikor például az oszlopok változása olyan tendenciát mutat, hogy az egyik vészhelyzet hamarosan bekövetkezik, akkor segítheti a gyors reagálást, ha a tesztalany figyelmét egy ideig a kritikus oszlopokra fókuszálja.

A tesztalany egyes vészhelyzetekkel kapcsolatos véleményét minden pillanatban az állapotjelzők fogják képviselni, amelyek aktuális állapota 200 ms-ként kerül rögzítésre, és kiértékelésre. A kiértékelés során minden

egyes vészhelyzet esetében összehasonlításra kerül a jelzett állapot (az állapotjelző alapján) és a valós állapot (a diagram alapján). A tesztalany teljesítménye az egyes vészhelyzetek detektálásában négyféle információ alapján kerül megítélésre:

1. azon rögzítések száma, amikor a tesztalany vészhelyzetet jelzett, és ténylegesen fennállt a vészhelyzet (találatok száma);
2. azon rögzítések száma, amikor a tesztalany vészhelyzetet jelzett, de nem állt fenn a vészhelyzet (téves riasztások száma);
3. azon rögzítések száma, amikor a tesztalany nem jelzett vészhelyzetet, de a vészhelyzet fennállt (kihagyások száma);
4. azon rögzítések száma, amikor a tesztalany nem jelzett vészhelyzetet, és nem is állt fenn vészhelyzet (helyes elutasítások száma).

Az 1. és 4. típusú reakciók adekvát reakciók, arra utalnak, hogy a tesztalany gyorsan és megbízhatóan képes detektálni a vészhelyzet bekövetkezését, valamint elmúlását. A 2. és 3. típusú reakciók téves reakciók, és arra utalnak, hogy a tesztalany nem képes időben észrevenni a vészhelyzetek bekövetkezését vagy elmúlását.

Az egyes vészhelyzetek detektálásában nyújtott teljesítményt a Cohen-féle kappa statisztikával fejeztük ki, amely azt jelzi, hogy a tesztalany teljesítménye mennyivel haladja meg azt a szintet, ami véletlen találgatás esetén is elérhető (részletekért ld. Cohen 1960, példaként tesztmutatóként való alkalmazásra ld. Kurucz–Münnich 2008). A kapa értéke -1 és 1 között változhat; a 0 érték a véletlen találgatás szintjét jelenti, a -1 érték a teljesen inadekvát válaszokat jelzi, míg az 1 érték a teljes mértékben adekvát válaszokat. A teszt összesített pontszámának kiszámolása a vészhelyzetekkel kapcsolatos

teljesítmény meghatározásához hasonlóan történik, de itt először az öt vészhelyzettel kapcsolatos reakciókat összegezzük a négy reakciótípus mentén, majd ezek alapján határozzuk meg a Cohen-féle kappát.

A tesztfázist tanulási fázis előzi meg, ami három részből áll, mindegyik rész a tesztfeladathoz hasonló, de rövidebb (1 perces) feladathoz áll. Az első részben három vészhelyzetet kell a tesztalanyának figyelnie, ami a második részben négyre, majd a harmadik részben ötre bővül. A vészhelyzetek (valamint azok sorrendje is) megegyeznek a gyakorlófeladatokban alkalmazott vészhelyzetekkel, így a tanulási fázis a válaszadás gyakorlásán túl lehetőséget ad a vészhelyzetek memorizálására is. A tanulási fázis mindhárom részét legalább egyszer, legfeljebb háromszor oldhatja meg a tesztalany – itt visszajelzést is kap teljesítményéről (ld. 3. ábra). A visszajelzés tartalmazza mindegyik vészhelyzet esetében a teljesítményt jelző négyféle információ típust (keresztábra formájában), valamint a Cohen-féle kapa statisztika alapján meghatározott szöveges értékelést. A visszajelzés áttanulmányozása után a tesztalanyának lehetősége van újra próbálkozni vagy továbblépni a következő gyakorlófeladatra vagy a tesztfeladatra.

A Diagramok teszt számítógépen való megvalósítása lehetővé teszi többek között, hogy a tesztalany bizonyos korlátok között önállóan dönthessen a gyakorlás mennyiségéről, továbbá azonnali visszajelzést kapjon a teljesítményéről. Ugyancsak a számítógépes megvalósítás miatt van lehetőség dinamikus (animált) tesztfelületet alkalmazni, valamint a teszt interaktivitását (az állapotjelzőnek a tesztalany válaszához való igazodását) biztosítani.

A COG (Cognitrone) egy figyelmi-koncentrációs képességet mérő teszt. A vizsgálati

Eredmények (kattintson a megfelelő vészhelyzet sávjára)			
1. vészhelyzet			
		adott válasz	
		vészhelyzet	nincs vészhelyzet
helyes válasz	vészhelyzet	107	3
	nincs vészhelyzet	1	189
		108	192
Értékelés:			
kiváló			
2. vészhelyzet			
3. vészhelyzet			
Összesítés			
<input type="button" value="Újra próbálok"/>		<input type="button" value="Megtanultam, tovább"/>	

3. ábra. Példa a tesztalanyok által adott visszajelzésre a gyakorló fázisban

személynek a teszt során absztrakt figurákat kell összehasonlítani, és eldöntenie, hogy azok azonosak-e, vagy sem. Mind a megfelelést, mind az eltérést gombnyomással kell jelezni. A COG általunk alkalmazott S8 altesztjében a vizsgálat tartama 7 perc, amely idő alatt a figurák folyamatosan követik egymást a válaszadást követően (Wagner–Karner 2003). A tesztváltozók közül a COG-SUMR, valamint a COG-PRF változókat használtuk fel, amelyek rendre a helyes válaszok mennyiségét, valamint a téves válaszok (hibák) arányát jelzik az összes adott reakcióhoz képest.

ADT (Determination test) a reaktív stressztoleranciát, a figyelmi pontosságot és a reakcióidőt méri. A figyelmi feladatot a vizsgálati személy stresszel telített helyzetben végzi, ahol a stresszt a folyamatosan érkező vizuális és akusztikus ingerek jelentik. A ma-

gasan motivált személy számára helyes megküzdésnek számít, ha képes az ingerekkel túltelített helyzetben a megfelelő válasz(ok) megtalálására és kivitelezésére. Az alkalmazott S1 alteszt egy 4 perc hosszúságú feladatból áll, amely során a vizsgálati személynek gombok és pedálok megnyomásával kell reagálnia a folyamatosan érkező vizuális, illetve auditív ingerekre (Neuwirth–Benesch 2003). Az elemzés során a legfőbb tesztváltozót – a helyes, adekvát reakciók számát – használtuk, amelyre a továbbiakban DT_ZV változóként hivatkozunk.

Az LVT (Visual Pursuit Test) szelektív figyelmet mérő teszt, amely egy korábban már a közlekedéssz pszichológiában elterjedt teszt számítógépre adaptált változata (Biehl 2004). A vizsgálati személynek komplex ingerkörnyezetben kell célzott figyelmi-koncentrációs feladatot végrehajtania, időbeli korlát mel-

lett. Ehhez szükséges a megfelelő inger folyamatos figyelemmel kísérése, valamint a zavaró ingerek figyelmen kívül hagyása. A teszt egyetlen eredménye az összesített pontszám, amelyre LVT-változóként hivatkozunk a továbbiakban.

A FOLO (Inductive reasoning) az induktív következtetés fejlettségét mérő teszt. A vizsgálati helyzetben a vizsgálati személy különböző, bizonyos szabály(ok) szerint összeállított mintasorozatokat lát. A feladata, hogy folytassa a sorozatot két további mintával, amelyek nem törik meg ezt a szabályosságot. A teszt 25 feladatból áll, melyek megoldására 12 perc áll rendelkezésre (Bratfish et al. 2003). A tesztalany teljesítményét a helyesen megoldott feladatok számával jellemezhetjük, amelyre a továbbiakban FOLO_GS-változóként hivatkozunk.

A Logikai Betűsorok teszt a deduktív gondolkodási képességet mérő teszt (Kurucz–Münnich 2008). A tesztalany egy komplex szabályrendszer grafikus ábrázolását (folyamatábráját) látja, amely betűsorok alkotásának a szabályait rögzíti. A feladat, hogy a megadott betűsorokról a tesztalany eldöntse, azok az ábrázolt szabályrendszer alapján lettek-e alkotva. A teszt két feladatból áll, amelyek mindegyikéhez 25-25 betűsorozat tartozik (ez lényegében 50 szabályalkalmazási szituációnak tekinthető). A feladatok

megoldására 3-3 perc áll rendelkezésre. A tesztalany teljesítményét a Cohen-féle kappa statisztikával jellemezzük, ami nagymértékben csökkenti annak lehetőségét, hogy találgatás révén magas pontszámot érjen el a vizsgálati személy, továbbá kizárja a jó teljesítmény lehetőségét a telített válaszadásnál, azaz amikor a tesztalany minden betűsorra igenlő választ ad.

EREDMÉNYEK

A statisztikai elemzés során megvizsgáltuk a Diagramok teszten elért eredmények eloszlását, ami alapján tettünk egy javaslatot a pontszámok értelmezéséhez. Az elemzés második részében a validáló tesztek és a Diagramok teszt közötti összefüggéseket és predikciós jellegű kapcsolatot vizsgáltuk a konvergens és divergens validitás ellenőrzése, valamint a teszt által mért konstruktum újszerűségének megítélése céljából.

A Diagramok teszten elért eredmények

A Diagramok teszten elért eredmények leíró statisztikái az 1. táblázatban láthatók. A pontszámok tapasztalati eloszlásának normál eloszlástól való eltérését az eloszlás csúcossága, valamint ferdesége tekintetében vizsgáltuk. A csúcosság esetében az

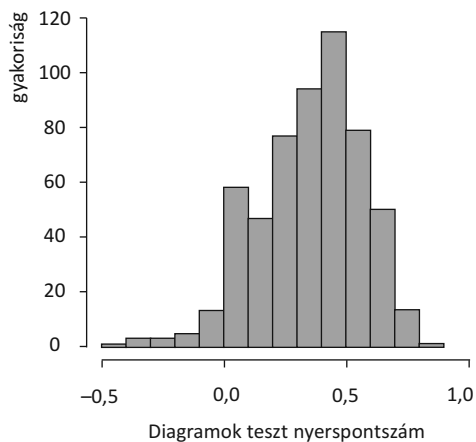
1. táblázat. A Diagramok teszt egyes vészhelyzetei esetén nyújtott teljesítmények és az összpontszám leíró statisztikái

	N	Minimum	Maximum	Átlag	Szórás	Csúcosság	Ferdeség
1. vészhelyzet	563	-0,66	0,96	0,42	0,278	2,584 *	-0,271
2. vészhelyzet	563	-0,62	1	0,298	0,291	2,584 *	-0,354 *
3. vészhelyzet	563	-0,54	0,99	0,292	0,254	2,8	0,381 *
4. vészhelyzet	563	-0,68	0,98	0,386	0,285	2,676	-0,451 **
5. vészhelyzet	563	-0,49	0,8	0,314	0,256	2,525 **	-0,492 **
Összpontszám	563	-0,41	0,89	0,359	0,213	3,228	-0,521 **

*p < 0,05 ** p < 0,01

Anscombe–Glynn-próbát, a ferdeség esetében a D'Agostino-próbát alkalmaztuk az eloszlás adott jellemzőjének a normál eloszlás megfelelő jellemzőjétől való eltérésének tesztelésére.

Az egyes vészhelyzetek esetében a teljesítmények eloszlása eltér a normál eloszlástól az eloszlás csúcossága (1. vészhelyzet) vagy ferdesége (3., 4. vészhelyzet) vagy mindkét jellemző esetében (2., 5. vészhelyzet). Az összpontszám tapasztalati eloszlásának ferdesége is jelentős eltérést mutat a normál eloszlástól, ami a magasabb pontszámok irányába való eltolódást jelent (4. ábra).

4. ábra. A Diagramok teszten elért eredmények (összpontszám) gyakorisági eloszlása

A Diagramok teszt egyes vészhelyzeteiben nyújtott teljesítmények közötti mérsékelt li-

néaris összefüggések (a Pearson-féle korrelációs együtthatók értéke 0,37–0,56 közötti), és a megbízhatósági mutató (Cronbach-alfa = 0,82), valamint az item-totál korrelációk (0,52–0,66) magas értéke az összpontszám megfelelő konzisztenciájára utalnak.

Előjeles Wilcoxon-próbával ellenőriztük az egyes vészhelyzetek detektálásában nyújtott teljesítmények közötti különbségeket (2. táblázat). Az eredmények arra utalnak, hogy egyes vészhelyzeteket nehezebb detektálni, mint másokat. A legkönnyebbnek az 1., majd a 4. vészhelyzet bizonyult, ezeknél nehezebbnek bizonyult a 2., 3. és 5. vészhelyzet detektálása, amelyek között nincs szignifikáns különbség. A 3. és 5. vészhelyzetben szereplő feltételek összetettek, míg a többi vészhelyzetben egyszerű feltételek szerepelnek, ezért várható volt, hogy ezek detektálása nehezebb lesz, ugyanakkor meglepő, hogy a 2. vészhelyzet a maga egyszerű feltételével is a nehezebb feladatokhoz került.

A Diagramok teszten elért teljesítmény mérsékelt negatív összefüggést mutat az életkorral ($r = -0,341$ $p < 0,001$), tehát a vészhelyzetek detektálásában nyújtott teljesítmény az életkor előrehaladtával romlik – ami megfelel az általános kognitív teljesítmény – és ebből eredően a komplex feladatokban nyújtott teljesítmény idősebbeknél várható változásának.

2. táblázat. A Diagramok teszt egyes vészhelyzeteinek detektálásában nyújtott teljesítmények összehasonlítása Wilcoxon-féle előjeles rangösszeg próbával (a cellákban a sztenderdizált próbastatisztikák láthatók)

	2. vészhelyzet	3. vészhelyzet	4. vészhelyzet	5. vészhelyzet
1. vészhelyzet	8,274 *	10,365 ***	1,216 *	8,064 ***
2. vészhelyzet		0,391	-7,382 ***	-1,801
3. vészhelyzet			-8,64 ***	-2,644
4. vészhelyzet				5,52 ***

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

3. táblázat. A validálásra alkalmazott figyelem- és logikusgondolkodás-teszteken elért eredmények leíró statisztikái

	minimum	maximum	átlag	szórás
COG_SUMR ^a	176	597	408,3	78,19
COG_PRF ^b	0	17,7	3,24	2,31
LVT ^c	0	80	59,61	17,18
DT_ZV ^d	97	319	238,84	34,59
FOLO_GS ^e	0	25	12,51	5,35
Logikai Betűsorok ^f	-0,37	0,92	0,222	0,243

a A COG-teszten adott helyes válaszok száma

b A COG-teszten adott hibás és helyes válaszok aránya

c Az LVT-teszten elért pontszám

d A DT-teszten adott helyes reakciók száma

e A FOLO-teszten helyesen megoldott feladatoknak a száma

f A Logikai Betűsorok teszten nyújtott teljesítmény mutatója (Kappa)

4. táblázat. Összefüggések a vizsgálatban alkalmazott egyes tesztek között (életkorral kontrollált Pearson-féle parciális korrelációs együtthatók)

	COG_SUMR	COG_PRF _T	LVT _T	DT_ZV	FOLO_GS	Logikai Betűsorok
Diagramok	0,34 ***	-0,21 ***	0,22 ***	0,32 ***	0,53 ***	0,42 ***
COG_SUMR		0,08 *	0,37 ***	0,38 ***	0,37 ***	0,19 ***
COG_PRF _T			-0,04	-0,29 ***	-0,22 ***	-0,17 ***
LVT _T				0,25 ***	0,33 ***	0,2 ***
DT_ZV					0,29 ***	0,22 ***
FOLO_GS						0,47 ***

*p < 0,05 **p < 0,01 ***p < 0,001

A validáló tesztek és a Diagramok teszt közötti összefüggések vizsgálata

A validálásra használt három figyelmi teszt (COG, LVT, DT), az induktív gondolkodást mérő teszt (FOLO), valamint a deduktív gondolkodást mérő teszt (Logikai Betűsorok) leíró statisztikáit a 3. táblázat tartalmazza.

A validáló tesztek közül felhasznált tesztváltozók közül a COG-teszt COG_PRF mutatója, valamint az LVT-ben nyújtott teljesítményt jelző mutató eloszlása erősen eltért a normális eloszlástól, ezért ezek esetében transzformációhoz folyamodtunk, hogy az alkalmazott paraméteres próbák eredményének torzítatlanságát biztosítsuk. A COG_PRF

esetében logaritmus-, az LVT esetében pedig négyzetes transzformációt alkalmaztunk. A továbbiakban a transzformált változóinkat „T” alsó indexszel jelöltük (COG_PRF_T, LVT_T).

Mérsékelt negatív összefüggéseket találunk az életkorral a COG_SUMR tesztváltozó ($r = -0,4$ $p < 0,001$), a DT_ZV tesztváltozó ($r = -0,29$ $p < 0,001$), a FOLO eredménye ($r = -0,43$ $p < 0,001$), valamint a Logikai Betűsorok eredménye ($r = -0,24$ $p < 0,001$) esetében, ami az általános kognitív teljesítménynek az életkor előrehaladtával romló tendenciáját mutatja.

A 4. táblázat szemlélteti a Diagramok teszt és a validáló tesztek eredménye közötti összefüggéseket. A Diagramok teszt és a figyelemtesztek, valamint a logikus gondolkodás tesztjei közötti közepes-erős összefüggések arra utalnak, hogy a Diagramok tesztben nyújtott teljesítménynek mind figyelmi, mind logikus gondolkodásbeli komponense is lehet. A logikai képességet mérő tesztekkel való szorosabb összefüggés arra utal, hogy a Diagramok teszt következtetési komponense meglehetősen hangsúlyos lehet – eltérően a figyelemtesztektől. Ezek az eredmények megfelelnek elvárásainknak, amelyek szerint a Diagramok teszten nyújtott teljesítménynek több képesség is az alapját képezi.

Többszörös lineáris regressziós modell segítségével állapítottuk meg, hogy milyen mértékben járulnak hozzá a Diagramok teszten nyújtott teljesítményhez a figyelmi képességek, valamint a logikus gondolkodási képességek (az életkor kontrollváltozóként került a modellbe). A regressziós egyenes paramétereit az 5. táblázat tartalmazza.

5. táblázat.

A többszörös lineáris regresszióanalízis során becsült meredekség-paraméterek (a modellben prediktor változók variancia infláció faktora 1,22–1,9 között változik)

Prediktor változó	Sztenderdizált meredekség-paraméter
COG_SUMR	0,15 ***
COG_PRF _T	-0,08 *
LVT _T	-0,01
DT_ZV	0,1 *
FOLO_GS	0,35 ***
Logikai Betűsorok	0,19 ***
életkor	-0,06

*p < 0,05 **p < 0,01 ***p < 0,001

A regressziós modell illeszkedése megfelelő ($F_{6,556} = 69,62$ p < 0,001), a modell magya-

rázóereje mérsékeltnek mondható ($R^2 = 0,42$). A legjelentősebb komponensnek a FOLO, valamint a Logikai Betűsorok teszt bizonyult. A figyelem tesztek közül a COG (ennek is a helyes reakciókat jelző pontszáma), valamint a DT alkalmas a Diagramok teszten nyújtott teljesítmények magyarázatára. A korrelációs elemzésen túl a regressziós elemzés eredménye is arra utal, hogy a Diagramok teszten nyújtott teljesítménynek van olyan komponense, amely a logikai képességeket, és olyan is, amely a figyelmi képességeket tükrözi. A mérsékelt magyarázóerő ugyanakkor arra is utal, hogy a két képességterület nem elegendő a teszten nyújtott teljesítmény teljes értékű leírásához, a Diagramok teszt nem helyettesíthető a fenti figyelemtesztek és logikus gondolkodási képességet mérő tesztek együttesével.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban bemutattuk a Diagramok tesztet, amelyet rendszerkezelők alkalmasságvizsgálata céljából dolgoztunk ki, továbbá információkat gyűjtöttünk ahhoz, hogy megítélhessük a teszt arculati és konstruktum-validitását.

A Diagramok teszt arculati validitását megfelelően ítéltük – a teszt egyszerű formában ugyan, de megfelelően szimulálja azt a komplex (ingerekben gazdag) és dinamikus változó helyzetet, amellyel a rendszerkezelők a vezérlőben végzett munka során szembesülnek. Fontos megjegyeznünk, hogy a teszt a rendszerkezelői tevékenységnek elsősorban azon aspektusait modellezi, amelyek a figyelem több adat/kijelző közötti megosztásával, a folyamatok monitorozásával, a folyamatokkal kapcsolatos elvárások kialakításával – ennek megfelelően a monito-

rozás stratégiájának a helyes megváltoztatásával, valamint az adekvát és megfelelően időzített egyszerű akciók kivitelezésével kapcsolatosak. Ennek megfelelően a teljesítményt főleg olyan tevékenységekben való jártasság fogja befolyásolni, amelyek az információk gyűjtésével kapcsolatosak, mint például a vészhelyzet felfedezése, a rendszer állapotának helyes megállapítása, több jelzés együttes értelmezése stb. (ld. Meister 1995).

A konstruktumvaliditás megítéléséhez a vizsgálat során alkalmazott képességtesztek közül három figyelemteszt és két logikus gondolkodást mérő teszt eredményével vettük össze a Diagramok teszten nyújtott teljesítményt, és arra a következtetésre jutot-

tunk, hogy mind a figyelmi képességek (elsősorban a figyelmi-koncentrációs képesség), mind a logikus gondolkodási képességek meghatározhatják a Diagramok teszten nyújtott teljesítményt. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a Diagramok teszt nem helyettesíthető pusztán a vizsgált képességtesztekkel – ami érthető is, hiszen maga a feladat meg lehetőségen összetett, és feltételezhetően számos képességet és készséget szükséges mozgósítania a tesztet kitöltőnek egy ideális teljesítmény elérése érdekében. Emiatt a Diagramok teszt konstruktumvaliditásának még alaposabb alátámasztásához további, képességek szélesebb körére kiterjedő elemzésekre lenne szükség.

SUMMARY

SELECTION OF JOB APPLICANTS WITH THE DIAGRAMS-TEST: TESTING SYSTEM OPERATORS

Background and aims: The monitoring of an automatized production system – a characteristic activity of a system operator – takes place in a complex and dynamic environment. Hence it could be beneficial to judge aptitude in an environment that simulates the conditions of this activity. The Diagrams-test was made for this purpose. In the current study we investigate if the Diagrams-test could be used for job selection in case of system operators. *Methods:* The construct-validity of the test was examined using data from a complex aptitude test battery for system operators. The relationships with the results of other ability tests were also tested. *Results:* As the complex and dynamic nature of the Diagrams-test suggests, attentional and logical thinking abilities contribute to the results, although the test could not be simply replaced with these attention and logical reasoning tests. *Discussion:* The face validity of the Diagrams-test was considered satisfactory. It simply and adequately simulates the task and conditions that a system operator typically encounters during work. The results confirm the construct validity of the Diagrams-test, however, given the complex nature of the task, it cannot be taken as a final evidence.

Keywords: ability test, job selection, system operator, face validity, construct validity

IRODALOM

- BIEHL, B. (2004): *Visual Pursuit Test*. Schuhfried GmbH, Mödling.
- BRATFISCH, O. – HAGMAN, E. – PRIELER, J. (2003): *Inductive reasoning*. Schuhfried GmbH, Mödling.
- COHEN, J. (1960): A coefficient of agreement for nominal scales. *Educational and Psychological Measurement*, 20. 37–46.
- KIM, J. H. – SEONG, P. H. (2002): An information theory-based approach to modeling the information processing of NPP operators. *Journal of the Korean Nuclear Society*, 33. 4. 301–313.
- KIM, J. H. – SEONG, P. H. (2003): A quantitative approach to modeling the information flow of diagnosis tasks in nuclear power plants. *Reliability Engineering and System Safety*, 80. 81–94.
- KURUCZ GY. – MÜNNICH Á. (2008): A deduktív gondolkodási képesség mérése: a Logikai Betűsorok teszt. *Alkalmazott Pszichológia*, 10. 1–2. 115–129.
- MEISTER, D. (1995): Cognitive behavior of nuclear reactor operators. *International Journal of Industrial Ergonomics*, 16. 109–122.
- NEUWIRTH, W. – BENESCH, M. (2003): *Determination test*. Schuhfried GmbH, Mödling.
- ROUSE, W. B. – ROUSE, S. H. (1983): Analysis and classification of human error. *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics*, 14. 539–549.
- WAGNER, M. – KARNER, T. (2003). *Cognitron*. Schuhfried GmbH, Mödling.
- WOODS, D. D. – ROTH, E. (1986): *The role of cognitive modeling in nuclear power plant personnel activities: a feasibility study (NUREG-CR-4532)*. U. S. Nuclear Regulatory Commission, Washington DC.

BALÁZS KATALIN
CSONKA BALÁZS
DEUTSCH SZILVIA
FEJES ENIKŐ
ILLYÉS KATALIN
KOVÁCS JUDIT

MÜNNICH ÁKOS
PÁNTYA JÓZSEF
PÉK GYŐZŐ
PÉTER SZARKA SZILVIA
RIGÓ ADRIEN
SEBESTYÉN ÁRPÁD

SZERZŐINK

KOVÁCS ZSUZSA
KÖKÖNYEI GYÖNGYI
KUN ÁGOTA
KURUCZ GYŐZŐ
MÁTH JÁNOS
MEDVÉS DÓRA

SZABÓ CSABA
SZTANCSIK VERONIKA
TÍMÁRTÜNDE